

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1985, LET. XXII, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

1-2

IZ VSEBINE

Miloš Mikeln: Različnost, mnogovrstnost, pluralizem

Andrej Kirn: Entropija svobode in svoboda za entropijo

Srdjan Vrcan: Od krize religije k religiji krize

Maca Jogan: Katoliški socialni nauk, ženske in emancipacija

Adolf Bibič: Razmerje med voditelji in množico

Jože Šter: Grobarji socialistične morale

Raziskovalna politika v Sloveniji – razpravljalci: Zvone Filipovič, dr. Robert Blinc, dr. Nace Šumi, Ciril Baškovič, dr. Gojko Stanič, dr. Adolf Bibič, dr. Boris Frlec, dr. Tomaž Kalin, dr. Andrej Kirn, Mauricio Olenik, ing. Franci Gerbec, dr. Janez Stanovnik, dr. Iztok Winkler

Ernest Petrič: Humano poslanstvo samoodločbe

TEORIJA IN PRAKSA

1985

1-2

revija za družbena vprašanja, let. XXII, št. 1-2, str. 1-176,
Ljubljana, januar-februar 1985, UDK, YU ISSN 0040-2598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani:
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Anton Bebler, Vlado Benko, Adolf Bibič, Marjeta Čepič, France Černe, Alfred Golavšek, Primož Južnič, Stane Južnič, Marko Kerševan, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Ivan Lapajne, Sonja Lokar, Boris Majer, Boštjan Markič, Ciril Ribičič, Vlado Struk, Ivan Svetlik, Franc Šali, Niko Toš, Marijan Tršar, Mirjana Ule, France Vreg

PRESEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Ivan Hvala, Maca Jogan, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Albin Mahkovec, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Breda Pavlič, Ciril Bibičič, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Adolf Bibič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJA:

Alenka Božič, Mojca Mihelič

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 600 din, za druge individualne naročnike 900 din, za delovne organizacije 1500 din, za tujino 2500 din; cena enojne številke v prosti prodaji 150 din in dvojne številke 250 din

ZIRO RAČUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka — Gospodarska banka Ljubljana (kļuč) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankovje do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračama

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

vsebina

UVODNIK

MILOŠ MIKELN: Različnost, mnogovrstnost, pluralizem 3

ČLANKI, RAZPRAVE

ANDREJ KIRN: Entropija svobode in svoboda za entropijo 8

SRDJAN VRCAN: Od krize religije k religiji krize 28

MACA JOGAN: Katoliški socialni nauk, ženske in emancipacija 44

ADOLF BIBIČ: Razmerje med voditelji in množico (kot element demokracije v politični misli Roze Luxemburg) 54

SOOČANJA

JOŽE ŠTER: Grobarji socialistične morale 62

DRUŽBA IN ZNANOST

Uvodna zabeležka 67

ZVONE FILIPOVIČ: Kakšna je veljava znanja pri sprejemanju odločitev 67

ROBERT BLINC: Poti in razpotja raziskovalne politike 70

NACE ŠUMI: Spodbude in ovire pri uredništvu vloge univerze 75

CIRIL BAŠKOVIČ: Strokovnost, znanje in demokratični pluralizem 76

GOJKO STANIČ: Proizvodnja, raziskovanje, strokovno delo 81

ADOLF BIBIČ: Temeljne raziskave, družbeni razvoj in vodilna vloga ZK 85

BORIS FRLEC: Vloga raziskovalcev pri družbenem odločanju 88

TOMAŽ KALIN: Naši gospodarski problemi so v resnici problemi znanja in kadrov 91

ANDREJ KIRN: Znanost in zveza komunistov v procesih odločanja 94

MAURICIO OLENIK: Položaj mladih strokovnjakov 99

ZVONE FILIPOVIČ: Zastoji so pri izvedbi nalog 101

FRANCI GERBEC: Informacije, znanje in odločanje 102

JANEZ STANOVNIK: »Komparativne prednosti« so vse manj dane, ampak so plod pravih odločitev 104

IZTOK WINKLER: Znanost kot družbena poraba in kot proizvodna sila 107

POGOVOR Z AVTORJEM:

ERNEST PETRIČ: Humano poslanstvo samoodločbe 110

POGLEDI, KOMENTARJI

BOGOMIL FERFILA: Blagovnost in neblagovnost sistema samoupravljanja 117

NIKOLA KRSTIČ: Dva aspekta družbenogospodarskih odnosov v zdravstvenem varstvu 124

IZ DRUŽBOSLOVNIH RAZISKAV

DARKA PODMENIK: Izziv novih informacijskih tehnologij in knjiga 130

NAŠ PREVOD

UMBERTO CERRONI: Univerza in kriza 136

MEDNARODNI EKONOMSKI ODNOSI

MIRKO ILEŠIČ: Kaj je pravičnejše: enakost ali diferenciranje? 142

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

ALEŠ ERJAVEC: Slovenska zgodovinska avantgarda 1910–1930 156

PRIKAZI, RECENZIJ

JANKO KOS: Marksizem in problemi literarnega vrednotenja (Aleš Erjavec) 159

HERBERT MARCUSE: Sovjetski marksizem (Ratko Nešković) 162

Ruski formalisti (Aleš Erjavec) 165

MIROSLAV JANIČIJEVIČ: Stvaralačka inteligencija meduratne Jugoslavije (Primož Južnič) 167

Razprave in gradivo št. 17/1984 (Bojko Bučar) 169

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV Program dejavnosti CDPI v letu 1985 174

AVTORSKI SINOPSIS 175

PRILOGA: KAZALO LETNIKA XXI

CONTENTS

EDITORIAL	
MILOŠ MIKELN: Diversity, Versatility, Pluralism	3
ARTICLES, DISCUSSIONS	
ANDREJ KIRN: Entropy of Freedom and Freedom for Entropy	8
SRDJAN VRČAN: From the Crisis of Religion to the Religion of Crisis	28
MAČA JOGAN: Catholic Social Doctrine, Women and Emancipation	44
ADOLF BIBIČ: The Relation between Leaders and Mass (as an element of democracy in Roza Luxemburg's political thought)	54
CONFRONTATIONS	
JOŽE ŠTER: The Grave-Diggers of Socialist Code of Ethics	62
SOCIETY AND SCIENCE	
Introductory note	67
ZVONE FILIPOVIČ: The Value of Knowledge in Decision-Making	67
ROBERT BLINC: Ways and Cross-Ways of Our Research Policy	70
NACE ŠUMI: The Role of the University, the Incentives and Barriers in Its Implementation	75
CIRIL BAŠKOVIC: Professionalism, Knowledge and Democratic Pluralism	76
GOJKO STANIČ: Production, Research and Professional Work	81
ADOLF BIBIČ: Fundamental Research, Social Development and the Leading Role of the League of Communists	85
BORIS FRLEC: The Role of Research in Social Decision-Making	88
TOMAŽ KALIN: Our true Economic Problems are Problems in Knowledge and Our Cadres	91
ANDREJ KIRN: Science and the League of Communists in Decision-Making Processes	94
MAURICIO OLENIK: The Position and Status of Young Specialists	99
ZVONE FILIPOVIČ: Delays Are in the Performance of Tasks	101
FRANCI GERBEC: Information, Knowledge, Decision-Making	102
JANEŽ STANOVNIK: Comparative Advantages are less and Less Given and More and More a Result of Sound Decisions	104
IZTOK WINKLER: Science as Social Consumption and as Productive Force	107
DIALOGUE WITH THE AUTHOR	
ERNEST PETRIČ: The Humane Character of Self-Determination	110
VIEWS, COMMENTS	
BOGOMILA FERFILO: The Commodity and Non-Commodity Character of the Selfmanagement System	117
NIKOLA KRSTIČ: Two Aspects of the Socio-economic Relations in Medical Care	124
FROM SOCIAL RESEARCH STUDIES	
DARKA PODMENIK: The Book and the Challenge of New Information Technologies	130
THE TRANSLATION	
UMBERTO CERRONI: The University and Crisis	136
INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS	
MIRKO ILEŠIČ: What is more Just: Equality or Differentiation?	142
PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS	
ALEŠ ERJAVEC: Slovene Historical Vanguard 1910-1930	156
REVIEWS, NOTES	
JANKO KOS: Marxism and problems of Literature Evaluation (Aleš Erjavec)	159
HERBERT MARCUSE: Soviet Marxism (Ratko Nešković)	162
Russian formalists (Aleš Erjavec)	165
MIROSLAV JANIČIJEVIČ: Creative Inteligenzija in Yugoslavia Between the Two Wars (Primož Južnič)	167
Discussions and Materials No 17/1984 (Bojko Bučar)	169
Bibliography of Books and Articles	171
Program of the CDP's Activities in 1985	174
Authors' Synopses	175

СОДЕЖАНИЕ

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ	
МИЛОШ МИКЕЛН: Различие, разнообразие, плюрализм	3
СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ	
АНДРЕЙ КИРН: Энтропия свободы и свобода для энтропии	8
СРДЖАН ВРЦАН: От кризиса религии к религии кризиса	28
МАЧА ЙОГАН: Католическое социальное учение, женщины и эмансипация	44
АДОЛФ БИБИЧ: Отношение между вождями и массой (как элемент демократии в политической мысли Розы Люксембург)	54
СОПОСТАВЛЕНИЯ	
ЙОЖЕ ШТЕР: Могильщики социалистической морали	62
ОБЩЕСТВО И НАУКА	
Предварительная заметка	67
ЗВОНЕ ФИЛИПОВИЧ: Какую роль играет знание при принятии решений	67
РОБЕРТ БЛИНЦ: Пути и распутия политики научного исследования	70
НАЦЕ ШУМИ: Побуждения и препятствия при осуществлении роли университета	75
ЦИРИЛ БАШКОВИЧ: Целецельность, знание и демократический плюрализм	76
ГОЙКО СТАНИЧ: Производство, исследование и профессиональная работа	81
АДОЛФ БИБИЧ: Фундаментальное исследование, общественное развитие и ведущая роль Союза Коммунистов	85
БОРИС ФРЛЕЦ: Роль исследователей в общественном принятии решений	88
ТОМАЖ КАЛИН: Экономические проблемы нашей страны на самом деле проблемы знания и кадров	91
АНДРЕЙ КИРН: Наука и Союз Коммунистов в процессе принятия решений	94
МАУРИЦИО ОЛЕНИК: Положение молодых специалистов	99
ЗВОНЕ ФИЛИПОВИЧ: Застой в осуществлении задач	101
ФРАНЦИ ГЕРБЕЦ: Осведомление, знание и принятие решений	102
ЯНЕŽ СТАНОВНИК: „Сравнительные преимущества“ все больше становятся результатом правильных решений	104
ИЗТОК ВИНКЛЕР: Наука как общественное потребление и как производительная сила	107
РАЗГОВОР С АВТОРОМ	
ЭРНЕСТ ПЕТРИЧ: Гуманный характер самоопределения	110
ВЗГЛЯДЫ, КОММЕНТАРИИ	
БОГОМИЛ ФЕРФИЛА: Товарность и нетоварность системы самоуправления	117
НИКОЛА КРСТИЧ: Два аспекта общественно-экономических отношений в системе здравоохранения	124
ИЗ ОБЩЕСТВЕННОНАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ	
ДАРКА ПОДМЕНИК: Книга и вызов новых информационных технологий	130
НАШ ПЕРЕВОД	
УМБЕРТО ЧЕРРОНИ: Университет и кризис	136
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ И НАУЧНЫЕ ВСТРЕЧИ	
АЛЕШ ЭРЈАВЕЦ: Словенский исторический авангард 1910-1930	156
ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ	
ЯНКО КОС: Марксизм и проблемы литературной оценки (Алеш Эрјавец)	159
ГЕРБЕРТ МАРКУЗЕ: Советский марксизм (Ратко Нешкович)	162
Русские Формалисты (Алеш Эрјавец)	165
МИРОСЛАВ ЯНИЧИЈЕВИЧ: Творческая интеллигенция Югославии между войнами (Примож Јуџич)	167
Обсуждения и материалы Но 17/1984 (Бойко Буچار)	169
БИБЛИОГРАФИЯ КНИГ И СТАТЬЕИ	
Программа деятельности ЦДПИ в 1985 г.	174
СИНОПСИСЫ АВТОРОВ	175

MILOŠ MIKELN

Različnost, mnogovrstnost, pluralizem

Da bi znal razložiti to, kar mislim, natančno in s pravilno izbranimi definicijami in besednjakom, bi moral biti politolog, sociolog, politični ekonomist ali kaj takega. Upam, da me tisti, ki to so, ne bodo postrani gledali, ko se nepovabljen vtikam v njihov posel.*

Razmišljam o različnosti, mnogovrstnosti, pluralizmu v naši družbeni nadstavbi, tako imenovani nadstavbi. O različnosti in mnogovrstnosti zaradi sprememb v družbeni bazi, tako imenovani bazi, torej, zaradi razvoja proizvodjalnih sil in zaradi spremenjenih proizvodnih odnosov. Razmišljam o različnosti, politični različnosti brez strankarskih predznakov za med seboj različne nazore, mnenja, stališča. Tudi to, da ta različnost naj ne bi imela strankarskih predznakov, je pogojeno v razvoju proizvodjalnih sil in v drugačnosti proizvodnih odnosov.

Ne iščem, da to takoj povem, konsenza ali partnerstva med seboj popolnoma nasprotujočih si slojev, interesov, nazorov. Ne gre mi za sporazumaštvo, správarstvo za vsako ceno, da naj bi ogenj in voda živela v spravi in slogi. Iščem možnosti za nekaj drugega, novega. Zato tudi iščem tipajoč. In prosim, da mi ne zamerite tega tipajočega pristopa.

Gre za to, da povem ne s sociološkim, temveč pisateljskim jezikom, torej s primerom, gre za tole: minili so časi, ko je ob šestih zjutraj zatulila sirena in je šlo dva tisoč ali pet tisoč ali še več ljudi na delo v tovarno, na približno enako delo, da bi se ob dveh vrnili v približno enake domove k približno enakim hrani in enakim popoldanskim in večernim opravkom, v enak način življenja, in tako iz dneva v dan.

Kjer je še vedno tako, so to bremena preteklosti, ki jih bo razvoj prihodnjih let, ne desetletij, temveč let moral odpraviti. Če jih ne bo, bo družbena skupnost, ki bo še živela v takih razmerah, brezupno zaostala in bo drago plačevala davek za to svojo zaostalost.

Ti časi, torej, so nepreklicno mimo.

Naj nadaljujem z drugo primerom, pravzaprav s primerom. Pri italijanskem Fiatu so se odločili, da zamenjajo motor, ki poganja tudi avtomobile

* Avtorjev prispevek k razpravi na januarski tribuni Društva slovenskih pisateljev »Slovenski narod in slovenska kultura«.

iz naše Crvene zastave, z novim, sodobnejšim. Po dvajset in več letih. Pet let so novi motor pripravljali konstruktorji, zadnji dve leti so obenem s tem gradili novo tovarno in prav te dni prihajajo iz nje prvi motorji nove generacije. Izdelali bodo 2500 motorjev na dan. V tovarni je 75 delavcev.

Seveda tudi ta motor, čeprav njegov blok tehta samo še 18 kilogramov, potrebuje vlit blok. To se pravi, še vedno bo potrebno jeklo. Tudi tako imenovana postindustrijska ali, kakor jo nekateri (po mojem napačno) imenujejo, informacijska družba, bo potrebovala rudo, premog, jeklo, se pravi, rudnike, premogovnike, jeklarne in tako dalje. Ampak tudi tam, tudi v teh obratih, se bo način proizvodnje spremenil v gornjem smislu; se že spreminja, pa še kako naglo.

Kakšni ljudje so to, ki jih 75 naredi 2500 motorjev vsak dan, avtomobilskih motorjev, ki ima vsak stotine delov? Kakšne šole imajo, kaj znajo? In kako živijo, najprej v tovarni, potem doma, in nazadnje v svojem družbenem okolju, kakšno je njihovo družbeno, politično življenje? Kakšnih nazorov so? Kaj si mislijo o klasični večstrankarski ali klasični enostrankarski državi in politiki?

Koliko klasičnih industrijskih delavcev bo iz klasičnih tovarn od tekočih trakov odšlo v terciarne, kvartarne ali kakršne že dejavnosti, kjer bodo v bistvu morali kmalu tudi oni delati in živeti tako kot tistih 75 tam?

Iz proizvodnje izginja uniformnost, v tem je stvar. Uniformnih del ne opravljajo več ali ne bodo več opravljali ljudje. Še so in bodo tekoči trakovi, ampak za njimi ni več ljudi, temveč so namesto ljudi stroji. Te stroje po novem upravljajo ljudje.

Seveda popolnoma drugačni ljudje. Včeraj je bila vrlina industrijskega delavca sposobnost vključiti se enako kot tisoč drugih v proizvodni proces, enak za tisoče rok. Kdor tega ni bil sposoben, uniformnosti, je bil slab delavec. Danes je ali jutri bo vrlina delavca sposobnost za različnost, menjavo, prilagajanje. Kdor bo sposoben samo uniformnosti, ne pa tudi različnosti in menjave, bo slab delavec.

In vrlina podjetja bo sposobnost za različnost, za menjavo, prilagodljivost. In vrlina družbe tudi.

Včeraj je bila uniformna, čvrsto organizirana družba sposobnejša za napredek (ali je vsaj mislila, da je). Jutri vrlina družbe ne bo več uniformnost, temveč različnost. Tisoči proizvodnih organizmov, materialno in duhovno proizvodnih – ne nujno razdrobljenih zaradi svoje številnosti – sposobnih iz svoje iniciative, svojih moči nastopati z zmerom novimi, drugačnimi proizvodi, proizvodnimi procesi, načini in organizacijo gospodarjenja.

To velja za vse panoge proizvodnje. Potem pa seveda tudi za vse drugo, »neproizvodno« delo v družbi. Za vso družbo. Za vsakršno delo.

To seveda prinaša s seboj drugačne proizvodne in družbene odnose. In to terja drugačno organizacijo družbe.

Naj povem še en živ primer. Pred kratkim je potovala po Jugoslaviji angleška novinarka Nora Beloff, menda so jo nazadnje izgnali iz Beograda

in države zaradi ne vem kakšne ‚protidržavne dejavnosti‘. Ženska piše knjigo o današnji Jugoslaviji. Leta 1980 se je oglasila pri meni kot predsedniku slovenskega P.E.N. – hotela je kaj zvedeti o kulturno-političnih vprašanjih. Letos je spet prišla, že z rokopisom svoje knjige. Prosila me je, da preberem neko poglavje in povem svoje mnenje o njem. Prebral sem in ji povedal, da skoraj nima smisla naštevati pripomb k posameznim netočnim podatkom in krivim mnenjem in sodbam, ker je vsa knjiga tako izrazito protijugoslovanska in protikomunistična, da bi moral oporekati vsemu. Vprašal sem jo, zakaj tako. Zakaj piše tako.

Ödgor je bil zelo zanimiv, presenetljiv, prav osupljiv. Tudi znanca D. D., ki je bil po naključju prisoten, je osupnil, pa je poznavalec dogajanj v svetu. Namreč: po njenem mnenju so v Angliji, še bolj pa drugod v zahodni Evropi, med intelektualci močne struje, ki so obupale nad tradicionalnim zahodnoevropskim večstrankarskim parlamentarizmom in iščejo nove rešitve. In ona se boji, kot vnet pristaš parlamentarne demokracije, da vidijo enega od možnih vzorov v jugoslovanski družbeni ureditvi. Ta pa se ji zdi totalitaristična, v najboljšem primeru premalo demokratična. Zato jim hoče pokazati, kako ta reč v Jugoslaviji ne deluje dobro. Ker da ne more delovati, ker je ta model neuporaben.

Seveda smo prišli na tako imenovano direktno demokracijo, kar je za zahodnjake še najustreznejša razlaga našega družbenega sistema – jaz vsaj ga tako razlagam, da me razumejo, kajti s prevajanjem naših terminov človek ne pride nikamor. No – prav to pa je bilo tisto, kar se ji je zdelo nevarno, kajti ta zahodnjaška alternativna politična gibanja iščejo nove možnosti prav v tej smeri. Ne zanima jih samo ekologija, nasprotno, ekologija jih združuje samo na zunaj, v resnici pa jih zanima usodno vprašanje, s čim nadomestiti preživelo in neučinkovito strankarstvo in strankarsko upravljanje javnih zadev. Prav pred direktno demokracijo hoče posvariti svoje bralce, ker družbo dezorganizira, po njenem mnenju. Češ, le poglejte si Jugoslavijo, kakor vam jo popisujem, in varujte se takih eksperimentov, ostanite rajši lepo pri preizkušeni večstrankarski demokraciji. Torej nekakšen konservativistični poizkus diskreditirati zahodnoevropske politične alternativce z baje zastrašujočim jugoslovanskim primerom.

Seveda bo družba zmeraj ostala razdeljena na različne osnovne družbene in politične tokove. Na levico in desnico; konservativne in progresivne; in kar je še teh oznak, da govorimo v znanih terminih. Kot sem rekel na začetku, ne iščem možnosti za sožitje med nasprotji, za izbrisanje osnovnih razlik. To je bilo popolnoma nekoristno početje.

Temveč, v okvirih naše družbene ureditve, imenujmo jo s temi starimi (in tudi v prihodnje aktualnimi oznakami) levičarsko in naprednjaško, v teh okvirih iščem možnosti za različnost. Za konstituirano, institucionalizirano različnost, mnogovrstnost, pluralizem.

Kdor to išče v drugačnih okvirih, recimo kje na Zahodu, se ravna po njihovi ustavi, če ne začenja revolucije, in kdor bi to iskal pri nas v

drugačnih okvirih, bi tudi moral začeti kontrarevolucijo ali pa poprej spremeniti na kak drug način ustavo in družbeni red. To so torej druge reči, ne pogovarjamo se o tem. Pogovarjamo se v okviru naše družbene ureditve.

In pogovarjamo se, kot rečeno, o različnosti, mnogovrstnosti, pluralizmu. Kajti, in to sem hotel pokazati s tistima dvema konkretnima primeroma, edino taka, mnogovrstna in pluralistična družbena nadstavba ustreza sodobni stopnji razvoja proizvodjalnih sil. Kaj pa se zgodi, kadar organizacija družbe ne ustreza več proizvodnim odnosom, vemo že iz ljudske šole; da po ljudskošolsko povem, ker fevdalni družbeni odnosi niso več ustrezali spremenjenim proizvodnim odnosom... in tako dalje... je moralo priti do hudih pretresov v družbi, do revolucije.

Zdaj, seveda, vsakdo takoj misli v modelih, ki jih je vaju. Pluralizem je po teh vaju modelih večstrankarstvo. Res, včasih se mi zdi, da najdem med zahodnonemškimi in angleškimi pisatelji več glav, ki niso tako zakopane v te tradicionalne modele, kakor med našimi. Da omenim samo pisatelje. Pa bi prav tako lahko omenil politike, sociologe ali koga drugega.

Strankarstvo, najprej na našem področju, v kulturni politiki, no, tega imamo kolikor hočete. Eni mislijo, da morajo iz svojih nazorsko ali umetniško sorodnih tovarišev narediti Prešerne, drugi jim skušajo to preprečiti z istih neplodnih izhodišč, in oboji mislijo, da je to kulturna politika, da če tega ni, potem nimamo kulturne politike. Generacijska ali nazorska pristranost seveda ni kulturna politika. Pa tudi nobena prava kulturna politika ne more narediti Prešerna. Kulturna politika je lahko namreč samo to, da ustvarimo dobre ali pa slabe pogoje za njegov razvoj, če se bo rodil, in da skrbimo za čim večjo in najširšo dostopnost ali pa nedostopnost njegove umetnosti za njegov narod. Edino to je kulturna politika, vse drugo so literarno strankarske zdrahe, ki kličejo, vsaka stranka na svojo stran, politiko na pomoč. Izvirajo iz generacijskih nasprotij ali česa drugega, včasih tudi odtod da se njihovi nosilci ne morejo iznebiti starih modelov – klerikalno-liberalnih ali kakih drugih naših tradicionalnih nasprotovanj. Seveda ima tudi to svoje korenine v družbi in v zgodovini in nam zaradi tega ni treba obupavati, ampak, prav pa je, če stvari imenujemo s pravim imenom.

Seveda pa, kot rečeno, ne razmišljam samo o kulturnem pluralizmu, različnosti, mnogovrstnosti. Za to smo se že zatrdno dogovorili, tu ni več vprašanj. Razmišljam o celotni družbi, o celotnem političnem, duhovnem in kakšnem še življenju družbe na novih osnovah, ki bi se prilegale revolucionarnemu razvoju proizvodnih sil, ki smo mu priča, novim proizvodnim odnosom.

Jasno je namreč, in to se nam že začena dnevno kazati, da tako spremenjenim razmeram v »družbeni bazi«, v proizvodnji, kot sem jih na začetku opisal, ne ustreza niti stara večstrankarska politična ureditev, citirana angleška novinarka je priča za to, niti ne zastarela enostrankarska

monokracija. To zadnje pa pri nas še vedno mnogi vztrajno prakticirajo v vsakdanji naši realnosti, kljub svojim drugačnim lepim besedam navkljub.

Pisatelji si seveda ne izmišljamo novih družbenih sistemov. Nimamo niti na voljo strokovnega aparata za analizo obstoječih. Na nas je, da slikamo, upodabljamo med drugim tudi družbeno, politično nezadostnost tega našega sveta, da bi družba, od nas osveščena, pravilneje, tudi od nas osveščena, našla nova, boljša, bolj demokratična pota v prihodnost.

Kažipoti za to bi se morali izoblikovati v Socialistični zvezi. Fenomen Osvobodilne fronte je bil v tem, da je znala jasno izdeferencirati napredna stališča od nazadnjaških, potem pa v okviru tega svojega osnovnega izhodišča misliti in delati za prihodnost. S pogledom naprej, ne nazaj. Koliko znamo danes gledati naprej? Ali ne gledamo celo vse bolj nazaj kot naprej? Pa smo spet enkrat v časih, ko je treba zbrati napredne sile, prvič, in nato, drugič, na novo premisliti osnovne postavke za prihodnost, ki prihaja z velikimi, naglimi koraki.

Kakšni bomo stopili v to prihodnost, zmedeni, zbegani in presenečeni – ali pa odprtih misli za nove rešitve v novih časih?

ANDREJ KIRN

Entropija svobode in svoboda za entropijo

Zakon entropije ima 120 let zgodovine, zavest o svobodi pa se meri v tisočletjih.* Entropijski procesi in svoboda pa so obstajali davno prej, preden je nastal njun pojem. Zavest o svobodi je vzniknila, ko sta obstajali možnost in nevarnost, da človek izgubi svobodo in postane suženj ali hlapec gospodarja. »Svoboden« naj bi izvirno grško pomenilo pripadajoč ljudstvu, svobodnega človeka, ki na očetnjavi pod nikakršnim gospodvom živi skupaj z rojaki, v nasprotju z vojnim ujetnikom, ki mora biti v tujini hlapec svojemu sovražniku kot svojemu gospodarju (Historisches Wörterbuch 1972, zv. 2, 1068).

Kot je pojem svobode predpostavljal določeno družbenopolitično izkustvo, tako je pojem entropije predpostavljal določeno zgodovinsko tehnološko prakso, ki jo je izoblikovala industrijska revolucija. Le-ta je priklicala k življenju termodinamiko, ki je odkrila, da toplote ni možno reducirati na mehansko gibanje. Izraz »entropija« ima svoj koren v grškem izrazu »tropé«, ki pomeni spremembo, pretvorbo. Clausius je l. 1865 uvedel pojem v termodinamiko, izražal pa naj bi stopnjo ireverzibilnosti (nepovratnosti). Uporabil ga je za količinsko formulacijo drugega zakona (nekateri so uporabljali tudi izraz »stavek«, »načelo«) termodinamike, po katerem toplota vedno prehaja samo od toplejših na hladnejša telesa in nikdar nasprotno. Temperaturne razlike glede na to nepovratno usmerjenost vedno težijo k izenačitvi. Clausius je dopuščal prehajanje toplote od hladnejšega k toplejšemu telesu, toda hkrati mora obstajati nasproten proces prehoda toplote od toplejšega k hladnejšemu telesu. Prehod toplote od hladnejšega k toplejšemu telesu ni mogoče brez kompenzacije. To je Clausius imenoval »protislovni prehod toplote«. (Vtoroe načalo termodinamiki 1934, 134).

Odločilen prodor v termodinamiki je naredil Boltzmann 1877. leta, ko je odkril statistični odnos med entropijo in verjetnostjo nekega stanja, po katerem je stanje temperaturne izenačenosti stanje večje verjetnosti.

* Pričujoči sestavek je prispevek za strokovno srečanje Ziherlovi dnevi 1984 na temo: Emancipacija v jugoslovanski družbi – protislovja in problemi. Zadnje poglavje prispevka je skrajšano, ker je bilo že objavljeno v sobotni prilogi Dela 20. oktobra 1984. Integralen tekst pa je vključen v zbornik referatov, ki ga je izdala FSPN, Ljubljana 1984.

Boltzmann je izhajal iz tega, da je toplota energija neurejenega kaotičnega stanja gibanja velikega števila delcev snovi. Vse spremembe, v katerih narašča entropija, potekajo spontano. Za proces distribucije energije veljajo po Boltzmannu zakoni verjetnosti. Entropija je torej mera nepovratne verjetnostne distribucije energije. Dopuščal je možnost malo verjetnih dogodkov, ki jih je imenoval fluktuacije, ko se entropija zmanjšuje. Zaprt fizikalni sistem skuša doseči stanje maksimalne verjetnosti oziroma entropija zaprtega sistema teles, ki so v medsebojni interakciji, lahko samo narašča in nikdar ne more pojemati. Ker so stanja maksimalne entropije bolj verjetna, pomeni, da je v naravi dana prednost kaotičnim stanjem pred urejenostjo. Verjetnostna interpretacija entropije je omogočila mnoge napačne poglede, češ, ali ni entropija samo posledica našega neznanja, da bi v navidezem neredu odkrili red. Ali ni nepovratna usmerjenost samo iluzija človeške zaznave sukcesivnih dogodkov? Zakon entropije naj bi bila zgolj antropomorfna projekcija.

Verjetnostna interpretacija entropije in možnost malo verjetnih dogodkov pri Boltzmannu nista osnova za sklepanje, da ni nujen proces splošnega naraščanja entropije. Po Boltzmannu se entropija more zmanjšati, »samo če nasprotno kakšen drug sistem dobi isto ali večjo količino entropije«. (B. Boltzmann 1974, 22.)

Razvoj termodinamike sta I. Prigogine in L. Stengers (1982, 139–166) razdelila na naslednje stopnje:

a) Klasična ravnovesna termodinamika, ki je sprožila konflikt s klasično mehaniko (dinamiko). Treba je bilo sprejeti kot aksiom kakovostno raznovrstnost energije in njeno težnjo k degradaciji. Prvikrat je bil fizikalni pojem pojasnjen z verjetnostjo. Termodinamika ravnovesja je bila prvi odgovor fizike na problem celovitosti narave. Ta odgovor pomeni razsipanje energije, pozabo izhodiščnih pogojev, evolucijo k neredu.

»Svet dinamike je božanski, v katerem ne obstoji zob časa, iz njega sta za vedno izključena rojstvo in smrt.« (Prigogine-Stengers, 1982, 138, 256.)

Vendar klasična termodinamika kljub temu ni izstopila iz Newtonove fizikalne slike sveta. Svet kot idealen mehanski stroj je bil zamenjen z idealnim toplotnim strojem, kjer se energija lahko pretvori v gibanje za ceno nepovratnega razsipanja energije.

b) Linearno termodinamiko, termodinamiko neravnovesja je vpeljalo l. 1931 Osangerjevo odkritje splošne relacije termodinamičnega neravnovesja oziroma relacije recipročnosti. Linearna termodinamika s svojim teoremom minimalne proizvodnje entropije še ni mogla premostiti jezu med Darwinom in Carnotom, t. j. med termodinamsko in biološko evolucijo. Ni mogla povezati nasprotja med nastajanjem organiziranih bioloških struktur in fizično težnjo k dezorganizaciji. »Vsak poskus ekstrapolacije termodinamskih opisov je vodil k razglašanju evolucije, ki so jo opisovale biologija in družbene znanosti in ki teži k vse večjemu inovatorstvu, za redko in nepredvidljivo. Kako vzpostaviti zvezo med darvinistično koncepcijo evolucije kot statističnim izborom redkih dogodkov (mutacij –

vstavek Kirn) in statističnim *izginjanjem* vsakih posebnosti, vsake redke konfiguracije, kakršno opisuje Boltzmann?« (Prigogine-Stengers 1982, 137–138.)

Če je bila termodinamika najprej izziv klasični fiziki, pa je sama doživela izziv v soočenju z biologijo in družbenimi znanostmi. Zanimiv termodinamski vidik interpretacije boja za obstanek je ponudil že Boltzmann: »Splošni boj živih bitij za existenco ni boj za surovim materialom, kot so voda, zrak in zemlja, ki je organizmom obilno na razpolago, niti boj za energijo, ki obstoji obilno v vsakem telesu (četudi se je žal ne da pretvoriti), ampak boj za entropijo, ki postane razpoložljiva s prehodom energije od vročega sonca k hladni zemlji.« (Boltzmann 1974, 24.)

Nasprotje med termodinamsko in biološko evolucijo je nekatere zapeljalo k sklepu, da življenje pomeni izogib in zanikanje zakona entropije. Toda življenje, individualno in sistemsko v obliki vrste in celotne biosfere, se je samo uspešno prilagodilo in konstruktivno izkoristilo zakon entropije. »Živo bitje lahko izogne entropijski degradaciji samo svojo lastno strukturo. Ne more pa preprečiti naraščanja entropije celotnega sistema, ki sestoji iz njegove strukture in njegovega okolja.« (Georgescu 1971, 11.) Individualna smrt in smrt vrst pa dokazujeta, da zakon entropije obvladuje tudi življenje.

c) Nelinearna, neravnovesna termodinamika je ob srečanju z molekularno biologijo premostila ocean, ki je ločil termodinamiko in življenje. Entropija ni več povezana samo s smrtjo, degradacijo, neredom. Klasična termodinamika ireverzibilnih (nepovratnih) procesov je vključila čas in smrt, kakovostno raznolikost, ni pa še vključevala rojstva, možnosti nastajanja novega. Entropija, slučajne fluktuacije, nered sedaj postajajo ustvarjalne, so izvor reda, raznovrstnosti, kompleksnosti, življenja. Majhni učinki, slučajne fluktuacije, se okrepijo in dobijo lahko odločilno vlogo za celotni sistem.

Treba je spremeniti posrečeno prisposodbo, da je zakon o ohranitvi materije in energije knjigovodja, ki beleži dohodke in izdatke v naravi, zakon entropije pa generalni direktor, ki usmerja celotno aktivnost. Volja in moč tega »generalnega direktorja« ne deluje v avtokratskem, diktatorskem, ampak demokratičnem kontekstu in jo spreminjajo in preusmerjajo individualni učinki drugih »subjektov« (slučajnih fluktuacij, kombinacij, bifurkacij). »Torej individualna obnašanja morejo v odločilnem trenutku odigrati prelomno vlogo.« (Prigogine-Stengers 1982, 167.) Če to velja v fiziki, potem ima še toliko večjo težo v človeški zgodovini, kjer so individualna obnašanja resnično obdarjena z voljo, zavestjo in interesi. Nelinearna, neravnovesna termodinamika, ki se je usmerila k proučevanju procesov, ki potekajo daleč od termodinamskega ravnovesja, je dialektično povezala red in nered, slučaj in nujnost (zakonitost).

Zakon entropije je eden najbolj skrivnostnih temeljnih naravnih zakonov. V nekaterih pogledih je njegov položaj edinstven med vsemi naravoslovnimi zakoni (Georgescu, 1971, 9). Ni tipičen strukturni ali funkcionalni zakon, ampak razvojni zakon, ki ne govori o razvojni težnji zgolj posamičnega sistema, ampak o razvojni težnji celotne materialne stvarnosti. Zaradi njegovega izjemnega položaja ni čudno, da se ob njem razvemajo najrazličnejša teoretska in filozofska razmišljanja od njegovega odkritja do današnjih dni.

Engelsovo poznavanje klasične termodinamike je bilo na višini njegove dobe. Poznal je klasična dela pionirjev termodinamike: Carnota, R. R. Clausiusa, J. B. Fouriera, W. Thomsona, Helmholtza, Clerca Maxwella. Navaja tudi Boltzmann, toda ne v zvezi s termodinamiko, temveč v zvezi z elektriko in raziskovanjem različnih izolatorjev. (Engels 1953, 129).

Če se bo izkazalo, da je Engels poznal ključna dela Boltzmann in zlasti njegovo delo po kinetični teoriji plinov, potem je bil Engels seznanjen z odločilnim prodorom termodinamike v drugi polovici 19. stoletja, t.j. s statistično verjetnostno interpretacijo zakona entropije.

F. Engels je zavzel filozofsko stališče do zakona entropije. Sodil je, da je problem samo postavljen, ni pa še obvladan. Ni odgovorjeno na vprašanje, kaj se bo zgodilo z izsevano in razsipano toploto v vesolju. Engels meni, da bo treba dolgo čakati, da bo znanost odgovorila na to vprašanje. Filozofsko rešitev, ki pa še nima svoje naravoslovne potrditve, je Engels videl v ideji večjega kroženja materije v velikih časovnih razdobjih. Zakona o ohranitvi materije in energije Engels ni razumel samo količinsko, ampak tudi kakovostno, namreč da se ne izgubi nobena lastnost materije, nobena oblika gibanja.

Takšna filozofska intuitivna interpretacija prvega termodinamskega zakona pa je bila v nasprotju z obstoječim razumevanjem zakona entropije, ki je govoril prav o usmerjeni univerzalni degradaciji vseh oblik gibanja v toplotno. Engels je sprejel konsekvenco »toplotne smeri«, t. j. maksimalne entropije vesolja, toda samo začasno. »Pridemo torej do zaključka, da se mora v vesoljstvu izžarjena toplota pretvoriti na način, ki ga bo prirodoslovje nekoč pozneje odkrilo v neki drugi obliki gibanja, v kateri se bo lahko spet nakopičila in postala aktivna. Tako odpade poglavitna težava, ki je ovirala ponovno pretvorbo preživelih sonc v žarečo meglenico«. (Engels 1953, 11). To težavo je premostil oziroma preprečil razvoj nelinearne termodinamike nepovratnih procesov. Engelsova dialektična, filozofska intuicija se je upirala temu, da bi zakon entropije absolutno, »avtokratsko«, monopolno, brezpogojno za večno zapečatil usodo sveta. Videti je, da ga slutnja ni varala. »Termodinamika nepovratnih procesov je odkrila, da tokovi, ki krožijo v nekih fizikalno-kemičnih sistemih in jih oddaljujejo od ravnovesja, lahko povzročijo

processe spontane samoorganizacije, razbijanje simetrije in evolucije k vse večji celovitosti in raznovrstnosti. Kjer prenehajo veljati splošni zakoni termodinamike, se odkriva ustvarjalna vloga nepovratnosti, tam se začneja področja, kjer se stvari rojevajo in umirajo v edinstveni zgodovini, stkani od slučaja fluktuacij in nujnosti zakona.« (Prigogine-Stengers 1982, 260) Zakon entropije govori, da narava daje prednost procesom od reda k neredu in da so nasprotni procesi redki in malo verjetni. Z vidika večnosti (neustvarljivosti in neuničljivosti materije in energije) ter z vidika »celotnega« vesolja pa bi bilo filozofsko dialektično primerneje reči, da sta mogoče usmerjenosti od reda k neredu ter od nereda k redu enakovredni in da narava ne daje prednosti nobenemu stanju.

Zakon kroženja oblik gibanja materije in energije bi bil torej po Engelsu nadrejen zakonu usmerjene degradacije njenih oblik. Engels se je zavedal hipotetičnosti in nedokazanosti svoje ideje. »Kroženje ni vzpostavljeno in tudi ne bo, dokler ne bo odkrito, na kakšen način je izžarčena toplota ponovno uporabljena.« (Engels 1973, 196)¹

Če se bo izkazalo, da je Engels poznal ključna dela Boltzmann in zlasti njegovo delo po kinetični teoriji plinov, potem je bil Engels seznanjen z odločilnim prodorom termodinamike v drugi polovici 19. stoletja, t. j. s statistično verjetnostno interpretacijo zakona entropije.

F. Engels je zavzel filozofsko stališče do zakona entropije. Sodil je, da je problem samo postavljen, ni pa še obvladan. Ni odgovorjeno na vprašanje, kaj se bo zgodilo z izsevano in razsipano toploto v vesolju. Engels meni, da bo treba dolgo čakati, da bo znanost odgovorila na to vprašanje. Filozofsko rešitev, ki pa še nima svoje naravoslovne potrditve, je Engels videl v ideji večnega kroženja materije v velikih časovnih razdobjih. Zakona o ohranitvi materije in energije Engels ni razumel samo količinsko, ampak tudi kakovostno, namreč da se ne izgubi nobena lastnost materije, nobena oblika gibanja.

Takšna filozofska intuitivna interpretacija prvega termodinamskega zakona pa je bila v nasprotju z obstoječim razumevanjem zakona entropije, ki je govoril prav o usmerjeni univerzalni degradaciji vseh oblik gibanja v toplotno. Engels je sprejel konsekvenco »toplotne smeri«, t. j. maksimalne entropije vesolja, toda samo začasno. »Pridemo torej do zaključka, da se mora v vesoljstvu izžarjena toplota pretvoriti na način, ki ga bo prirodoslovje nekoč pozneje odkrilo v neki drugi obliki gibanja, v kateri se bo lahko spet nakopičila in postala aktivna. Tako odpade poglavitna težava, ki je ovirala ponovno pretvorbo preživelih sonc v žarečo meglenico«. (Engels 1953, 11.) To težavo je premostil oziroma preprečil razvoj nelinearne termodinamike nepovratnih procesov. Engel-

¹ V slovenskem prevodu (1953, 315) je očitna tiskovna ali prevajalska napaka, ker je namesto »izkoristljiva« zapisano »neizkoristljiva«.

Zlasti v Sovjetski zvezi so dalj časa odklanjali Engelsovo idejo o kroženju oblik gibanja materije, češ da je to v nasprotju z dialektiko razvoja od nižjega, enostavnejšega k celovitejšemu, višjemu. Takšen razvoj pa nas vrača v bistvu k »začetku« in »koncu« razvoja.

sova dialektična, filozofska intuicija se je upirala temu, da bi zakon entropije absolutno, »avtokratsko«, monopolno, brezpogojno za večno zapečatil usodo sveta. Videti je, da ga slutnja ni varala. »Termodinamika nepovratnih procesov je odkrila, da tokovi, ki krožijo v nekih fizikalno-kemičnih sistemih in jih oddaljujejo od ravnovesja, lahko povzročijo procese spontane samoorganizacije, razbijanje simetrije in evolucije k vse večji celovitosti n raznovrstnosti. Kjer prenehajo veljati splošni zakoni termodinamike, se odkriva ustvarjalna vloga nepovratnosti, tam se začneja področja, kjer se stvari rojevajo in umirajo v edinstveni zgodovini, stkani od slučaja fluktuacij in nujnosti zakona.« (Prigogine-Stengers 1982, 260) Zakon entropije govori, da narava daje prednost procesom od reda k neredu in da so nasprotni procesi redki in malo verjetni. Z vidika večnosti (neustvarljivosti in neuničljivosti materije in energije) ter z vidika »celotnega« vesolja pa bi bilo filozofsko dialektično primerneje reči, da sta mogoče usmerjenosti od reda k neredu ter od nereda k redu enakovredni in da narava ne daje prednosti nobenemu stanju.

Zakon kroženja oblik gibanja materije in energije bi bil torej po Engelsu nadrejen zakonu usmerjene degradacije njenih oblik. Engels se je zavedal hipotetičnosti in nedokazanosti svoje ideje. »Kroženje ni vzpostavljeno in tudi ne bo, dokler ne bo odkrito, na kakšen način je izžarčena toplota ponovno uporabljena.« (Engels 1973, 196.)¹

Entropija, energija, delo

Znanstveno proučevanje toplote je bilo povezano z razširitvijo parnih strojev, ki so po Marxu povzročili drugo fazo industrijske revolucije konec 18. stoletja. Poskusi s parnimi stroji so sicer potekali že konec 17. stoletja, toda do osemdesetih let 18. stol. parni stroj ni pospeševal industrijske revolucije in ni izzval znanstvenih raziskovanj, ki bi pojasnjevala preobrazbo toplote v delo. Drugi energetski zakon, zakon entropije, je priklicala zgodovinska preobrazba človekovega dela v njegovi energetski in tehnološki funkciji. Iz Sadi Carnotovega dela *Razmišljanja o gibalni sili ognja in o strojih, sposobnih razvijati to silo* (1824), je razviden praktičen družbenotehnološki kontekst teoretičnega raziskovanja toplote. Poudarjal je velikanski pomen toplotnih strojev. Razširjajo se iz dneva v dan. Carnotu se je zdelo usojeno, da toplotni stroji povzročijo večji prevrat v civiliziranem svetu. Prednost pred primarnimi pogoni je videl v tem, da ti stroji lahko delajo vedno in povsod in da nikdar ne prekinjajo svojega dela. Zaloge lesnega goriva so bile porabljene. Odpraviti parne stroje bi po Carnotu pomenilo odpraviti vse izvore bogastva v Angliji, uničiti veliko moč. Carnot se ni zadovoljil z empirično ravnijo raziskovanja, ampak postavi resnično znanstveno zahtevo in nalogo, da se načelo gibanja iz toplote prouči neodvisno od kakršnegakoli mehanizma. Treba je preiti k razmišljanjem, ki niso uporabna samo za parne stroje, ampak za vse *miselne* toplotne stroje. Carnot zahteva polno teorijo, za katero je po

njegovem značilno, da se nanaša na vse trdno ugotovljene veljavne slučaje pri vseh okoliščinah. Kjer je temperaturna razlika, je možno pridobiti gibalno silo in opraviti delo. Ni pa možno večno gibanje brez sprememb uporabljenih teles. (Vtoroe načalo termodinamiki 1934, 24.) Idealni, t. j. teoretski možni, učinek toplotnih strojev po Carnotu ni mogoč zaradi univerzalnega pojava širjenja toplote, ki je izvor izgube moči motorja. Carnotova idealizacija toplotnega stroja in Clausiusov idealni mehanski ekvivalent toplote in dela sta v bistvu sicer zastavila vprašanje izgub, vendar sta ga odrinila na stranski tir, podredila idealnemu kot dostojnemu predmetu znanosti. Entropijo, ki je bila najprej identificirana kot »izguba«, se je skušalo izigrati s tehnološko zvijačnostjo, a teoretsko odriniti, zanemariti z idealizacijo. »Termodinamika se je torej konstituirala zaradi nepovratnosti, toda tudi nasproti njej, prizadevajoč se, ne da jo spozna, temveč da jo zaobide. Tako je Clausiusova entropija postala izraz dovršeno kontrolirane, popolnoma povratne konverzije toplotne in mehanske energije.«. (Prigogine-Stengers 1982, 259.) Ne samo praktična prizadevanja, da bi se toplota kontrolirala in preprečilo njeno širjenje in s tem tudi izgube, ampak tudi sprememba znanstvenega interesa, povezanega z odkritjem prvega energijskega zakona o ohranitvi in pretvarjanju energije, je vodila k odkritju zakona entropije. Zakon ohranitve energije je govoril, da se nekaj količinsko ohranja, a kakovostno spreminja. Usmeril je znanstveni interes od idealnih predmetov h kakovostnim, konkretnemu, kar je znanstvena idealizacija zanemarjala. »Pri opisovanju pretvorbe energije v znaku enakosti je znanost vendarle morala priznati, da edinole razlika lahko ustvari učinke, ki so spet razlike. Pretvorba energije ni drugo kot *uničevanje* razlik in *ustvarjanje* novih razlik... Namreč, nova znanost, zasnovana na načelu ohranitve, ne želi več opisovati idealizacije, temveč samo naravo, *vključujoč* tudi 'izgube'« (Prigogine-Stengers 1982, 121, 125.)

Clausius je že leta 1850 lahko interpretiral Carnotov idealni toplotni cikel z zakonom ohranitve energije in sprejel nove pomembne sklepe: »Narava vsekakor je neizčrpni izvor energije, predvsem toplotne, vendar s to energijo ne moremo brezpogojno razpolagati. Vseh procesov, v katerih bi bila energija ohranjena, ni mogoče proizvesti. Ni mogoče ustvariti razlike v energiji, ki ne bi uničila neko drugo, najmanj enako razliko.« (Prigogine-Stengers 1982, 125.)

W. Thomsonu pa je prvemu končno uspelo potegniti vsa vprašanja o izgubah iz tehnologije motorja in jih pretvoriti oziroma razrešiti z odkritim drugim zakonom termodinamike. Izgube učinkovitosti motorja, ki so bile sinonim za univerzalno prehajanje toplote, so sedaj postale samo specifičen izraz univerzalne degradacije mehanske energije. »Thomson je tako izvršil vratolomen skok iz tehnologije motorja v kozmologijo... Razlike, ki ustvarjajo učinek, se stalno v naravi zmanjšujejo. Svet tako od pretvorbe do pretvorbe izčrpava razlike in se giblje h končnemu stanju, ki ga

je opredelil Fouriere, k stanju toplotnega ravnovesja, kjer ni več nikakršnih razlik, ki bi mogle ustvariti učinek.« (Prigogone-Stengers 1982, 126.)

Termodinamika, kot je razvidno, se je porajala v najtesnejši povezavi s tehnološko problematiko človekovega dela. Iz tega izvora so bile posplošene posledice za vesolje. Kakšne pa so posledice za bodočnost človekovega dela, ko se iz kozmoloških okvirov po teoretski odisejadi vrne na Zemljo? Procesi degradacije, razsipanja energije in snovi potekajo, ne glede na to ali človekovo delo obstoji ali ne. Človekovo delo ne more potekati brez materije in energije in torej nujno vključuje razsipanje materije in energije. Dve poimenovanji entropije »razvrednotenje energije« in prevajanje »razpoložljive« in svobodne energije v »nerazpoložljivo in vezano« pa izražata bolj neposredno antropomorfní odnos entropije do človekovega dela. Če entropijski proces teži k izčrpanju razlik, ki so sposobne ustvariti učinek, potem vodi načelno teoretsko tudi k nemožnosti dela, k ukinitvi dela, ker vsako delo ustvarja učinke, nasprotno pa niso vsi učinki delo v družbenem, lahko pa v fizikalnem pomenu besede. Bodočnost človekovega dela pa neposredno govori o bodočnosti družbe in družbenega razvoja pa tudi o mejah in možnostih človekove svobode.

Termodinamska interpretacija dela bi govorila, da čim več je vključene energije in materije v procese človekovega dela, tem obsežnejše je prevajanje (degradiranje) razpoložljive materije in energije v nerazpoložljivo, ter obsežnejši so procesi razsipanja materije in energije, ki jih ni več mogoče vključiti v delovni proces, da bi ustvarili nove razlike, nove učinke. Hkrati pa to razsipanje ni ekološko indiferentno do človekovega življenja in do življenja sploh. Vse več dela, vse bolj intenzivno in produktivno delo, ki ustvarja razlike, vse bolj izčrpava termodinamske razlike, ki delo omogočajo. Povzame se lahko paradoksalen sklep: čim več dela je bilo opravljeno v preteklosti in sedanjosti, tem manj dela bo mogoče opraviti v bodočnosti. Ni pa mogoče časovno opredeliti te bodočnosti. Naraščanje entropije je lahko tudi pokazatelj družbenega razvoja, je spontana evolucija sistemov. Iz tega bi bilo napačno sklepati, da zavestno znanstveno kapitalistično ali socialistično upravljanje ali znanstveno socialistično samoupravljanje družbe lahko prepreči ali izniči rast entropije. To bi bila nevarna iluzija in samoprevara, varljivo gojišče za velike želje in potrebe. Ne smemo tudi pozabiti, da je upravljanje, manipuliranje z nepovratnimi procesi veliko težavnejše, elastičnejše, nepredvidljivejše kot s povratnimi, dinamičnimi procesi. Nepovratni procesi se ne vračajo na izhodiščne pogoje. »Dinamični sistem je bilo mogoče kontrolirati s pomočjo njegovih začetnih pogojev.« (Prigogine-Stengers 1982, 130.)

Entropija raste z znanstvenotehnološkim razvojem, ki eksponencialno angažira snovi in energije, ker znanstvenotehnološko intenzivira delovne procese. Entropija je bila manjša v družbenih formacijah, ki so se razvijale kot »naravnozdgodovinski proces« (Marx). Manjša je bila zato, ker so temelj njihovega življenja bili materialno-energetski delovni procesi v

poljedelstvu in živinoreji, ki so angažirali predvsem »tekoče« rezultate preoblikovane sončne energije. V tem smislu so bile vse civilizacije do nastopa industrijsko-kapitalistične resnično hčerke sonca. Obstajala pa je seveda družbenopolitična, kulturna, ekonomska cena za nizko entropijsko stanje teh družb. Preroško, vendarle točno, zazveni misel: »Na različen način kot v preteklosti se bo človek moral vrniti k ideji, da je njegova eksistenca svobodni dar sonca.« (Georgescu 1971, 21.) Engels, Podolinsky, Boltzmann so se v 19. stol. dobro zavedali, da je vsa energija, ki je človeštvu na razpolago, v bistvu dar sonca. To resnico je Roegen jedrnato termodinamsko oblikoval: »Človekova naravna dota sestoji, kot vsi vemo, iz dveh bistvenih sestavin: 1. zaloge nizke entropije na zemeljski površini in v zemeljski notranjosti ter 2. iz toka sončne energije, čigar intenziteta se počasi, toda stalno zmanjšuje z entropijsko degradacijo sonca.« (Georgescu 1971, 20.)

Zavestno znanstveno usmerjanje družbenega razvoja ne more preprečiti rasti entropije, lahko pa spremeni njene pojavne oblike in tempo. To ni zanemarljivo malo svobode za človekovo strategijo, da se zanjo ne bi splašalo bojevati na političnoekonomski in splošni humanistično etični ravni.

So daljnosežni sklepi entropijske interpretacije človekovega dela posledica napačnega skoka iz kozmoloških v zemeljske okvire? Možno! Toda izvirni greh potem že tiči v Thomsonovem in Clausiusovem termodinamskem skoku iz zemeljskih okvirov termodinamike tehnologije motorja v vesoljske razsežnosti.

Engelsova kritika zamenjavanja fizikalnega in ekonomskega pojma dela

Engels je kritiziral naravoslovce, da zaradi pomanjkanja znanja politične ekonomije nekritično zamenjujejo delo kot ekonomsko s fizikalno in fiziološko kategorijo. Termodinamski pojem dela se po Engelsu prenaša z drugačnim pomenom v tiste znanosti, iz katerih je bila ta kategorija izposojena.

Postopek je torej podoben usodi kategorije »boja za obstanek« kot biološkemu pojmu in njenim istovetenjem z razrednim bojem. »Boj za obstanek« je bil kot izvorna analogija z družbenimi pojavi vzet iz družbenih znanosti, potem pa se je vrnil vanje s spremenjenim. t. j. obremenjenim biološkim pomenom, in bil podlaga raznim oblikam klasičnega neobiologizma v sociologiji, ekonomiji in psihologiji. Fizikalna opredelitev dela je bila dobrodošla meščanskim družboslovnim apologetom, da se je zabrisalo ali vsaj molčalo o kapitalistični družbeni formi dela. Pri angleških inženirjih je bila po Engelsu še začrtana razlika med fizikalnim delom (work) in »labour« kot političnoekonomsko kategorijo. V nemškem jeziku je to razlikovanje sicer omogočilo »Werk« in »Arbeit«, toda naravoslovci na področju termodinamike so jo po Engelsu zanemarjali,

čprav naj bi Clausius poskušal to razliko ohraniti; se je pa zabrisala pri Helmutzu v njegovih *Populäre Schriften*. (F. Engels 1973, 380–381.) Je pa pri Clausiusu tudi primer izrecnega istovetenja, ko namesto izraza »skrita toplota« predlaga »Werk«, ki se ujema s pomenom »Arbeit«. Po Engelsu je sicer možno, kot so delali nekateri fiziki in mehaniki, da se z določnega fiziološkega vidika motri človekovo delo kot termodinamski stroj, ki proizvaja toploto in jo preoblikuje v mehansko gibanje. Pa še ta zoženi vidik po Engelsu zanemarja, da je v človeškem organizmu tudi notranje delo v obliki nenehnih kemičnih pretvorb, ki se ne kažejo v zunanjem rezultatu. Ta argumentacija proti opisani analogiji pa je postala vprašljiva. »Pri toplotnem motorju zamenjava toplote z okolico povzroča *spremembo stanja* materialnega sistema, kar implicira tudi spremembo mehanskih lastnosti: raztezanje ali krčenje. Torej mehansko delo, gibanje bata je rezultat notranje preobrazbe sistema, a ne gole pretvorbe gibanja«. (Prigogine-Stengers, 115.)

Politična ekonomija, energija in entropija

Prvi poskusi povezovanja politične ekonomije z energijo in entropijo sežejo že v drugo polovico 19. stol. Engels je kritiziral določeno konkretno povezovanje fizikalnih in ekonomskih kategorij pri ruskem fiziku S. Podolskem, ni pa obsodil načelne možnosti povezovanja, ampak samo mehanski prenos fizikalnih kategorij v politično ekonomijo.

Zakon entropije je bil že v 19. stol. pritegnjen za presojo daljne perspektive človekovega razvoja. W. Thomson je napovedal, da bo Zemlja prišla v stanje, ki bo neprimerno za bivanje človeka in da v materialnem svetu obstoji splošna težnja k trošenju mehanske energije. (Vtoroe načalo termodinamiki 1934, 182.) Ni pa razvidno, ali je Thomson to možnost izvajal iz spontanega naravnega entropijskega procesa neodvisno od človekovega dela ali pa iz entropijskih procesov, ki jih sprošča človekovo delo. Grožnja iz prvega vira je tako odmaknjena, da človeka praktično ne zanima in ne zaskrbljuje. Nevarnost iz drugega vira pa se je že zelo približala in vsesplošno zaznala v obliki možnega ekološkega in vojnega uničenja.

L. Boltzmann je tudi povezoval verjetnostno razdelitev (distribucijo) energije s človeškimi cilji in človeškim delom. Kakšno neizčrpno energijo bi imeli po Boltzmannu na razpolago, če bi lahko preoblikovali v delo vso toploto telesa v našem okolju. »Vendar to ne more biti storjeno, ker je energija, ki jo vsebujejo, razen če sonce more proizvesti temperaturne razlike, že skoraj vsa v najbolj verjetni distribuciji, tako da je neuspešen vsakršen poskus, da bi jo razdelili na načine, ki so primernejši za naše smotre.« (Boltzmann 1974, 24.)

Prvi, ki je vseobsežno povezal politično ekonomijo, energijo in entropijo, je bil ukrajinski fizik in emigrant S. Podolsky (1880, 1883)².

Poskušal je razkriti zvezo med proizvodnjo, kopičenjem in razdelitvijo energije ter različnimi družbenimi formami produkcije: prvobitno, suženjsko, fevdalno, kapitalistično, komunistično. Analiza entropijskih procesov v različnih načinih produkcije je ostala fragmentarna. Ves poudarek je bil na formi kopičenja energije.

Prerana smrt (v starosti 41 let) je Podolinskemu preprečila, da bi z izčrpnjšo študijo, ki jo je napovedal, globlje osvetlil ravno političnoekonomsko plat svojega podviga in se otrešel preveč zožene in mehanične naravoslovnotehnološke obravnave. Marxova analiza dela in materialnih temeljev produkcijskih načinov je nedvomno navdihnila Podolinskega, ki je poznal Marxov *Kapital* in imel verjetno tudi osebne stike z Marxom. Marxova kritika politične ekonomije je še preslabo vplivala na temeljni pristop in začetno zasnovo študije Podolinskega. Glavne omejitve zasnutka so izhajale iz dejstva, da Podolinsky ni obvladal in dojel daljnosežnega Marxovega razlikovanja med delom v njegovi materialni in družbeni določenosti.

Kot je bilo prikazano, je Engels neposredno, filozofsko eksplicitno, zavzel odnos do zakona entropije. Toda tudi v Marxovi analizi dela, potrošnje, načina produkcije, razvoja produktivnih sil je možno najti entropijske procese. Termodinamsko vsebino nekaterih Marxovih ekonomskih pojmov in razmerij je poskušal razkriti A. I. Golubencev v študiji *Termodinamika processa proizvodstva*, Kijev 1969. Avtor trdi, da Marxu pripada ekonomska formulacija drugega zakona termodinamike (Golubencev 1969, 106). Za to svojo sodbo ne navaja najbolj značilnih Marxovih misli. Najbolj je še prepričljiva Marxova trditev, da se vsako leto proizvedene količine nepovratno izgubljajo v oceanu potrošnje. Termodinamiko proizvodnih procesov Golubencev ne razume v smislu nepovratnega proizvodnega razsipanja snovi in energije in ekološko entropijskih procesov, ampak kot razmerje med realnim družbenim bogastvom, namenjenim potrošnji, in bogastvom (akumulacijo), spremenjenim v proizvodnjo potrošnje. Entropija ekonomskega sistema je težnja, da se mora z rastjo produktivnih sil družbenega dela (delitev dela, tehnični napredek) vse več družbenega bogastva angažirati za proizvodnjo delovnih sredstev. V najboljšem primeru ekonomski sistem samo » $\frac{1}{4}$ vrednosti svoje produkcije lahko povrne v obliki dejanskega (t. j. potrošnega – vstavek Kirn) blaga, vse preostalo bogastvo se nepovratno izgubi v nedrih proizvodnje potrošnje«. (Golubencev 1969, 114.) Entropija ekonomskega sistema je po Golubencevu mera izgube družbenega bogastva. Razvoj znanosti in tehnike zmanjšuje entropijo ekonomskega sistema, s tem ko se zmanjšuje ne samo tehnična, ampak tudi družbena delitev dela, ko se razdvojene proizvodne panoge tehnološko povezujejo v nov enoten proces, ko se povečujeta trajnost in odpornost delovnih sredstev in ko se zmanjšuje družbeno nujno delo (Golubencev 1969, 123).

² V enem izmed prihodnjih prispevkov bom predstavil osnovne ideje Podolinskega in Engelsovo kritiko.

Mislím, da še ni opravljena naloga, ki bi pri Marxu razkrila vsemogoče vidike entropije pri proizvodnji in potrošnji. Marx je zapustil vtis, da manifestacija zakona entropije izhaja zgolj iz družbene forme proizvodnje in potrošnje. To je točno, če se upošteva okoliščina, da je šele kapitalistični način produkcije priklical v življenje neznanski obseg preoblikovanja snovi in energije in so lahko šele tu prišli do polne veljave nepovratni procesi. Seveda pa je napačno iz te družbene forme uveljavljanja entropije sklepati na njeno prehodno družbeno nujnost. »Negativno dejstvo, da procese, ki jih ni mogoče kontrolirati, t. j. izvore izgub, vedno spremlja nepovratna proizvodnja entropije, je preoblikovano v afirmativno sodbo: naravni procesi povzročajo rast entropije.« (Prigogine-Stengers 1982, 258.) Entropija je nujen, naraven proces, ni pa vsa in vsakršna entropija nujna. Marxovo univerzalno prisvajanje narave ni naravna nujnost, toda postala je zgodovinska nujnost ob uveljavljavitvi določenega načina produkcije in materialnih pogojev življenja. To univerzalno prilaščanje, uživanje in spreminjanje narave pa nujno spremlja univerzalna entropija. Nujnost entropije je Engels jedrnat izrazil: »Entropije ni možno uničiti na naraven način, možno pa jo je proizvesti.« (Engels 1972, 185.) Entropije ni možno izničiti in zmanjšati, možno pa jo je povečevati. Entropija se odvija brez človekove aktivnosti ali s človekovim delom, ki praviloma pospešuje rast entropije, ne pa zadržuje. Sežiganje kosa premoga kot strukture z nizko entropijo je nedvomno silna pospešitev entropijskega procesa, kot pa bi potekal, če bi ta kos premoga prepustili samoniklemu naravnemu procesu degradacije. Ker v proizvodnem procesu ne nastajajo samo odpadki, ampak tudi produkti, strukture z nižjo entropijo, kot pa so vstopile v proizvodni proces, so zato nekateri sklepali, da je proizvodnja tudi »prelisičenje« zakona entropije, ne samo v pomenu, da se njegovo učinkovanje izniči, ampak da se ga celo obrne v svoje nasprotje, t. j. proizvodnje struktur nizke entropije iz višje entropije. Takšno linearno, lokalno razmišljanje, ki primerja le izhodiščne in končne strukture proizvodnega procesa, pozablja, da je bil ta proizvodni produkt nizke entropije odkupljen z degradacijo in razsipanjem snovi in energije drugih vhodnih sestavin proizvodnega procesa. Nižja entropija aluminijeve plošče glede na izhodiščno surovino je bila odkupljena za ceno enake ali še povečane entropije drugih proizvodnih dejavnikov (obrabna strojev, degradacija in razsipanje energije). To še neprimerno bolj velja za pridobivanje hrane v sodobnem tehnološko-kemičnem intenzivnem poljedelstvu.

Ni slučajno, da se je entropijsko raziskovanje ekonomskih procesov razmahnilo v šestdesetih in sedemdesetih letih. To ne pomeni, da pred tem ni bilo delnih osamljenih poskusov aplikacije termodinamskih pojmov v ekonomijo. To so občasno poskušali fiziki in ekonomisti. Nemški fizik G. Helm je v svojem delu *Die Lehre von der Energie*, Leipzig 1887, trdil, da je denar ekonomski ekvivalent za nizko entropijo. Ista ideja je potem razširjena pri L. Winiarskem: *Essai sur la mécanique: L'énergie sociale et ses measurement*, Part II, *Revue Philosophique* XLIX, 1900. Eden izmed

pionirjev ekonometrije T. Davis je prvi poskušal vzpostaviti formalno podobnost med temeljnimi enačbami termodinamike in enačbami, uporabljenimi v ekonomskem modelu. (The theory of Econometrics, Bloomington 1941.)

J. H. C. Lieman (Econometrics and Thermodynamics: A Remark on Davis Theory of Budgets, Econometrics, XVII, 1949) je opozoril, da se zdi, da nobena izmed spremenljivk, uporabljenih v matematičnih ekonomskih modelih, ne igra iste vloge kot entropija v termodinamiki (Georgescu 1971, 17).

Resnični oče družbene, ekonomske termodinamike, ki jo je utemeljil in razčlenil s presenetljivo filozofsko teoretično naravoslovno in družboslovno globino in širino, pa je Nicholas-Georgescu Roegen. Vrhunec je njegovo sintetično delo *The Entrophy Law and Economic Process*, Cambridge-London 1971. Knjiga je izšla samo dve leti po izidu že omenjenega dela Golubenceva *Termodinamika processa proizvodstva*, Kijev 1969. Toda Roegenov način je bistveno drugačen in grandiozen v primerjavi z Golubencevim. Nobelovec Paul Samuelson ga je predstavil kot »učenjaka učenjakov«, »ekonomista ekonomistov«, čigar ideje »bodo interesirale duhove, ko se bodo že zdrobili v pesek današnji nebotičniki« (Wade, Science 1976, 447). Možno je reči, da kdorkoli, ne samo ekonomist, ni seznanjen s tem delom, je prikrajšan za najgloblje razumevanje globokih protislovij in zank materialnih temeljev naše civilizacije in našega materialno tehnološkega napredka. Resnično, Roegena mnogi hvalijo, toda redki ga berejo in še bolj redki ga razumejo. Njegove ideje in sploh entropijsko razmišljanje bolj malo vpliva na glavne tokove sodobne ekonomske in družbene misli, posebno pa še to velja za naše slovenske in jugoslovanske razmere.³ Presenečen sem bil, da v takšnem monumentalnem delu, kot je Branka Horvata *Politična ekonomija socializma*, Globus, Zagreb 1984 (angleški izvirnik 1981), ki v mnogočem presega standardno ekonomsko obravnavo in je resnično POLITIČNA ekonomija, ne pa ekonomska mehanika in ekonomika, nisem našel v uporabljenih vsemogočih virih (socioloških, filozofskih, zgodovinskih) tudi dela Nicholasa Roegen-Georgesca. Ni ga mogoče najti v imenskem kazalu. Odsoten je kakršenkoli pomemben vpliv idej, ki so jih razvili entropisti, in to pri človeku, ki je študiral v tujini, ki je, kot sam pravi, »raziskoval v nacionalnih bibliotekah Pariza, Londona, Berlina, Stockholma in Washingtona«. (Branko Horvat 1984, 5.) Enako informacijsko izoliranost in nevednost sem tudi sam razkazoval v svojem delu *Marxovo razumevanje znanosti in tehnike*, Ljubljana 1978. Olajševalna okoliščina zame je, da nisem ekonomist.

Treba pa je dodati, da je zgodovina znanosti žal polna takih in podobnih primerov. Kot je Marx pojasnil hkrati z oblikovanjem zgodovin-

³ Z določenega vidika se je te problematike dotaknil prof. dr. Ivo Fabinc v delu *Mednarodni ekonomski odnosi in mednarodna ekonomska ureditev*, Ljubljana 1984.

skega materializma, zakaj sta zgodovino in filozofija v glavnem teoretsko zanemarila materialni proces in materialne pogoje človekovega življenja, tako je Roegen pojasnil, zakaj je ekonomsko mišljenje ignoriralo in še ignorira drugi zakon termodinamike.

Dokler je ekonomska znanost še ujeta v predpostavke naravoslovne paradigme mehanskega modela povratnih, t. j. procesov mehanskih ravnovesij, toliko časa ne more priznati vloge zakona entropije na svojem področju. Ekonomija še globoko tiči v senci prvega termodinamskega zakona, zakona o ohranitvi materije in energije. Irving Fischer, učenec J. Willarda Gibbsa, enega izmed utemeljiteljev statistične termodinamike, se je sicer posredno dotaknil prvega zakona termodinamike, ne da bi dojel, »da je entropijski zakon še mnogo bolj pomemben za ekonomske procese«. (Georgescu 1971, 17.) Pri fiziki se je že v drugi polovici 19. stol. začel teoretsko spoznavni konflikt med termodinamiko in mehaniko, ne pa med politično ekonomijo in termodinamiko, čeprav je ta, zlasti meščanska politična ekonomija, obtičala v mehanski naravoslovni paradigmi, ki se je še okrepila v neoklasični meščanski politični ekonomiji. Mehansko paradigmo je še utrjeval matematično ekonometrijski aparat, ker je mehanske modele lažje zajeti v matematičnih enačbah. Teoretski spoznavni in praktični potrebi po obvladljivosti ekonomskih procesov pa je tudi bilo lažje zadostiti z mehaniko povratnih procesov ravnovesij kot pa matematično opisati nepovratne procese, ki se izmikajo manipulaciji in predvidljivosti. »Noben sistem enačb ne more opisati razvoja evolutivnega procesa.« (Georgescu 1971, 17.)

Rastoči razkorak med družboslovjem in naravoslovjem je tudi prispeval svoje, da razvoj termodinamike v 20. stoletju, ki je vse globlje presegal mehanski model in se približal biološkimi procesom kot eklatantno nepovratnim procesom ni predramil politične ekonomije iz »dogmatskega dremeža«. Roegen je odlično pokazal, da zaradi mehanskih predpostavk politične ekonomije ni mogel zanimati zakon entropije. Ni pa razkril, zakaj je bil mehanski model tako domač v politični ekonomiji, da je lahko čakala skoraj 100 let na svoj dan »D«, ko je sprejela izziv termodinamike in priznala vso relevantnost zakona entropije.

Mehanski model ekonomskih procesov je bil povezan z ahistoričnostjo, ahistoričnost pa se je napajala tudi iz apologetskega idejnega meščanskega obzorja in ne samo iz spoznavnega dejstva, da razvoj vsake produkcije, zlasti pa še blagovne, kapitalistične in »socialistične«, poteka preko ekonomsko krožnih povratnih procesov, strukturalnih razmerij in začasnih ravnovesij oziroma nihanj okoli ravnovesij.

Prenos težišča ekonomske analize na mehaniko ponudbe in povpraševanja, mehaniko cen, mehanskega ravnovesja in dopolnjevanja interesov, na denarne krožne procese, je prekril nepovratnost materialno-ekonomskih procesov. Ob vsem tem pa se vsiljuje vprašanje, zakaj pa je tudi Marxov in postmarkovski historičen, dialektičen pristop v politični ekonomiji izpustil konkretno in neposredno termodinamsko razsežnost?

Marx in Engels sta bila vendarle sodobnika nastajanja klasične termodinamike. Dialektičnemu mišljenju Marxa in Engelsa je bila tuja logika mehanskih ravnovesij. Vključevala sta jih samo kot moment razvojnih procesov in protislovij. Hkrati sta izredno poudarjala vlogo produktivnih sil in materialne temelje ekonomskih procesov in celotne družbene produkcije in reprodukcije. Torej je res čudno, da zakon entropije ni zapustil kakšnega globljega, vidnega vtisa v Marxovi kritiki politične ekonomije.

Za Marxa je možno najti praktično opravičilo, da vendarle entropijska narava procesov proizvodnje in potrošnje ni postala tako očitna kot v 20. stoletju. Marx je opozarjal na odpadke v materialni proizvodnji, na komunalne odpadke in na uničevalno vlogo kapitalističnega intenzivnega poljedelstva. Toda hkrati je bil Marx prepričan, da so to le prehodne posledice delovanja zakonov kapitalističnega načina produkcije, ne pa, da v tem in vsakem načinu produkcije deluje tudi univerzalni zakon entropije, čeprav je njegova pojavna oblika različna v vsakem produkcijskem načinu. Marxova znanstvena idealizacija in abstrakcija ni videla v materialnih odpadkih in izgubah nekega globljega, temeljnega zakonitega problema »produkcije kot take«, čeprav je pri Marxu obstajal tudi ta tip abstrakcije. Marx je teoretsko zanemaril materialne odpadke in izgube produkcije, kot sta jih v začetnih analizah termodinamike zanemarjala Carnot in Clausius s svojo znanstveno idealizacijo. Ne smemo pa tudi pozabiti, da je Clausiusovo delo O drugem glavnem stavku mehanske teorije toplote izšlo istega leta kot prvi zvezek Marxovega Kapitala. Ravno v prvem zvezku Kapitala pa je Marx najbolj celovito analiziral materialno-tehnološki proces kapitalističnega načina produkcije. Tudi nekatera druga pomembna dela o termodinamiki so izšla šele v sedemdesetih letih 19. stol. in jih torej Marx ni mogel upoštevati v prvem zvezku Kapitala. Marxova opredelitev dela v njegovi materialni določenosti kot proces izmenjave snovi med naravo in družbo je izrazito v sozvočju s prvim zakonom termodinamike, t. j. zakonom o ohranitvi materije in energije, manjka pa entropijska razsežnost, ki bi govorila o usmeritveni, kakovostni naravi tega procesa. Entropijska dopolnitev Marxove opredelitve dela bi se lahko glasila takole: Delo je proces izmenjavanja snovi, energije med naravo in družbo, v katerem se prevaja svobodna, razpoložljiva energija in snov v vezano, t. j. nerazpoložljivo, degradirano in distribuirano, ki je ni mogoče več uporabiti v delovnih procesih.

Okoliščin, zakaj zgodovinsko izhodišče v marksistični politični ekonomiji ni zagotovilo in omogočilo integracije z zakonom entropije, je več:

a) Zveza med zgodovinskim izhodiščem in konkretnim razumevanjem ekonomskega sistema je bila bolj vnanja, načelna, politična in zato nesposobna, da bi se v najglobljem bistvu otresla mehanskega modela, ki je prekrival nepovratno naravo materialno-ekonomskih procesov.

b) Moč mehanskega modela je bila omejena in presežena samo na nekaterih vozliščnih točkah kot problem kriz in protislovja med produktivnimi silami in odnosi.

c) Noben izmed marksističnih ekonomistov ni imel takšne širine naravoslovne in tehnološke izobrazbe kot Marx in Engels.

d) Tudi marksistična politična ekonomija se je vse bolj oddaljevala od ekonomske analize materialnih temeljev produkcije, kjer bi lahko trčila na zakon entropije. Po zgledu meščanskih kolegov jih je vse bolj zanimala konkretna mehanika cen, naložb, nato pa dohodkov in plana.

e) Mogoče jih je zapeljala tudi Marxova trditev iz Bede filozofije, da vol, ki vleče plug, ni ekonomska kategorija, ampak produktivna sila in torej delo vola in stroja ne sodi v ekonomsko analizo.

f) Nekritičen, nedialektičen pogled na tehnologijo, ki je preprečeval resno teoretsko analizo njene senčne strani, njenih »izgub«.

Če pa se je že stopilo v to hladno senco, pa se je potem hitro pobegnilo iz nje in korak se je izgubil v goščavi moraličnih kulturoloških in političnih obsodb tehnologije. Napredni misleci so običajno menili, da je ta »senca« začasna in jo je mogoče odpraviti z družbenopolitično akcijo in drugačnimi družbenimi odnosi. Ko se je razkrila vsa tehnološkoproduktivna in družbena relevantnost zakona entropije, je izgubil svoj ontološki temelj nekonfliktni, neprotislovni pogled na bistvo in razvoj tehnologije. To pa pomeni, da tudi ni mogoč neprotisloven, nekonflikten pogled na vsa politična pričakovanja, na vsa upanja, na vse želje, na vse utopije, ki so povezane z razvojem tehnologije in produktivnih sil.

Vse naštete okoliščine pa ne morejo spremeniti dejstva, da je marksistično mišljenje ponovno zamudilo enega izmed teoretskih prodorov. Roegen je izkoristil pripravljeni spoznavni in praktični teren za svoj sintetični podvig. Povezal in strnil je v celoto raznorodne pojave in jim odkril skupni zakoniti imenovalac v zakonu entropije. V petdesetih in šestdesetih letih našega stoletja so številni raziskovalci na raznih področjih (zgodovine znanosti, informacijskih procesov, ekologije, tehnologije, svetovnih modelov, medicine) posredno ali neposredno odkrivali procese, ne da bi jih še identificirali kot entropijske. Tvorci modelov »meje rasti« in ekološka kritika tehnologije je predvsem opisala dejanske in možne posledice in težnje, ni pa jih povezala s kakim fundamentalnim zakonom. To je storil Roegen. Trdovratne inflatorne procese, ekološke posledice, rastočo kontraproduktivnost na različnih področjih je razlagal tudi kot moč skritega univerzalnega delovanja zakona entropije. Prvi hip se zdi, da to ni neko pomembno odkritje, ki bi ga bilo vredno povzdigovati, češ, saj je uporabil samo modne izraze za preproste, znane stvari. Takšna reakcija bi bila podobna tisti, ko je neki delavec slišal za Marxov Kapital, v katerem se znanstveno dokazuje kapitalistično izkoriščanje, se je silno začudil, čemu je treba pisati debelo znanstveno knjigo o izkoriščanju kapitala, ko pa vsi delavci to dejstvo že davno poznajo in občutijo brez znanstvenega dokazovanja. Občutili so ga res kot eksistenčno, vsakodnevno dejstvo, toda zato ga še niso poznali in razumeli kot znanstveno dejstvo.

Pred tovrstnim očitkom se mnogokrat znajdejo tudi naša družboslovna

raziskovanja. Banalno odkrivanje banalnih dejstev je eno, znanstveno razkrivanje očitivnih dejstev pa nekaj drugega. Še zdaleč ni to formalna razlika, ko se poznani raznorodni, toda drugače imenovani procesi sedaj razkrijejo kot entropijski. Jeremy Rifkin, Roegenov učenec, je naredil idejni korak dalje, ko je svoji knjigi dal naslov: Entropy. A New World View, New York 1980. To ni opravičljivo zgolj zato, ker je entropija univerzalna, ampak ker ta univerzalnost globoko zadeva vso človekovo aktivnost, možnosti njegovega razvoja in s tem tudi vse vrednote in iluzije, povezane s tem razvojem. Entropija je najbolj resen kandidat za svetovno-nazorsko razsežnost, še zlasti ko se v povezavi z njo porajajo nove politične, ekonomske in filozofske ideje. Razvnel se bo politični in idejni boj za razumevanje družbene vloge zakona entropije. Konservativen korak je storil že Roegen sam, ko je iz svoje analize povzel, da družbena lastnina produkcijskih sredstev ne more preprečiti prehoda boja za entropijo k družbenim konfliktom. Družbeni konflikti temeljijo v materialnih pogojih ljudi, in tu se Roegen strinja z Marxom, toda ravno zato se ni mogoče osvoboditi teh konfliktov, v kar je bil Marx prepričan. Tudi v socialistični družbeni produkciji ostaja po Roegenu konflikt za anonimen delež družbenega dohodka. Ker niso možna objektivna merila za celo vrsto dejavnosti, je to izvor kristalizacije novega privilegirane razreda tudi v socializmu. Tu je Roegen pristal v sklicevanju na Đilasa. (Georgescu 1971, 311). Drugi »entropisti« so sprejeli naprednejše politične sklepe: ker postajajo neznosni entropijski procesi za večino prebivalstva, se na vseh področjih sicer pogloblja družbeni konflikt, a hkrati tudi izsiljujejo podružbljanje materialnih temeljev produkcije, skupna družbena kontrola entropijskih procesov in skupen družben dogovor, za kakšno ceno in odrekanje se bo tolerirala rast entropije in njene oblike. Iz te leve usmeritve pa pogosto izhaja iluzija, da je entropijo mogoče odpraviti. Možno je samo zmanjšati tempo entropije in spreminjati njeno obliko tako, da se nečemu odrečemo, da zmanjšamo delovne aktivnosti ali pa da jih ustrezno spremenimo.

Niti kapitalistična niti socialistična družbena reprodukcija za sedaj še nočeta ali pa tudi ne moreta priznati moči in omejitev, ki izhajajo iz zakona entropije. Najbrž ima Roegen prav, ko dvomi, da bi sedanje poznavanje družbene vloge zakona entropije lahko pomagalo pri boljšem upravljanju dane ekonomije. Da bi se izognili grozečim posledicam delovanja zakona entropije, bi morali v temelju spremeniti dosedanji način življenja, produkcije in potrošnje. Za takšen civilizacijski obrat pa niti v kapitalizmu niti v socializmu ni množičnega zanimanja, potreb, zavesti, pritiska in tudi ne realne nuje. Toda hitro se bližamo kritičnemu entropijskemu razvoju.

Med gorečimi kritiki entropistov je fizik Alwin M. Weinberg pomen temeljnih idej, družbenih programov in aktivnosti entropistov odložil na daljno bodočnost. Po njegovem nihče ne zanika, da bi nas lahko pogoltnila zanka entropije, toda pomembno je vprašanje, kdaj. Gotovo je zelo

pomembno, kdaj bi lahko napočila skrajna nevarnost, toda mar se ni entropijska zanka že dovolj zadrignila, da jo čutimo na vratu? Naravoslovci trdijo, da ni zanesljivo, če narašča entropija veselja. Dovolj očitno pa je, da je narasla entropija na našem planetu.

Svoboda in entropija

Namesto izraza »emancipacija«, ki je v naslovu našega posvetovanja, raje uporabljam izraz svoboda. V različnih družbenih odnosih, političnih razmerah in različnih materialnih možnostih za življenje se je svoboda razumela različno. Meščanska zavest o svobodi je prešla različne razvojne stopnje, povezane tudi s hitro realno preobrazbo te družbe. V 4. členu Deklaracije o človeških pravicah iz francoske revolucije je takole opredeljena svoboda: »Svoboda obstoji v tem, da se lahko stori vse, kar nobenemu drugemu ne škoduje.« Ustvarjalni polet meščanske civilizacije, razširitev političnih svoboščin in svobode privatne lastnine, igra slučaja in tržne nujnosti ter vzpon znanstvenotehnološke moči meščanske civilizacije so opozorili še na druge razsežnosti svobode, kot: povezovanje svobode z nujnostjo, utemeljevanje svobode na svobodi do privatne lastnine, povezovanje svobode z znanjem, z ustvarjano aktivnostjo in spontanostjo subjekta, z avtonomijo in samodoločbo subjekta. Marksizem je tako kontinuiteta kot prelom z meščanskim pojmovanjem svobode. Najostrejši je bil zasuk na liniji, kjer se je meščansko razumevanje svobode utemeljevalo na privatni lastnini, ki je prikrivala omejevanje in stvarno nesvobodo delavskega razreda. Marksizem ni sprejel meščanske idealizirane svobode atomističnega, samozadostnega individua, kjer se njegova individualnost protistavlja družbenosti. Svobodna individualnost je artikulirana, individualizirana družbenost, vez z drugimi ljudmi, ne pa vase zaprta in napihnjena samozadostna monada. Marx je bil sarkastičen do blagovnotržnega utemeljevanja svobode, kjer je svoboda to, da se lahko veseliš slučajnosti. Seveda pa svobode tudi ni tam, kjer namesto igre tržne slučajnosti in nujnosti stopi »svoboda« birokratske samovolje. Marx in Engels pa sta ohranila dosežke meščanske teoretske misli, ki je povezovala svobodo z nujnostjo, z ustvarjalnostjo, samodoločbo in avtonomijo subjektov, seveda ne atomiziranih, ampak povezanih v asociaciji proizvajalcev.

Izkušnje so pokazale, da je vsako podcenjevanje občečloveške razsežnosti svobode, ki jo je prinesla meščanska civilizacija, padec v nesvobodo. Toda, tudi prikrivanje in ovekovečenje meščanske nesvobode ogroža in omejuje vzpon k novi univerzalnejši, stvarnejši zgodovinski obliki svobode.

Heglova trditev, da je svoboda bistveno konkretna, je postala aksiom Marxovega in Engelsovega razmišljanja o svobodi. Ena izmed takšnih konkretnih razsežnosti svobode je bila pri Marxu univerzalni razvoj produktivnih sil kot manifestacija univerzalne ustvarjalne samoodločbe

človeka. To pa je tista ključna vozliščna točka, kjer popolnoma nevsiljivo notranje vsebinsko trčita skupaj svoboda in entropija.

Vsak korak materialno tehničnega napredka je odkupljen, s tem da se vse bolj zajedamo v »kapital« nizke entropije (surovine, energija), s katerim je omejeno obdarjen naš planet. Vsak način produkcije razkazuje svojo lastno podobo entropije, toda nobeden ni brez nje. Visoka entropija materialne proizvodnje je šele omogočila določen razmah kulture, umetnosti, znanosti, množične rekreacije. Pomen entropije se ne izčrpa na področju neposredno materialno-ekonomskih proizvodnih procesov. J. Rifkin (1980) ima popolnoma prav, ko opirajoč se na druge študije razkriva entropijo v izobraževanju, znanosti, tehnologiji, zdravstvu, urbanizmu, poljedelstvu, vojski, energetiki. Naraščanje entropije se najprej dojame kot širjenje materialnih temeljev svobode. Videti je, da je visoka entropija cena za tisto, kar je Marx imenoval občečloveško emancipacijo, emancipacijo od odtujenega dela ter svobode za vsestranski ustvarjalni razvoj osebnosti. Parametre svobode v komunistični produkciji je Marx opredelil z naslednjim: da združeni proizvajalci nadzirajo menjavanje snovi med naravo in družbo; da poteka to menjavanje ob minimalni porabi človekove moči; da poteka ob človeka vrednih delovnih razmerah; da je na znanstvenotehnični visoki ravni, ki omogoča vsem ustvarjalno delo tudi v produkciji; da se ne uničuje narava kot anorgansko telo človeka; da je takšna raven zadovoljevanja potreb, ki vsem omogoča udejstvovanje v družbenih zadevah, v znanosti, umetnosti in razvedrilu, da se največ dela pretvori v svobodno samoudejstvovanje, ki ima smoter v samem sebi in ni sredstvo za nekaj drugega. Tu manjka eksplicitni entropijski parameter, naj takšna produkcija poteka ob najmanjši možni entropiji. Implicitno ga je mogoče prepoznati v ekološki zahtevi. Toda, ali je sploh možno združiti takšne kvalitete produkcije in nizko entropijo? Mar takšna svoboda komunistične produkcije ne zahteva in predpostavlja ravno fantastičnega povečanja entropije materialno-proizvodnih odnosov, ki temelji na fantastičnem povečanju produktivnosti dela, ki je samo drug izraz za intenzivno in univerzalno prevajanje svobodne razpoložljive energije in snovi v vezano, ne več razpoložljivo, distribuirano. Na vprašanje, ali je to dejansko izključujoče ali obvladljivo protislovje, bosta lahko odgovorila konkretno znanstveno raziskovanje in bodoča zgodovinska komunistična izkušnja.

Človeštvo ima vendar na razpolago veliko svobode, da opredeli svojo strategijo do rasti entropije. »Zakon entropije ne določa, niti kdaj bo entropija zaprtega sistema dosegla določeno raven niti kaj se bo natančno zgodilo. . . Termodinamski principi dopuščajo neko bistveno svobodo za dejanski potek urnika entropijskih procesov.« (Georgescu 1971, 12.) Zakon entropije ponuja človeštvu v bistvu dve skrajni vrednostni strategiji življenja, ki sta podobni možnemu izboru glavnega junaka v Balzacovem romanu Šagrinova koža, ki se mu je dolgost življenja skrčila z uresničitvijo vsake nove želje:

- a) Živeti dolgo in skromno ob počasnih entropijskih procesih.
- b) Živeti bogato, raznovrstno, potratniško, toda kratko, čeprav ne moremo časovno opredeliti te kratkosti.

V to strategijo pa se vpletajo razredni odnosi. V načinu produkcije, ki vseobsežno in intenzivno prevaja nizko entropijo v visoko, vladajoči razred in privilegirani sloji skušajo vsiliti in ohraniti še tretjo strategijo: rezervirati zase kot sloj bogato in dolgo življenje s pomočjo dolgega, a skromnega življenja nepriviligiranih, ki morajo nositi vse breme in posledice visoke entropije. Vladajoči razred in sloji si zadržujejo pravico, da inicirajo entropijske procese, a hkrati se želijo emancipirati od njihovih posledic in obenem uživati njihove sadove. Sedanja znanost in idejnopolitične vrednote še vedno vzbujajo ljudem iluzije, a mnogi si tudi sami želijo, da bi bila resnična možna nenehna rast produkcije brez povečanja ali celo eksponencialne rasti entropije. Zanka entropije se še ni toliko zadržila, da bi uvideli, da se nekateri procesi emancipacije že sprevračajo v svoje nasprotje.

Naša, pa tudi številne druge strategije družbenotehnološkega razvoja in raznih projekcij do leta 2000 se še niso emancipirale od ignoriranja zakona entropije. Seveda je zelo težko konkretno odgovoriti, kako naj se emancipira, če pa ves svet se vedno hoče imeti svobodo za visoko entropijo. Skromen korak pa bo že, če se bomo emancipirali od nepoznavanja družbene vloge zakona entropije.

Literatura:

1. Alekseev G. I.: *Energoentropika*, Znanie, Moskva 1983.
2. Aristoteles: *Nikomahova etika*, CZ, Ljubljana 1964.
3. Boltzmann L.: *Theoretical Physics and Philosophical Problems*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht-Holland/Boston, U.S.A. 1974.
4. Engels F.: *Dialektika narode*, CZ, Ljubljana 1953.
5. Entropy and Information in Science and Philosophy (ed. Libor Kubat and Jiri Zeman), Academia Prague 1975.
6. Engels F. o dialektike estestvoznanija (red. B. M. Kedrov), Nauka, Moskva 1973.
7. Golubencev A. N.: *Termodinamika processa proizvodstva*, Tehnika, Kijev 1969.
8. *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (Hrsg. Joachim Ritter), Schwabe and Co., Verlag-Basel/Stuttgart, 1972 Bd. 2.
9. Horvat Branko: *Politična ekonomija socializma*, Globus, Zagreb 1984.
10. Heidegger Martin: *Vom Wesen der menschlichen Freiheit. Einleitung in die Philosophie*, Gesamtausgabe Bd. 31, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1982.
11. Heidegger Martin: *Schellings Abhandlung über das Wesen der menschlichen Freiheit (1809)*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1971.
12. *Marxistisch-Leninistisches Wörterbuch der Philosophie* (Hrsg. Klaus Georg und Buhr Manfred) zv. 1, Rowohlt, Hamburg 1972.
13. Podolinsky S.: *Menschliche Arbeit und Einheit der Kraft*, Die Neue Zeit, Zürich 1883, I, 10.
14. Podolinsky S.: *Trud čeloveka i ego odnos k raspredeleniju energii*, Slovo: naučnyj, literaturnyj i političeskij žurnal, Sanktpeterburg, april-maj 1880.
15. Prigogine I./Stengers I.: *Novi savez. Metamorfoza znanosti*, Globus, Zagreb 1982.
16. Georgescu Nicholas-Roegen: *The Entropy Law and Economic Process*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1971.
17. Roegen-Nicholas Georgescu: *Energy and Economic Myths. Institutional and Analytical Economic Essay*, Pergamon Press INC, New York, Toronto, Oxford, Sydney, Frankfurt, Paris 1976.
18. Wade Nicholas: *Roegen-Nicholas Georgescu: Entropy the Measure of Economic Man*, Science 31. October 1975.
19. Rifkin J.: *Entropy. A New World View*, The Viking Press, New York 1980.
20. *Vtoroe načalo termodinamiki – Sadi Carnot – V. Tomson Kelvin – R. Clausius – L. Boltzmann – M. Smuluhovskij*, pod. redakcij in predisloviem A. K. Timirjazeva, Moskva 1934.
21. *The Realization od Economic, Social and Cultural Rights: Problems, Policies, Progress*, United Nations, New York 1975.

Od krize religije k religiji krize

(dva scenarija za spremembe religiozne situacije v zgodnesocialističnih družbah)¹

I

Komaj lahko dvomimo o tem, da ima sodobna družbena kriza svetovna razsežja in da je po svoji naravi globalna, z izrazitimi potezami krize t.i. dolgega vala, in prav tako ni mogoče dvomiti, da je ta kriza pripeljala do določenih sprememb v religiozni situaciji v vrsti sodobnih poznokapitalističnih družb. Res je še dokaj neznano, kakšne so razsežnosti teh sprememb in koliko bodo trajale ter kakšne utegnejo biti družbenopolitične in kulturnoidejne posledice teh sprememb, nedvomno pa lahko vidimo smer, v katero te spremembe kažejo. V tem oziru lahko upravičeno ugotovljamo, da je možno zaznati določene premike in spremembe religiozne situacije v vrsti sodobnih družb v obdobju od šestdesetih do srede sedemdesetih in začetka osemdesetih let. Te premike in spremembe bi lahko glede na njihovo poglavitno težnjo opredelili kot obrat od sekularizacije družbe k revitalizaciji religij. In sicer kot obrat od sekularizacije kot procesa postopnega pojemanja pomena religije za družbeno življenje v sodobnih družbah k revitalizaciji religije kot procesa ponovne krepitve družbene pomembnosti religije v življenju cele vrste sodobnih družb – čeprav seveda ni mogoče niti sekularizacije družbe niti revitalizacije religije reducirati zgolj na to. Ravno tako lahko povsem upravičeno ugotovimo, da je pogoj za omenjeni obrat sama sodobna družbena kriza, ki je čisto zanesljivo posvetna, tostranska, in sicer v tolikšni meri, da jo lahko jemljemo tudi kot simptom sodobne krize in kot krizni pojav glede na njene najpomembnejše značilnosti. Seveda pa so tu še utemeljeni razlogi, da že razpoznano revitalizacijo religije ne jemljemo izključno ali predvsem kot zgolj svojevrstni stranski produkt sodobne krize ali zgolj njen spremljevalni pojav. To pa pomeni, da virov revitalizacije religije v okviru sodobne krize upravičeno ne iščemo izključno in predvsem na področju socialnopsiholoških reakcij na krizno situacijo, pač pa da doumemo, da ima revitalizacija religije tudi nekatere globlje strukturne korenine; zato je tudi, načelno vzeto, ne moremo pojasniti zgolj kot začasen in minljiv epifomenalni pojav. Prav narobe se zdi, da je upravičeno predpostavljati, da je dosedanja logika sodobne krize v širših mednarodnih razsežjih pripeljala k nastanku takšnih konstelacij družbenih razmerij in takšne razvrstitve družbenih sil, ki z nekaterimi svojimi značilnostmi dajejo prednost ponovni krepitvi pomena religije v celotnem družbenem življenju.

¹ To je odlomek iz daljšega teksta za knjigo.

Seveda pa bi se zdaj lahko vprašali, ali je sodobna družbena kriza kot kriza svetovnih razsežnosti, ki prav gotovo vsebuje kot svoj pomemben vidik tudi določeno krizo socializma nasploh in zgodnjesocialističnih družb posebej, pripeljala do sprememb religiozne situacije, ki je prej prevladovala v nekaterih socialističnih družbah, ki sodijo v t.i. realni socializem, ali pa do spremembe same religiozne situacije. In sicer predvsem do takšnih sprememb, na podlagi katerih lahko ugotovimo ali vsaj zaslutimo znanja upočasnitve ali zaustavitve procesa sekularizacije družbenega življenja in obrata od sekularizacije k revitalizaciji religije, vsaj v nekaterih vidikih navzočnosti religij v celotnem družbenem življenju družb t.i. realnega socializma. Ali pa bi bilo mogoče ugotoviti, da kažejo te družbe celo v obdobju sodobne krize dokajšnjo trdnost dominantnih teženj, ki določajo konkretno konfiguracijo dejanske religiozne situacije.

Tako zastavljeno vprašanje se lahko pri priči zdi odveč, če imamo pred očmi znane dogodke na Poljskem in mesto in vlogo, ki sta ju imela in ju imata poljsko katolištvo in katoliška cerkev v hudi večletni, odkriti družbeni krizi na Poljskem. Zdi se namreč, da bi že upoštevanje poljskih dogodkov samo na sebi moralo vsiliti odločen sklep, da so tudi v zgodnjesocialističnih družbah nastopile ali pa nastopajo spremembe v doslej prevladujoči religiozni situaciji, katere posledic še zmeraj ni mogoče do konca dognati [. . .]

I

Poljski dogodki so na svojstven način pripeljali do skrajnjih meja neko trajnejšo težnjo, ki je zaznavna tudi v nekaterih drugih zgodnjesocialističnih družbah, in razkrili možne politične implikacije in posledice te težnje, in sicer dejavno, v dramatični obliki. Gre namreč za težnjo, ki se kaže v zgodnjesocialističnih družbah v relativno šibkem in neizrazitem sekularizacijskem procesu, v specifični obliki ločevanja ljudi od religije in cerkve v najbolj množičnih delih delovnega prebivalstva – poljedelskega in delavskega. Ta šibkost in ožina kažeta v obrazcu ločevanja ljudi od religije in cerkve v zgodnjesocialističnih družbah skoraj povsem nasprotno podobo, kot ga ima obrazec ločevanja v kapitalističnih, industrijsko razvitih družbah v obdobju napredujoče sekularizacije. Najnovejše raziskave kažejo,² da je v teh družbah delavstvo praviloma tisti najbolj množični del prebivalstva, ki se najodločneje ločuje od religije in cerkve in da gre pri tem za ločitev, ki presega nacionalno povprečje. V zgodnjesocialističnih družbah pa je – in sicer prav v obdobjih nedvomnega razvoja in večje ali manjše stabilnosti napredka – delavstvo poleg kmetov tisti množični del prebivalstva, ki se sorazmerno najpočasneje ločuje od religije in cerkve in da gre tu za ločevanje, ki je pod nacionalnim povprečjem. To pa pomeni, da religija

² Glej k temu v komentarju: *Presente e futuro della religione in Europa*, *Civiltà cattolica*, 135, 1984, 3224, str. 105–118, kjer so zbrani vsi rezultati raziskave iz leta 1981, ki zajema devet evropskih držav. Ti rezultati so bili objavljeni v knjigi J. Stoetzla, *Les valeurs du temps présent: une enquête européenne*, PUF, Paris 1983.

kot poseben, od vladajočega sistema različen in uradni kulturi vsaj delno nasproten kulturni in simbolni sistem ali agregat dobi svojo relativno široko socialno podlago predvsem v kmečko-delavskem prebivalstvu. To pa seveda daje možnost, na katero je svojčas že opozoril M. Kerševan, da religija postane ideološki okvir za delovanje prav tega prebivalstva.³ Drugače rečeno, da navezanost na cerkev – cerkvenost – postane identifikacijska oznaka in ideološki okvir za »nižje«, deprivilegirane družbene plasti, nereligioznost pa ideološki okvir za »višje«.⁴

Ta okoliščina, ki je nedvomno strukturno pogojena, seveda lahko sproži izredno pomembne družbene in družbenopolitične posledice in implikacije. In sicer predvsem v takšnih situacijah, ko se v socialistični družbi zaostrijo notranja družbena protislovja, in še posebej takrat, ko takšno družbo zajame huda in dolgotrajna kriza. Dejansko se v takšnih razmerah izoblikujejo pogoji, da prav religiozni kulturni in simbolni sistem ali agregat postane najširša kulturna podlaga za idejno in politično artikulacijo nakopičenega delavskega nezadovoljstva. Še posebej takrat, kadar se zaradi togosti sistema in njegovih zbirokratiziranih avtoritarnih struktur to nezadovoljstvo drugače sploh ne more izraziti in politično artikulirati ali vsaj postati politično relevantno, ko se prebije iz podzemskih življenjskih tokov do javnosti. Dejansko se lahko na takšni socialni podlagi v določenih razmerah tudi ob drugačnih posebnostih zgodi tisto, kar se je zgodilo na Poljskem. In najprej lahko pride do tistega, čemur je A. Guerra rekel »poljska anomalija« – tj. pojav, ko delavsko gibanje zamenja simbole socialistične in komunistične tradicije s simboli, sprejetimi iz katoliškega kulta.⁵ Do tega pojava lahko pride tudi takrat, kadar se zdi, da imajo v neposrednem predkriznem stanju socialistične sile dokaj trden položaj pri industrijskem delavstvu, kot je, denimo, bilo na Poljskem od 1975–1979.⁶ Drugič pa spet lahko pride do popolne erozije legitimnosti socialističnega sistema tedaj, ko ta skuša svojo posebno legitimnost zgraditi in utrditi tako, da se sklicuje na delavski razred in na njegove dolgoročne interese. To je seveda najbolj priljubljeni način legitimacije sistema, h kateri so se prej praviloma vedno zatekali, kadar je bilo treba opravičiti najprotislovnejše, izrazito represivne politične in druge ukrepe. V bistvu lahko popolno erozijo takšnega načina legitimiranja socialističnega sistema prepoznamo v poljskem primeru, in sicer v javnih nastopih Jaruzelskega, potem ko je ostal predsednik vlade.⁷

³ M. Kerševan, »Industrijski radniki i religija u Sloveniji«, *Nase teme*, 16, 1972, št. 10, str. 1645.

⁴ M. Kerševan: *Cerkvena religioznost v Sloveniji*, Maribor 1982, str. 243.

⁵ A. Guerra, »L'anomalia polacca«, *Rinascita*, 1981, 21, str. 7.

⁶ O. MacDonald pravi, da so si »po 1976 mično in uspešno prizadevali vključiti industrijske delavce v partijo: med 1975. in 1979. se je delež delavcev povečal od 42% na 46%, kar je največji odstotek v sovjetskem bloku. Ti člani so bili skoncentrirani predvsem v velikih tovarnah – 27% vseh manualnih delavcev, članov PURP, je bilo iz 164 največjih tovarn«. O. MacDonald, »The Polish Vortex«, *New Left Review*, 1983, 139, str. 12.

⁷ O tem pravi MacDonald tole: »Jaruzelski se je izogibal marksistični frazeologiji; predstavil se je kot zastavonoša nacionalnega blagostanja, nacionalne enotnosti in nacionalne neodvisnosti. Njegov program se je predstavljal kot kombinacija sistema in reform. Tako se je obrnil prav k fundamentalističnim in le delno k političnim vrednotam širokih množic.« *Op. cit.*, str. 33–34.

Razen tega poljski dogodki glede na svojo osnovno težnjo opozarjajo tudi na izjemen pomen, ki ga v času družbene krize v zgodnjemosocialistični družbi in glede na premik v religiozni situaciji ima tisto, kar se dogaja na področju kulture v ožjem pomenu. Namreč na tisto, kar se dogaja na kulturnem področju v več ozirih: a) na ravni oblikovanja smisla, vrednot in znanja, b) na ravni političnih intervencij v kulturno življenje, c) na ravni tokov in razpoloženja v vrstah inteligence, in sicer predvsem pri humanistični inteligenci in d) na ravni celotnosti vsega, iz česar se konec koncev izoblikuje kulturna hegemonija in ohranja zgodovinska iniciativa na kulturnem področju.

1. Na ravni ustvarjanja smisla, vrednot in znanja so poljski dogodki pokazali, da tudi za zgodnjemosocialistične družbe velja tisto, na kar je opozoril J. Habermas, ko je razpravljal o krizi legitimnosti v poznokapitalističnih družbah.⁸ To velja tudi za socialistične sisteme, ki so nastali z revolucionarno akcijo avtohtnih družbenih sil ob izraziti in močni podpori, torej v sistemih, ki se jim je posrečilo zagotoviti precejšnjo mero svobode v kulturnem ustvarjanju in ki kažejo določeno stopnjo tolerantnosti do kulturnega pluralizma.

Predvsem se je pokazalo, da zgodnjemosocialistični družbeni sistemi nimajo na voljo niti v najugodnejših razmerah neizčrpnih virov tradicije in virov smisla in vrednot, ki bi se lahko dejavno vključili in ki bi jih bilo mogoče na ta ali oni način izrabiti za kak sistemski smoter: orientacijski, legitimacijski, regulacijski, integracijski ali motivacijski. Enostavno rečeno, viri tradicije kakor viri smislov, ki so družbenemu sistemu v socialističnih družbah na razpolago, se lahko izčrpajo in izrabijo. Možno je, da ima lahko sleherna globlja družbena kriza, ki zajame takšne družbe, praviloma porazne posledice ravno v tem oziru: zelo hitro lahko, in sicer na način, ki je bil dotlej nepričakovan, izčrpa in izrabi razpoložljive vire tradicije, smisla in vrednot s socialističnim predznakom, včasih tako hitro, da se tako rekoč čez noč spremeni celotna duhovna podoba družbe.

Drugič, pokazalo se je, da do družbene krize v zgodnjemosocialističnih družbah danes praviloma ne prihaja najprej in predvsem v obliki nekega tehničnega zastoja v normalnem funkcioniranju družbenih institucij, pač pa se praviloma kaže tudi kot kriza smisla in kot kriza vrednot. Pravzaprav bi lahko rekli, da se tako izrazito poudarjena lakota po smislu in vrednotah poraja prav v socialističnih družbah. Družbeni sistemi v takšnih družbah se ne razglašajo in ne legitimirajo kot rezultanta nekega povsem stihijskega stoletnega procesa kvaziorganske rasti in razvoja, čigar smisel bi bil prikrit, pač pa kot rezultat zavestne in zavesto organizirane in usmerjene družbene akcije, ki je skrajno smiselna. Lakota po smislu in vrednotah mora biti tako poudarjena v zgodnjemosocialističnih družbah prav

⁸ J. Habermas, *Problemi legitimacije v poznem kapitalizmu*, Zagreb, 1982, str. 42.

zato, ker tem družbam, tudi če so industrijsko najbolj razvite, ni uspelo zagotoviti možnosti za različno in bogato množično potrošnjo, kakršno so zagotovile t.i. razvite industrijske poznokapitalistične družbe. Takšnim družbam torej še ni uspelo, da bi se otesle tistega, čemur bi lahko rekli kultura pomanjkanja in se vključile v tisto, čemur se reče kultura izobilja – seveda z vsemi posledicami, ki bi jih to prineslo tako za družbeni značaj smisla in vrednot kakor tudi za njihovo pretežno kompenzacijsko vlogo. Tem družbam se razen tega ni posrečilo razviti tistega zapletenega instrumentarija ponudbe smisla »na drobno«, kakršnega so ustvarile t.i. razvite industrijske družbe kot potrošniške družbe. Zato morata biti lakota in povpraševanje po smislu in vrednotah v njih na nekoliko višji ravni od ravni, ki je potrebna v t.i. razvitih industrijskih družbah. To lakoto in to povpraševanje po smislu in vrednotah je mogoče zadovoljiti na zelo različne načine, vključno z izrazito mistifikacijskimi in mitološkimi, po drugi strani pa se lahko sprevržejo v čisti cinizem in popolno apatijo.

Hkrati pa je sodobna družbena kriza s poljskim primerom potrdila tudi tisto, na kar je opozoril J. Habermas: da namreč administrativno in dekretirano ustvarjanje smisla ni možno.⁹ Takšnega ustvarjanja smisla ne more biti niti takrat, ko takšno kreiranje smisla nekateri celo zahtevajo in spodbujajo in se pri tem sklicujejo na visoko postavljene emancipacijske, dolgoročne cilje socializma.

Seveda pa se težave, ki v tem smislu nedvomno nastopijo v skoraj vseh zgodnesocialističnih družbah, zrcalijo tudi v splošnih razmerah obstoja religije in so objektivne predpostavke za pomembne premike v prejšnji religiozni situaciji, vštevši tudi obrat od sekularizacije k revitalizaciji. In sicer toliko bolj, kolikor ravno v okviru nekaterih strateških odnosov cerkvenih organizacij do sodobnega sveta in družbe postane vse pomembnejša usmeritev k ponovni osvojitvi sveta in družbe, vendar ne predvsem s političnimi organizacijami in ustanovami, pač pa s kulturo.

2. Na ravni neposrednih in posrednih političnih posegov v kulturno življenje so dogodki na Poljskem pokazali, da so lahko nekateri izmed teh posegov močno kontraproduktivni, kadar gre za mesto in vlogo religije v celotnem življenju ljudi. In ta kontraproduktivnost ni omejena zgolj na tisto, kar se najpogosteje dogaja, kadar dobita religija in cerkev priložnost, da se upravičeno ali neupravičeno zavijeta v avreolo mučeništva. Gre pa za kontraproduktivnost neprimerno širših in globljih razsežnosti. Denimo takrat, kadar posegi, ki merijo na dosledno privatizacijo religije, nastopajo kot oblika večanja javnega družbenega pomena religije.

Politični posegi v kulturno življenje so pogosto kontraproduktivni tudi v odnosu do religije in cerkve, prav kolikor izhajajo iz izrecno ali zamolčane kulturne ekskluzivnosti, kolikor enačijo ideološki monopol in kul-

⁹ J. Habermas: op. cit., str. 88, kjer pravi, da »ni nikakršnega administrativnega proizvajanja zavesti«; v angleškem prevodu njegovega spisa z naslovom »Was heisst heute Krisis?«, Merkus 1973, 4–5, najdemo formulacijo: »administrativnega ustvarjanja smisla ni, pač pa obstaja zgolj ideološka prodaja kulturnih vrednot na drobno«, v: *Critical Sociology*, Harmondsworth 1976, str. 377.

turno hegemonijo in zanemarijo bistvene razlike med funkcionalnimi zahtevami po ohranjanju ideološkega monopola in ohranjanju kulturne hegemonije. Takšni posegi so kontraproduktivni v prvi vrsti v tem smislu, ker dejansko zožijo področje marksistične, leve in napredne svetovne kulture izključno na področje uradne ideologije. Rezultat pa je ta, da se osiromaši kulturna podlaga socializma kot emancipatoričnega družbenega gibanja, ki se opira na velike emancipatorične dosežke v novjšem zgodovinskem razvoju in ki v določenem smislu poteka skozi križišča, protislovja in dileme, s katerimi so se vsaj v omejenem obsegu srečevala tudi prejšnja emancipatorična gibanja. S tem pa nastajajo pogoji za to, da se diskreditiranje uradne, okostenele ideologije spremeni v diskreditiranje marksistične, leve in napredne svetovne kulture sploh. V zadnji instanci pa politični posegi v kulturno življenje s pozicij družbenega in kulturnega ekskluzivizma podcenjujejo emancipatorični pomen in možnosti marksistične in leve kulture sploh, še bolj pa možni univerzalni pomen številnih civilizacijskih in kulturnih pridobitev, ki so nastale in ki nastajajo zunaj marksistične kulture.

Kontraproduktivnost političnih posegov v kulturno življenje z ekskluzivističnih pozicij se razen tega kaže tudi tako, da se izoblikujejo takšne konstelacije družbenih in kulturnih razmer, ki ravno kulturnemu religioznemu področju pripisujejo *via facti* status in pomen avtonomnega stekališča družbene in kulturne kritične refleksije. Za takšno obliko političnih posegov je namreč značilno, da jim gre predvsem za to, da blokirajo sleherno možnost, da bi se v okviru marksistične in leve kulture v najširšem pomenu te besede utegnili izoblikovati določena avtonomna oporišča za kritično marksistično misel kakor tudi pomembna, vsaj sorazmerno avtonomna žarišča kritične marksistične obnoviteljske refleksije in akcije. S tem pa nastane paradoksen položaj, ker se zožuje kulturni prostor, znotraj katerega bi se lahko v razmerah družbene krize z marksističnih in levih pozicij obravnavale in raziskovale različne alternativne strategije družbenega delovanja in optimalno reševala odprta in pereča vprašanja in možna socialistična obnova. Seveda pa imajo takšni posegi tudi svojo nujno narobno stran: praktično večajo ugled in privlačnost tradicionalne zavesti, predvsem pa religioznega kulturnega kroga. Tako je pogosto naravna in skrajna posledica takšnih posegov prav to, da dajo religiozni kulturi v najširšem pomenu te besede priložnost, da dobi status in legitimnost avtonomnega kulturnega okvira, znotraj katerega se lahko izrazijo vsaj nekateri vidiki družbene in kulturne refleksije kritične usmerjenosti, pa tudi kaka pomembnejša oblika alternativne kulture, ki se lahko ogne nevarnosti marginalizacije in efemernosti. Zato omenjeni dogodki kažejo, da je vsaka pomembnejša obnoviteljska socialistična težnja zgubila tla pod nogami, medtem ko je bila vsaka pomembnejša kulturna težnja, ki je stremela k avtonomiji in kritičnosti, izrinjena iz kulturnega okvira marksizma, levice in svetovne misli sploh in potisnjena v kulturni prostor religiozne tradicije in kulture ali vsaj v nekakšno zavezništvo s to tradicijo

in kulturo. S tem pa so bile podane zelo ugodne možnosti za dramatične premike v religiozni situaciji in za dotlej povsem nepričakovane obrate.

Kontraproduktivnost takšnih političnih posegov v kulturno življenje se na koncu kaže tudi v težnji k skrajni politizaciji in ideologizaciji skoraj vseh področij družbenega življenja. Zato se politično koncipira in prakticira tako, da si tendenčno vse podreja in priznava nek določen družbeni, kulturni ali zgolj človeški pomen in vrednost kateremukoli vidiku družbenega življenja in življenjskega izkustva ali delovanja ljudi le tedaj, če imajo ali pa dobijo izrazito in enoznačno politično obarvanost in povsem določen politični predznak.

Zato sta socialno v najširšem pomenu pa tudi individualno v nevarnosti, da bosta zreducirana zgolj na politično obliko, se pravi, da ju politika ali politično požreta ali absorbirata. Na negativne posledice praviloma ni treba dolgo čakati. Zelo pogosto pride do vsesplošne politizacije v družbi, toda tokrat z drugačnim, najpogosteje z nasprotnim političnim predznakom: t. i. pozitivna politizacija tega ali onega vidika življenja se tako rekoč čez noč spremeni v t. i. negativno politizacijo. Hkrati pa izsiljena vsesplošna hiperpolitizacija sama na sebi sproži še večjo politično apatičnost, ravnodušnost in ritualizacijo političnega angažmaja, ali pa pripelje do občasnih uporov socialnega, kulturnega in tudi osebnega zoper politiko – ne glede na to, ali se ti upori kažejo kot beg v zasebnost, duhovnost, v misticizem ali v skrajni cinizem itn. Takšni politični posegi so v več ozirih voda na mlin krepitvi vsesplošnega pomena religije v življenju ljudi; bodisi tako, da se ta krepitev kaže v obliki prikrite t. i. negativne politizacije religije, v obliki odkrite politizacije religije, bodisi ta, da religija nastopa kot nekakšno zatočišče za afirmacijo osebnosti, zasebnosti, avtentičnosti, nenadomestljivosti osebnosti ali pa tako, da dobi religija priložnost za vlogo zaščitnika določenih človeških pravic in svobode, ki jih politika zatira ali zapostavlja ali pa jih posredno ali neposredno ogroža vsesplošna hiperpolitizacija.

3. Na ravni tokov in razpoloženja v vrstah inteligence, in sicer predvsem t. i. humanistične inteligence – tudi kadar niso prevladujoč pojav, kažejo poljski dogodki, da so lahko ti tokovi in razpoloženja zelo simptomatični za širša družbena stanja in gibanja. Inteligenca, zlasti njen humanistični del, je svojevrsten, zelo občutljiv barometer ali seizmograf za tisto, kar se dogaja v družbi že na stopnji, ko to dogajanje še ni prodrlo do ravni priznane in uradne javnosti. Seveda pa inteligenca, ne glede na to, kako določamo njeno družbeno bistvo, najpogosteje s svojim razpoloženjem izraža tisto, kar se že pripravlja v »drobovju« družbene biti, kar šele prihaja, čeprav lahko to kaže na izrazito sprevrnjen in mistificiran način. Zato so lahko tokovi in razpoloženja v nekaterih delih inteligence, predvsem pa spremembe teh tokov in razpoloženj, zgovornejši od tistega, kar neposredno povedo in kar jim je nekako »zapisano na čelu«.

Poljski dogodki predvsem kažejo, da lahko v tokovih in razpoloženjih večjega dela inteligence zaznavamo dolgotrajnejšo težnjo k distanciranju

od uradne ideologije, tudi od marksistične kulturne ideologije. To distanciranje se seveda včasih kaže na eni strani kot padec ustvarjalnosti marksistično deklarirane inteligence, na drugi pa v obliki navidezne ritualizacije in formalizacije političnega in marksističnega angažmaja določenega dela inteligence. Opažamo lahko tudi nekakšen »tih beg« od marksizma – najprej od uradnega, nato pa od marksizma nasploh. Ena oblika tega bega od marksizma se kaže v usmeritvi k religiozni tradiciji in religiozni kulturi, četudi na zelo instrumentalen način. V sodobni družbeni krizi se zelo jasno kaže, da so minili časi, ko je bila prevladujoča težnja v tokovih in razpoloženjih dobršnega dela inteligence gibanje in približevanje k levisi in splošnemu krogu kulturne levice, ki je bil v določenem smislu najpomembnejše središče kulturnega ustvarjanja in družbene refleksije.

Omenjeni dogodki razen tega še kažejo, da lahko v tokovih in razpoloženjih precejšnjih odsekov inteligence v sodobnih zgodnje-socialističnih družbah že opazimo, da v obdobju družbene krize – po kratkotrajnem obdobju vzpona obnoviteljskih socialističnih in z marksizmom navdihnenih prizadevanj – praviloma nastopi določena erozija in marginalizacija takšnih prizadevanj. To pa pomeni, da prihaja do erozije in marginalizacije tistih kulturnih prizadevanj, ki se glede na svoj splošni okvir, v katerem se gibljejo in razvijajo, uvrščajo med moderne svetovne kulture v najširšem pomenu. Zato takšna erozija in marginalizacija neposredno vplivata tudi na splošno kulturo, položaj religije, religiozne kulture. Nosilci možnih svetovnih alternativ religiji so na prvi pogled obsojeni, da zginajo.

Hkrati pa lahko iz tokov in razpoloženj večjega dela inteligence razberemo tudi določeno zaporedje pri postopni radikalizaciji pozicij. Izoblikujejo se takšne konstelacije družbenih razmer, v katerih se začetno oddaljevanje od toge uradne ideologije in tih beg od marksizma pri delu inteligence spremeni v zelo radikalni antimarksizem in antisocializem, in sicer v antimarksizem in antisocializem z izrazito avtoritarnimi znamenji. Klasični tak primer bi bil Solženicin, zlasti njegovo znano pismo sovjetskemu voditeljem, njegov govor na Harvardu in še bolj njegov napad »naših pluralistov«. Pri takšni skrajni radikalizaciji pozicij dobi praviloma osrednjo vlogo religiozni fundamentalizem ali pa še bolj izrazit religiozno fundamentalistični in nacionalistični sindrom.

In na koncu, tokovi in razpoloženja pri pretežni večini sodobne inteligence, predvsem humanistične, kažejo, da se v nekaterih zgodnjeso-socialističnih družbah v času sodobne krize večja zanimanje za teme z religiozno vsebino ali za teme, ki po tradiciji sodijo v religiozno kulturo. Religiozna tematika dobi v nekem smislu intelektualno in moralno dostojanstvo, ki ga doslej pri večini inteligence ni imela. Poljski dogodki torej opozarjajo, da se lahko v sodobni družbeni krizi tudi v nekaterih socialističnih družbah ponovi tisto, kar so nekateri sodobni raziskovalci kriznih gibanj opazili kot značilnost sodobne kulturne situacije v nekaterih sodob-

nih industrijskih poznokapitalističnih družbah.¹⁰ Izoblikujejo se intelektualna jedra, ki jih ni mogoče diskreditirati z golim političnim etiketiranjem, ravno tako pa jih ni mogoče z lahkoto odriniti v nekakšen zaprti intelektualni geto. Videti je, da se v sodobni krizi ne more ponoviti znana sodba, da je »duh vmeščen na levici«, sodba, ki je prej ustrezala kulturnim razmeram v številnih sodobnih družbah.¹¹

4) Vse to seveda vpliva na kulturno hegemonijo v posameznih zgodnesocialističnih družbah v času sodobne krize kakor tudi na pogoje za uspešno kulturno reprodukcijo teh družb. Na ta način se namreč izoblikujejo družbene, politične in kulturne razmere, ki neposredno ali posredno ogrožajo obstoječo kulturno hegemonijo celo tam, kjer je ta kulturna hegemonija nastala in se ohranjala predvsem s pomočjo kulturnih sredstev in kjer je bila rezultat nedvoumnega prehoda zgodovinske družbene in kulturne iniciative v roke levice in levo usmerjenih kulturnih sil. Ravno tako so s tem zelo resno ogroženi in oteženi pogoji za kulturno reprodukcijo, ki je neogibna sestavina celotne družbene reprodukcije teh družb oziroma celotne družbene produkcije človeškega življenja, tako kolektivnega kakor tudi individualnega.

Že v fazi, ko se družbena kriza šele poraja in dozoreva, prihaja postopno vendar zanesljivo do določenih premikov v kulturni hegemoniji, ki imajo pomembne posledice za celotno družbeno življenje. Seveda so ti premiki svojevrsten kulturni vnaprejšnji pogoj za nastop družbenopolitičnih gibanj z dramatičnimi razsežnostmi, do kakršnega je, denimo, prišlo na Poljskem. In narobe, premiki v kulturni hegemoniji bistveno zmanjšajo možnost in sposobnost družbenega sistema, da na najboljši način reagira na krizno situacijo in na krizne procese, da se ne zateka pretežno k avtoritarnim in represivnim sredstvom. Seveda imajo premiki v kulturni hegemoniji tudi pomembne posledice za dejansko vlogo in mesto, ki ga imata religija in religiozna kultura v celotnem družbenem življenju. Številne zgodovinske, družbene, politične in kulturne okoliščine ustvarjajo izrazito ugodne pogoje za to, da potegneta religija in religiozna kultura najpomembnejše in najneposrednejše koristi iz erozije dotedanje kulturne hegemonije leve in svetovne kulture sploh in da postaneta pomembni oporišči za novo artikulacijo kulturne hegemonije – s tem dá data pečat celotni kulturni reprodukciji, in sicer predvsem v dveh smereh. Prvič tako, da sodobno družbeno krizo svetovnih razsežnosti in posebej krizo socializma prikažeta kot krizo in zgodovinski zlom celotnega tistega sklopa ali agregata, ki je prvotno nastal zunaj okvira religiozne kulture kot kulturna alternativa religije. To pa pomeni v njuni terminologiji, da je sodobna kriza samo naravna in nujna posledica tega, da sta se sodobni svet in sodobna družba, zlasti socialistična, »oddaljila od Boga«. Zato se premik

¹⁰ P. Steinfels, denimo, pravi, da so »spisi neokonzervativcev zelo kvalitetni« in da ti »konzervativci niso neumni, pač pa pametni«, Epstein pa pravi, da je sodobni konzervativizem »intelektualno čistejši in zato pomembnejši od katerega koli iz zadnjih let«. Citirano po: P. Steinfels, »Neokonzervativci«, Marksizam u svetu, 9, 1983, 6–7, str. 19, 20 in 21.

¹¹ Nemški aksiom o duhu na levici naveden po »Stichworte zur ‚Geistigen Situation der Zeit‘«.

v kulturni hegemoniji odločno artikulira kot zgodovinska revanša religije in religiozne kulture svetovni kulturi in tudi kot reafirmacija religije kot nekaj bistveno nekriznega oz. nadkriznega dejstva v sodobnem družbenem življenju ljudi. Drugič pa tako, da sodobno družbeno krizo prikažeta kot zgolj sodobno potrditev tistega, kar je po svoji naravi ontološko, ne pa nekaj zgodovinskega. Sodobna kriza potemtakem dejansko ni nič drugega kakor aktualno izkazovanje bistveno krizne ontološke narave samega človeka in človekovega tostranskega bivanja. V tem oziru je sodobna kriza v eni izmed svojih razsežnosti nujna posledica sekularizacije eshatološkega, ki predpostavlja, da se dà s tostransko revolucionarno prakso premagati kriznost, ki je imanentna človeku in njegovemu tostranskemu bivanju. V tem primeru se tudi religija in cerkev vključujeta v dialektiko krize, ki je tudi njima imanentna, vendar se jima ne pripisuje bistveno nekrizne in nadkrizne narave, hkrati pa ontologizacija kriznosti postane podlaga za reafirmacijo religije.¹²

III

Kot tretja pomembna razsežnost družbenega življenja v zgodnesocialističnih družbah, ki je – kot je razvidno iz poljskih dogodkov – značilna za možne premike v religiozni situaciji v razmerah družbene krize od sekularizacije k revitalizaciji, nastopajo gibanja v vrstah sodobne mladine. Priznati je namreč treba, da se sodobna družbena kriza posredno ali neposredno izraža tudi v življenjski situaciji, kvaliteti življenja in življenjskih možnostih sodobne mladine ali vsaj precejšnega dela mladine. In sicer zaradi več, med sabo povezanih razlogov. Predvsem zato, ker sodobna družbena kriza kaže znamenja svojevrstne travmatične situacije, ki močno vpliva na oblike mišljenja in delovanja prav mlade populacije, na kar nas opozarjajo nekateri raziskovalci, ki se ukvarjajo z mladino. Na podlagi doživljanja sodobne družbene krize kot svojevrstne travmatične situacije, se lahko izoblikuje novi rod mladine v pomenu generacije, kot jo je opredelil K. Mannheim,¹³ ki se bo namreč po sami svoji naravi močno razlikovala od prejšnjih generacij in ki bo svojo lastno generacijsko identiteto gradila prav na drugačnosti od prejšnjih generacij. To seveda ima in tudi mora imeti posledice, ki se kažejo tudi v odnosu mladih do religije: kolikor se sodobna mladina izoblikuje kot nova generacija, različna od prejšnjih, toliko ima lahko – pod vplivom generacijske dinamike – tudi povsem svojevrsten odnos do religije. In sicer toliko bolj, kolikor se praviloma – socialistične družbe tu niso izjema – izrazito nesorazmeren del bremena in odrekanja, ki jih kriza vsiljuje, prelaga na pleča mladine. Ker pa se prav v mladinski populaciji najbolj drastično

¹² Glej: J. Jukić, »L'Atheisme en Yougoslavie après la IIe guerre mondiale«, *Atheism and Dialogue*, 19, 1984, 3. str. 225.

¹³ K Mannheim, »Sociological Problems of Generations«, v: P. Kecskemeti (Ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge*, New York 1952.

kaže razmik med rastočimi stremljenji in zaradi krize zavrtimi možnostmi zadovoljevanja teh stremljenj, more dobiti sodobna mladina poteze izrazito labilnega segmenta populacije, segmenta, čigar celotna problematičnost narašča in se pogloblja hkrati s trajanjem in poglobljanjem krize.

Seveda se lahko sodobna generacija mladih v trenutku, ko se sooča s krizno situacijo kot travmatično situacijo in z zelo oteženimi življenjskimi razmerami, v precejšnji meri obrne k religiji kot kulturnemu in simbolnemu sistemu ali agregatu, ki funkcionira kot svojevrstna alternativa glede na uradno ideologijo in uradno kulturo; posebej še, ker jo ne bremeni odgovornost za sodobne krizne procese in stanja. Ali pa lahko precejšen del mladine svojo tradicionalno navezanost na religijo in cerkev kot nekaj, kar sodi k »normalnemu« življenju, povzdigne v središče življenjske usmeritve in jo sprejme za podlago svoje družbene pa tudi politične aktivizacije. To seveda ni zgolj teoretična možnost, pač pa nedvomno dejanskost ali pa nekaj, kar se je do neke mere že zgodilo v nekaterih zgodnjesocialističnih družbah. Seveda pa se morejo premiki, ki so zajeli precejšen del sodobne mladine, kazati tudi v celotni religiozni situaciji in nastopati kot tisti odločilni jeziček, ki bo na tehtnici družbenih gibanj premaknil kazalec od sekularizacije k revitalizaciji religije.

Iz doslej povedanega lahko povsem utemeljeno izoblikujemo nekaj splošnih sklepov. Prvič, da so pomembni premiki v religiozni situaciji možni ali pa je do njih že prišlo v nekaterih zgodnjesocialističnih družbah v evropskem prostoru. Drugič, te premike je glede na njihovo težo mogoče opisati kot upočasnitev procesov sekularizacije oziroma njihovo zaustavitev na ravneh, ki so že dosežene, ali pa celo kot obrat od sekularizacije k revitalizaciji religije in naraščanju pomena religije v celotnem družbenem življenju ljudi.

Možno je seveda, da gremo tu še korak naprej in ugotovimo, da se že jasno kaže določena smer sprememb v religiozni situaciji v zgodnjesocialističnih družbah, ki ima širši pomen. Tej smeri bi lahko rekli »poljski scenarij« možnih religioznih sprememb v zgodnjesocialističnih družbah, vključno z obratom od sekularizacije družbe k revitalizaciji religije.

Osnovne elemente tega scenarija je mogoče razbrati:

1) Družbena kriza z vsemi svojimi posledicami za življenjske pogoje ljudi ustvarja naboje difuznega in posplošenega družbenega nezadovoljstva, tako da se del že prej navzočega tovrstnega latentnega družbenega nezadovoljstva spremeni v očitno nezadovoljstvo in se izrazito zaostri. To nezadovoljstvo dobi svojo najširšo množično podlago v delavskih vrstah, zato z njim ni mogoče opraviti tako, kot so prej opravili z nezadovoljstvom študentske mladine in dela inteligence.

2) To difuzno in posplošeno družbeno nezadovoljstvo se kulturno artikulira in legitimira tako, da se opre na obstoječo religiozno tradicijo in religiozno kulturo, iz te tradicije in kulture črpa svoje lastne simbole in svoj specifični jezik. Na eni strani zato, ker sta ta tradicija in kultura močno zakoreninjeni v življenje ljudi, ker imata težo, ki je družbeno

relevantnejša in pomembnejša od kulturnih in simbolnih sklopov, ki so lastni »ekscentričnim« manjšinskim skupinam intelektualcev, na drugi strani pa zato, ker se v mnogočem rezlikujeta, sta »drugačni« od uradne kulture in uradne ideologije.

3) To družbeno nezadovoljstvo črpa prav iz omenjenega kulturnega kroga religiozne tradicije in kulture tisto najširšo kulturno podlago, na kateri se lahko izoblikuje svojevrsten kulturni konsenz na ravni nekaterih najvišjih vrednot, ki dovoljujejo diferenciacijo na nižjih ravneh in ki je zmožen posrkati vase številne konkretne razlike. V tem oziru nastopata prav religiozna tradicija in kultura kot privilegirana družbena podlaga za artikulacijo družbenega gibanja z mnogimi ljudskimi pa tudi nacionalnimi potezami.

4) Družbeno nezadovoljstvo najde za svojo javno družbeno izražanje vsaj nujni minimum organizacijske opore tudi v dani cerkveni organizaciji, ki obstaja na nacionalni ravni, je razvejana v vseh prostorskih predelih družbe, je zunaj neposrednega nadzora sistemskih ustanov in se po svojem statusu razlikuje od vseh drugih ustanov in organizacij v tem, da sta sistemski nadzor in kontrola cerkvene organizacije omejena samo na nadzor in kontrolo od zunaj.

5. Na tej podlagi se vzpostavlja celoten pomen religije za družbeno življenje in iz te podlage praviloma raste neposredna politična uporabnost religije. Hkrati pa se cerkvenim organizacijam odpirajo možnosti za to, da neposredno igrajo zelo pomembno vlogo v političnem življenju, celo v tistem pomenu, v katerem je religija razumljena kot »sklop dobrin, ki imajo določen pomen in vrednost za družbo, v kateri obstajajo in v kateri nastajajo in se uporabljajo in v kateri se konec koncev tudi zamenjujejo«. ¹⁴ To pa pomeni, da posebne religiozne »dobrine«, s katerimi razpolagajo in manipulirajo cerkvene organizacije, vstopajo, tudi na področje politične menjave, ki postane sestavina dejanskega političnega življenja. Prav okvir te menjave »dobrin« z religioznimi organizacijami postane hkrati okvir, v katerem se skuša zagotoviti vsaj minimum potrebnega konsenza, celo takrat, kadar to pomeni bistvene politične in družbene koncesije cerkvenim organizacijam.

6. Dinamika družbene krize se praviloma giblje tako, da skoraj zanesljivo pelje k temu, da številne družbene in kulturne sile na prizorišču lahko zgubijo porecejšen delež dotedanjega družbenega pomena, medtem ko lahko religija in cerkvene organizacije samo dobivajo večji pomen. To pa se dogaja celo neodvisno od teh ali onih konkretnih kriznih zapletov in razpletov.

7. S tem pa se izoblikujejo pogoji za to, da cerkvene organizacije postanejo glavni kulturni operator ¹⁵ v družbi in da ponovno zavzamejo pozicijo hegemonov v kulturnem življenju.

¹⁴ G. Guizzardi, »Per una sociologica politica della religione«, U. G. Guizzardi (Ed.) *L'organizzazione dell'Eterno*, Milano 1979, str. 16.

¹⁵ Izraz »glavni kulturni operator« je uporabil P. Michel, ko je opisoval poljsko cerkev, op. cit. str. 172.

Takšen scenarij religioznih sprememb ima nedvomno zelo različne in trajne posledice za celotno družbeno življenje v socialističnih družbah. Osnovno logiko teh sprememb je moč bolj ali manj razpoznati. Posredna ali neposredna politizacija religije in cerkvenih organizacij predvsem zničuje sekularizacijske učinke prej navzočih procesov sekularizacije družbe in v nekem smislu spet osvaja prostor v družbenem življenju, ki ga je religija pod vplivom sekularizacije že zgubila. Pri tem politizacija religije v določeni meri nastopa kot najpomembnejši način, kako zatreti sekularizacijo, ki je sicer dejavna po svetu, in kako tradicionalno religijo ob najmanjših zgubah prilagoditi razmeram industrijske in urbane družbe. V zadnji instanci je revitalizacija religije prav posledica večje ali manjše politizacije religije. To se dogaja celo v primerih, ko se cerkvene organizacije formalno odpovedujejo politični vlogi in ko zavračajo politizacijo religije, čeprav si seveda prizadevajo ravno z religiozno kulturno totalizacijo določiti splošne okvire in splošne meje za družbeno, politično in moralno normalnost in nenormalnost in celo mislivost. To pa je mogoče doseči toliko laže in učinkoviteje, kolikor so zgodnjiesocialistične družbe izrazito politične družbe, v katerih so imeli v procesih sekularizacije družbenega življenja odločilno vlogo izrazito politični procesi. Revitalizacija religije po tem scenariju pripelje tudi h krepitvi družbene in celo neposredno politične vloge religije vsaj na ravneh strateškega političnega odločanja in najvišjih političnih vrednot onstran vsakdanje politične pragmatike. To pa seveda pomeni, da revitalizacija religije ni nujno tudi politizacija religije v okviru socialističnih družb na vsej fronti odprtih političnih vprašanj, pač pa predvsem ob tistih političnih vprašanjih, ki so za cerkvene organizacije izjemno pomembne. In končno: po tem scenariju doživijo poraz vse tiste družbenopolitične strategije odnosov socialističnih sil do religije in cerkvenih organizacij, ki so dolgoročno zatrdno računale na učinke napredujoče sekularizacije družbe.

Priznati pa moramo, da to ni edina možna oblika spremembe religiozne situacije v neki sodobni zgodnjiesocialistični družbi v razmerah zdajšnje krize, torej oblika, ki bi bila bolj ali manj že navzoča. Po nekaterih pokazateljih obstaja še neka druga oblika. Gre za obliko, ki bi jo po nekaterih prevladujočih tendencah lahko imenovali »madžarski scenarij« sprememb religiozne situacije v zgodnjiesocialističnih družbah v Evropi.

Ta scenarij je sestavina širše družbenopolitične strategije soočanja socialistične družbe s sodobno družbeno krizo in z nekaterimi neogibnimi izzivi, ki jih vsiljuje kriza svetovnih razsežnosti, ki pa je hkrati tudi kriza t. i. realnega socializma. Zato gre za scenarij, ki ima nekatere trdne in lahko razpoznavne družbenopolitične predpostavke, tako kot na drugi strani upošteva tudi nekatere učinke te strategije na vlogo in mesto religije v celotnem družbenem življenju. Ta strategija dejansko računa na možnosti premika v religiozni situaciji v socialistični družbi v razmerah

sodobne krize, vendar si hkrati prizadeva zmanjšati tveganja morebitne politizacije religije.

Družbenopolitične predpostavke, na podlagi katerih se umešča in deluje ta drugi scenarij, so v glavnem tele:

Prvič, gre za avtoritarizem, čeprav prikrit, na političnem področju družbenega življenja v ožjem pomenu besede; od tod tudi precejšnja zadržanost do demokratizacije političnega življenja in odbojnost do vsega, kar bi samo dišalo ali dajalo videz priznavanja legitimnosti nekemu političnemu pluralizmu ali pa vodilo k formiranju zares demokratične politične javnosti kot neogibnega vzvoda političnega življenja. To pa praktično pomeni: ohraniti strogi nadzor nad strateško pomembnimi točkami v strukturi oblasti in družbene moči; dejansko izključiti strateške odločitve iz področja javnosti, javne, družbene in politične kritične refleksije; blokirati možnosti, da bi se v družbi izoblikovalo središče, ki bi morda utegnilo postati žarišče in jedro avtonomne družbene in politične refleksije o strateških vprašanih družbenega življenja, ki bi imelo širše družbeno občinstvo in izjemno toleranco in fleksibilnost glede vprašanj, ki niso strateško pomembna; varovati monopol družbenopolitične iniciative tudi s sredstvi oblasti in moči itn. Tu gre v razmerah socialistične družbe za nekakšno praktično uporabo tiste strategije delovanja v družbeni krizi, ki predvsem priporoča zmernost v demokraciji in ogibanje »pretiravanju« pri demokratični participaciji v t. i. razvitih industrijskih družbah.

Drugič, zelo izrazit liberalizem v ekonomiji kot protiutež izmikanju demokratizaciji političnega življenja. Gre za liberalizem, ki je za socialistično družbo zelo blizu blagovnosti ekonomije, ki naj v zelo kratkem času zagotovi potrebno stopnjo materialnega izobilja in sorazmerno zanesljivo perspektivo nenehnega izboljševanja življenjskega standarda, ki bo zmanjšal potencialno zastrupljanje ozračja okoli vprašanj delitve. Predpostavka tega pa je, da je kultura izobilja politično bistveno različna od kulture pomanjkanja.

Tretjič, razširjena in sistemsko vpeljana depolitizacija družbenega življenja. To pa ne pomeni zgolj depolitizacije ekonomije, pač pa tudi depolitizacijo drugih življenjskih področij – ob vse večji politični ravnodušnosti in politični apatičnosti kot strukturnima vnaprejšnjima pogojema za neovirano funkcioniranje družbenega sistema, ki se s tem otresa nekaterih zahtev, ki so bile prej naslovljene nanj, te zahteve zdaj namreč prepusti igri tržnih zakonitosti. To pa nedvomno pomeni, da je družbeni sistem dokončno zgubil zmožnost širše politične mobilizacije in aktivizacije prebivalstva, razen tega pa tudi sposobnost za klasično manipulativno politično mobilizacijo množic od zgoraj, ki naj bi ustvarila videz večinskega, v bistvu pa od zgoraj vsiljenega konsenza glede sistema. Depolitizacija družbenega življenja v tem smislu se giblje v tisti smeri, ki so jo nekateri politični znanstveniki že zdavnaj ugotovili, ko so trdili, da sta določena stopnja politične ravnodušnosti in apatičnosti funkcionalno nujna za optimalno funkcioniranje družbenega sistema v t. i. razvitih industrijskih

družbah množične demokracije; ali pa tisti funkcionalistično usmerjeni sociologi, ki trdijo, da visoka stopnja znanja ni vedno družbeno koristna in funkcionalna, pač pa da je, narobe, koristna in funkcionalna določena raven neznanja.¹⁶ V zadnji instanci pa to v bistvu pomeni priznati, da je širša politična aktivizacija množic v nekem smislu postala nevarna za sistem in da je razdiralni moment v celotnem družbenem življenju.

Četrtič, to je trajnejša dezideologizacija kulturnega življenja, ki pomeni seveda na eni strani širjenje možnosti za svobodno ustvarjalnost v kulturi, po drugi strani pa pomeni s sistemom vpeljana poglobljanje družbenopolitične irelevantnosti kulture v ožjem pomenu besedu. Sistem se v bistvu odpoveduje zahtevi, da vedno znova in vsestransko potrjuje in pogloblja svojo legitimnost v kulturnih manifestacijah kot kulturno pristojen in kulturno želen sistem – v nadomestilo za to pa odvzema družbenopolitično težo in relevantnost vsemu, kar se na področju kulture dogaja. Skratka, tisto kar se dogaja v kulturi, nima več legitimacijske vrednosti za družbenopolitični sistem – pojema torej težnja sistema k neposredni legitimacijski funkciji v kulturi kot celoti – hkrati pa tisto, kar se v kulturi dogaja, zgublja svoj delegativni potencial.

Ob teh predpostavkah lahko pride do premikov in sprememb v religiozni situaciji v okviru neke socialistične družbe. Možne so namreč tudi spremembe in premiki k obratu od sekularizacije družbenega življenja k revitalizaciji religije, seveda ob pogoju, da te spremembe in premiki ne peljejo k rušenju depolitizacije družbenega življenja, ki je za sistem nujna – tj. da te spremembe in premiki niso neposredno politično pomembni. Seveda pa takšne spremembe in premiki postajajo zelo verjetni.

Toda pri obeh scenarijih gre za spremembe in premike v religiozni situaciji, ki so že dejavne. Gre za spremembe, ki upočasnjujejo sekularizacijo in krepijo navzočnost religije v celotnem družbenem življenju ljudi v zgodnesocialističnih družbah. V prvem primeru – po t. i. poljskem scenariju – imajo spremembe in premiki v religiozni situaciji kar najbolj neposredne politične posledice, ki zadevajo stabilnost sistema in splošne razmere političnega življenja. V drugem – po t. i. madžarskem scenariju – gre za spremembe, ki pomenijo samo kulturni premik, nimajo pa neposrednih političnih posledic, s katerimi družbeni sistem ne bi mogel obračunati oziroma s katerimi bi lahko obračunal le z velikimi težavami ali s trajnimi tveganji.

Po vsem tem lahko že določeneje razpoznavamo tudi nekatere konstante v sistemskih strategijah soočanja z možnimi premiki v religioznih situacijah. V prvem primeru lahko ugotovimo, da je ključni vidik te

¹⁶ Glej o tem stališču v: W. E. Moore, M. M. Tumin, Some Social Functions of Ignorance, *American Sociological Review*, 14, 1949, 6, str. 788. Glavna teza tega dela je, da kljub pomenu najvišjih vrednot in njihovega ocenjevanja popolno znanje samo na sebi ne more biti podlaga za družbeno akcijo in za družbene odnose. Narobe, neznanje je neogiben in bistven element v družbeni organizaciji nasploh, čeprav so precejšnje razlike glede specifičnih oblik, stopenj in funkcij v znanih družbenih organizacijah, pravijo ti avtorji.

strategije dokaj omahljiva in krhka kombinacija institucionalnega pritiska in pomembnih koncesij in kompromisov, s katerimi poskušajo skrhati ostrino možnih političnih učinkov revitalizacije religije, ki bi lahko neposredno zamajala same temelje sistema in ga spravila iz že tako majavega in dvomljivega ravnotežja; v drugem primeru je ključni vidik strategije kombinacija izjemno visoke stopnje tolerantnosti do religije in cerkvenih organizacij in pa prizadevanje, da se zadrži vpliv možne revitalizacije religije predvsem na področju kulturnega življenja in osebnega življenja – ki potemtakem ne bi imela neposrednih političnih posledic.

Prevedla J. Š. R.

Katoliški socialni nauk, ženske in emancipacija

»Ženi pa učiti ne dovoljujem, ne gospodovati možu, nego naj živi na tihem. Kajti Adam je bil prvi ustvarjen, potem Eva; in Adam ni bil prevaran, žena je prevarana padla v pregreho; rešena pa bo v rojenju otrok, ako ostane v veri in ljubezni in posvečenju z zmernostjo.«

(Pavla apostola prvi list Timoteju)

Pri obravnavi procesov emancipacije žensk v evropskih družbah ne moremo mimo vloge, ki jo je katoliška cerkev odigravala v preteklosti in delno tudi še v sedanjosti. Kot eden odločilnih dejavnikov oblikovanja množične zavesti o ženskah je skozi stoletja utrjevala predstave o podrejenem položaju žensk in s svojim totalnim nadzorom tudi zagotavljala ohranjanje diskriminacije v vseh sferah praktičnega vsakdanjega življenja. Na idejni ravni je bila neločljiva sestavina diskriminacije, krčenja ženske (potencialno celostne) osebnosti na materinsko funkcijo in na tej podlagi utemeljevanja ženske parcialne družbenosti ter sekundarne, pomočniške vloge. Samo Sveto pismo sicer ni vključevalo le nastavkov za takšno usmeritev,¹ vendar je zlasti pod vplivom tomističnih pojmovanj, v katerih je ženska opredeljena kot defektno bitje, do sredine šestdesetih let tega stoletja katoliški nauk temeljil na pojmovanju o ženski manjvrednosti. Ob spoznanjih, da se resnično življenje (tudi žensk) vedno bolj oddaljuje od cerkvenih pojmovanj, se je na drugem vatikanskem koncilu zastavilo tudi vprašanje posodabljanja razlag položaja in vloge žensk v družbi.

Ne da bi se spuščali v zanimivo problematiko položaja žensk v katoliški cerkvi, je težnja tega prispevka razkriti tradicionalno razumevanje in opredeljevanje žensk v katoliškem nauku in ovrednotiti (dis)kontinuiteto v sodobnih dokumentih ter ugotoviti dejansko vlogo katoliških koncepcij v procesih osvobajanja žensk.

Ženska kot mati in pomočnica moškemu

V katoliškem nauku je pojmovanje ženske opredeljeno z dvema točkama: na eni strani je ideal matere božje kot darovalke življenja in

¹ Enakost med spoloma naj bi bila navzoča v nekaterih delih v Svetem pismu, tako npr. v poglavju Genesis beremo: »In ustvaril je Bog človeka po svoji podobi, po božji podobi ga je ustvaril: moža in ženo ju je ustvaril.« Tu še ni hierarhije, glede na spol, ki se pojavi kasneje. (Sveto pismo, Stari zakon, London, The British & Foreign Bible Society, 1962, str. 2).

ohranjevalke večne ljubezni, miru in tudi transcendence – ob eliminiranju praktične spolne dimenzije, na drugi je lik ženske kot poželjive »grešnice«, ki predstavlja tudi vir vsega zla in grešnih izkušnjav za moškega.² Ta dihotomija, prepričljivo razložena in povezana z izvornim grehom, ki je logična sestavina razcepitve človeka na zemsko, telesno bitje in zgolj moralno, asketsko (bogopodobno) dušo, izraža in ponuja eno samo možno pravilnost: moralna podoba pozitivnega lika (Marije), odtrganega od tuzemskega realnega sveta, predelana in dodelana enodimenzionalno in nasprotno od negativnega lika, mora potem vplivati povratno na konkretno obnašanje. Humanistične poteze, ki so zajete v moralni podobi, ostajajo glede na razcepljenost človeka na ravni abstraktnega in individualnega zadržanja, medtem ko so možnosti za aktivno vlogo v prestrukturiranju družbenih okoliščin, ki naj bi dihotomijo odpravljale, že na ravni osmislitve odpravljene.

Za utrjevanje patriarhalnega modela spolnega in družinskega življenja, ki je bil sprejemljiv zaradi »bogopodobnosti«, je v katoliškem nauku rabila fetišizacija lika ženske kot žene-matere. Kot poudarja L. Matkovič,³ je bil lik Marije do nedavnega edini »lik in vzor, ki so ga dajali kristjan-kam«. Vseprisotnosti in ujetosti tega lika v vsakdanje življenje ni zagotavljala le suhoparna razlaga, temveč umetniške upodobitve v cerkvah in družinskem okolju in čisto individualni stiki (npr. obeski z materjo božjo). Mehanizmi zunanega nadzora so se tako tudi predmetno približali posamezniku in so od znotraj delovali na njegova stališča, emocije in voljo.

Kakšen je bil pozitiven lik ženske kot žene-matere sredi tega stoletja, nam zgovorno kaže knjiga Katoliška žena,⁴ v kateri A. Ackermann tako opredeljuje »žensko naravo«: »Ustvarjalec in utemeljitelj narave in s tem tudi ženske narave je Bog. Bog je ustvaril moškega in žensko kot dve enakovredni osebnosti, toda drugačni po telesu in duhu. Ženska je tako kot moški ena oseba, zase popolna, neodvisna in samostojna. Glede na nalogo kot mati potomstva je ženska dopolnilo možu... Žensko telo pogojuje in vpliva na njen duh, na njeno delo in družbeni položaj.« Dopolnilnost moškemu pa v katoliških razlagah nastopa kot podlaga za pomočništvo in podrejenost.

Tudi telesna podoba ženske je po tem avtorju dokaj natančna: »Majhna nežna postava z mehko kožo ustrezne barve, polne prsi, mehke, okrogle oblike udov... Nežno žensko telo s finim živčnim sistemom je potrebno prizanesljivosti, zaščite... Moški je pionir, podjetnik in voditelj v življenju človeštva. Ženska je poklicana, da podpira in dokončuje to, kar je začel moški... V vsakem odnosu sta moški in ženska drug od drugega odvisna, zato narava zahteva družino, zakonsko zvezo in sicer v njeni edinosti in nerazdružljivosti, nerazvezljivosti. Narava dela moškega za glavnega, za nosilca avtoritete. Moški mora voditi in usmerjati družino.

² M. Bergant: Družina – zakon – ljubezen na razpotjih. Ljubljana, Novi vidiki, 1981, str. 178.

³ L. Matkovič: Žena i crkva. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1973, str. 60.

⁴ A. Ackermann: Die katolische Frau. Baar, Buchdruckerei Huber, 1955, str. 54–57.

Žena mora biti možu podrejena in poslušna, toda ob varovanju svojih pravic, ki izhajajo iz njenega osebnega enakovrednega človeškega dostojanstva.«

Malikovanje materinske vloge prav tako temelji na sklicevanju na naravne zahteve: »Po naravi je vsaka hči določena za zakonsko zvezo. Za ta poklic mora biti tudi vzgojena, da lahko neposredno v zakonski zvezi ali zunaj nje izpolnjuje materinske dolžnosti . . . Narava prepoveduje, da bi bile deklice vzgajane in da bi zavzele položaj, ki bi jim oteževal ali onemogočal, da bi izpolnjevale njim lastne ženske dolžnosti . . . Nov čas in novo življenje odločno zahtevata nove ženske poklice in nove ženske dejavnosti. Nikoli pa ne sme biti takšen nov ženski poklic proti posebnim ženskim lastnostim, sicer nastopijo nenaravna, anomalna in trajno nesprejemljiva stanja.«

Poudarjanje materinske funkcije v zakonski zvezi ob izključnem pomenu te institucije v zagotavljanju potomstva je povezano z zavračanjem možnosti za žensko širše družbeno delovanje. Na tej podlagi je tudi zaposlovanje žensk zunaj doma nekaj odklonskega in »protinaravnega« oziroma dopuščeno le za neporočene. »Katoliška žena« ugotavlja: »Določeno moderno tovarniško delo, kjer je poskrbljeno za zdravje, žensko čast in pravično plačilo, za neporočene ni proti naravi. Če pa gre v tovarno mati z otroki, ki potrebujejo vzgojo, ali če mora iti zaradi stiske, je in ostane nenaravno in nevzdržno.«

Pri opravičevanju ženske podrejenosti, nujne dopolnilnosti in redukcije na materinsko funkcijo, se A. Ackermann sklicuje na biblijske razlage, na to, da je »Bog določil vsakemu svoje mesto«: ženski rojevanje v bolečinah, moškemu delo v znoju, vsem pa povrnitev v prah.⁵ Za ohranjanje diskriminiranega položaja žensk se tako omenjeni avtor kot mnogi drugi sklicujejo zlasti na Pavlove razlage o tem, da je moški »podoba in slava božja«, medtem ko mora žena biti podrejena možu, »zakaj mož ni od žene, temveč žena od moža; saj tudi ni ustvarjen mož zaradi žene, temveč žena zavoljo moža.«⁶

Ponižujočemu položaju žensk v resničnem življenju postavlja katoliško pojmovanje kot korekcijo enakost pred bogom. Kot poudarja A. Ackermann, so razlike v konkretnem življenju posledica božje določenosti, kajti: »V družbenem življenju hoče Kristus razliko. Moški prvi, ženska druga! Moški voditelj, ženska pomočnica.« Vse, kar bi nasprotovalo takšni urejenosti, je »revolucija in anarhija, nekrščansko in nekatoliško«.

Takšni so ostajali tudi odgovori na mnoga vprašanja pri spreminjanju položaja žensk, ki jih je kopičil razvoj kapitalizma z množičnim zaposlovanjem žensk zunaj doma. Katoliška cerkev je ponujala pravi odgovor: prva naloga ženske je »prirojen poklic gospodinje, negovalke in vzgojiteljice otrok«, skratka vrnitev v družino. Papež Pij X. je npr. pred prvo svetovno

⁵ Gre za zapovedi v Svetem pismu (Stari zakon, 3. poglavje) – glej op. 1.

⁶ Ibidem, Novi zakon, str. 161.

vojno poučil vse tiste, ki so zahtevali enakopravnost moških in žensk, da so v zablodi, kajti »hoteti potegniti ženo v vrvež javnega življenja pomeni isto kot razkroj družine in družbe. Žena naj bo tovarišica možu, naj bo pod njegovo avtoriteto, ki naj jo razumljivo poraja ljubezen.« Ljubezen na ukaz najvišjega poglavarja katoliške cerkve je dobila še dodaten epiteton časti, ko je papež Pij XI. 1922. za ženske posebej poudaril, »družina je vaše kraljestvo«. Tudi papež Pij XII. je 1945. leta opozoril, da je »prvi cilj javnega življenja za pravo ženo privedi k časti družino in poslanstvo žene v družinskih odnosih«.

Ob sklicevanju na posebnosti ženske narave (večja privrženost domu in družini, večja izkušnost na tem področju – ! –) in večne lastnosti ženske psihe so pristaši katoliškega nauka nasprotovali boju za politične pravice žensk in kot najlepšo in »najbolj nujno karakterno potezo katoliške ženske« poudarjali »pobožnost, religioznost«, kajti »brez vere je sreča nemogoča, tako zemeljska, še bolj pa večna«. ⁷ Brez vere ženska tudi ne more biti »prava vzgojiteljica«, zato je moralni imperativ za žensko sprejemanje, ponotranjenje in spoštovanje lika matere božje, kajti »Marija, mati božja, je in ostane po Jezusu Kristusu najvišji ideal katoliške hčere in žene«.

Odpiranje katoliških pojmovanj emancipaciji?

Z II. vaticanskim koncilom in zlasti s papežem Janezom XXIII. se je tradicionalni odnos do žensk v katoliški cerkvi začel spreminjati. Z okrožnico *Pacem in terris* (1963) je nakazana nova smer v razumevanje ženskega vprašanja že s tem, ko je priznana enakost dostojanstva vsem človeškim bitjem, ko pri družini ni več pomembna le mati, temveč starši in ko ni več posebnega odvrčanja žensk od javnega življenja. V primerjavi s prej prevladujočimi stališči je pri obravnavi »Znamenj časa« skoraj presenetljivo priznanje: »Da se udeležujejo v javnem življenju ženske, res ni nikogar, ki tega ne bi vedel; to udeleževanje se morda hitreje razvija pri krščanskih narodih, ki so dediči drugačnih tradicij in imajo drugačno civilizacijo. Kolikor se namreč ženske iz dneva v dan bolj zavedajo svojega človeškega dostojanstva, toliko manj dopuščajo, da bi jih imeli le za brezdušne stvari ali sredstva; in toliko bolj tudi zahtevajo, da se jim tako v domači hiši kakor v javnem življenju priznajo pravice in dolžnosti, vredne človeške osebe«. ⁸ Kljub obilnemu sklicevanju na veljavo naravnega zakona, ta ni več tako razložen, da bi nujno in edino veljavno subsumiral diskriminacijo žensk. Kljub mnogim pričakovanjem o radikalnem zasuku, ki ga zahteva tudi del napredno usmerjenih teoloških mislecev, ⁹ še ni

⁷ A. Ackermann (glej op. 4), str. 126; naslednji citat je s strani 222.

⁸ Glej Zbornik zbranih tekstov, I. in II. del: Katoliška socialna in politična doktrina. Ljubljana, FSPN Univerze v Ljubljani, 1976, str. 82.

⁹ V tem okviru se srečamo z imeni, kot npr. Hans Küng, ali belgijski kardinal Suenens, ki je 1964 v intervjuju za NCWC News Service (Washington) izjavil, da mora Cerkev opustiti svoj kompleks moške superiornosti, ki ne upošteva duhovne moči žensk. Pri nas bi lahko v ta krog uvrstili Ljiljano Matković, avtorico dela *Žena i crkva*.

mogoče govoriti o koreniti preobrazbi katoliške koncepcije žensk, o čemer pričajo stališča v novejših uradnih dokumentih.

Kakšna vloga je dodeljena ženskam v sodobnosti, lahko spoznamo iz okrožnice O človeškem delu Janeza Pavla II. (1981), zlasti pa iz njegovega Apostolskega pisma o družini (1982). V Apostolskem pismu so neposredna stališča o ženski navzoča v poglavjih: Pravice in dolžnosti žene (22), Žena (23) in Kršitve dostojanstva žene (24); dopolnjujoča in za razumevanje celostnega položaja žensk pa so tudi druga poglavja, v katerih je obravnavana družina.

Po predkoncilski konstantni usmeritvi katoliškega nauka je treba ob nekaterih novostih, ki so razmeroma močno formalne, upoštevati zlasti konkretne opredelitve v zvezi z družino. Da to ni bistven odmik od tradicionalne patriarhalne razlage, kaže že začetek obravnave pravic in dolžnosti žene v 22. poglavju Apostolskega pisma,¹⁰ kjer je očitno predpostavljena družinska uveljavitev ženske temeljna, zanemarjene pa niso kreposti, ki so s tem povezane. Po uvodnem poudarjanju vloge družine »vstopi« žena (čeprav je poglavje namenjeno pravicam in dolžnostim ženske) šele pri 3. točki, kjer je zapisano: »Glede žene je treba predvsem poudariti, da ima enako dostojanstvo in odgovornost kakor mož: ta enakovrednost prihaja na edinstven način do veljave v medsebojnem podarjanju drugemu in v skupnem žrtvovanju za otroke, kakor je to lastno zakonu in družini. Kar spoznava in priznava človeški razum, to v polnosti razkriva božja beseda, v odrešenjski zgodovini, ki je dejansko neprestano in sijajno pričevanje za dostojanstvo žene.«

V nadaljevanju (točka 4.) se papež sklicuje zlasti na visoko dostojanstvo, ki ga je Jezus Kristus izkazoval ženi in na to, da je Kristus izbrisal vse razlike (»ni več moškega in ženske, kajti vsi vi ste eno v Kristusu Jezusu«). Izenačenost pred Bogom je bila tradicionalna kompenzacija za stvarno diskriminacijo, zato je v tem primeru to kontinuiteta, ki pa je na prvi pogled v nadaljevanju eliminirana, ko se na enako dostojanstvo žene in moža veže opravičevanje dostopa žene do javnih nalog. Predstava o radikalni diskontinuiteti pa se začne majati že ob naslednji zahtevi: »Po drugi strani pa zahteva resnično napredovanje žene, da njena materinska in družinska naloga najde jasno priznavanje vrednosti v primerjavi z vsemi javnimi nalogami in drugimi poklici. Sicer pa se morajo vse te naloge in poklici medsebojno dopolnjevati in povezovati v celoto, če naj bo družbeni in kulturni razvoj zares in v polnosti človeški.«

Nepriznavanje ženske kot celostne osebnosti in njena redukcija na materinsko funkcijo je podlaga, na kateri naj bi potekal proces ženskega družbenega priznavanja. V Apostolskem pismu ne gre za to, da bi bila ženski neodvisno od njene materinske funkcije priznana potreba po vsestranskem osvobajanju, temveč gre predvsem za oblikovanje bogopodobnega lika ženske. V nadaljevanju je izraženo upanje, da bo (v bistvu)

¹⁰ Janez Pavel II: Apostolsko pismo o družini. Ljubljana, Cerkevni dokumenti 16, 1982.

problem resničnega enakega dostojanstva žene rešila »teologija dela«, vendar je hkrati ta rešitev že omejena in razmeroma jasno določena, kajti ta teologija bo »prikazala temeljno zvezo med delom in družino in dala s tem pomen svojevrstnemu in nenadomestljivemu delu v domači hiši in vzgoji otrok. Medtem more in mora Cerkev današnji družbi pomagati s tem, da neutrudno zahteva, naj vsi priznavajo in cenijo nenadomestljivo vrednost dela žene na domu.« Ni čisto jasno, ali velja ta želja zgolj za moralno priznavanje ali je morebiti vanjo zajeto pričakovanje, da bo vzgoja otrok (doma) posebej materialno nagrajevano delo.

V prenovljeni obleki z videzom enakopravnosti nastopa v 4. točki 23. poglavja Apostolskega pisma tudi prepričanje, da je družina kraljestvo žene: »Če tako ženam kakor možem priznavamo pravico, da opravljajo različne javne naloge, mora biti struktura družbe takšna, da žene in matere niso praktično prisiljene delati izven doma, in da morajo njihove družine primerno živeti in uspevati, četudi se žene posvete popolnoma svoji družini.«

Takšno prepričanje je primerna podlaga za različne oblike simbioze vloge žene-doma z vlogo ženinega-dela-doma za zunanje naročnike (kar poteka zlasti v Italiji večinoma kot »delo na domu«) ali vloge žene-doma z delnim (žensko naravo »nemotečim«) delom zunaj doma. Kot kažejo nekatere novejšje raziskave so prav tovrstne zaposlitve sodobne oblike izredno učinkovitega izkoriščanja ženske (»sekundarne«) delovne sile, ki obstoječo družbeno (razredno) strukturo puščajo popolnoma nedotaknjeno (ni problema s transformacijo vzgojno-izobraževalnih ustanov, odnosov v družini, itd.), s tem pa tudi marginalni položaj žensk. Tako potem ženske same kot delovna sila z nižjo ceno (kajti redno zaposlovanje je nekaj nenormalnega in le dopolnilnega) prispevajo k ohranjanju svoje marginalnosti. Marginalnost je navzven opravičena s tem, da je »Naravno mesto ženske kot matere in poročene žene hiša in da delo na domu dopušča, da za nič ne prikrajšajo svojih otrok in domačih opravil.«¹¹

Uradno cerkveno stališče v bistvu podpira in opravičuje mesto, ki ga kapitalistična družba daje ženski in katere glavna naloga je reprodukcija delovne sile, oziroma povedano v skladu z »dostojanstvom žene« – materinstvo. Za tem, kot opozarjata C. de Marco in M. Talamo, je »obnova delovne sile, ki jo prikazujejo kot nagnjenje ženske do skrbi za hišo, otroke in moža... Vloga moškega je povsem drugačna: prodajati svojo delovno silo in v zameno sprejemati osnovo za vzdrževanje sebe in družine.«¹²

Kapitalističnim odnosom primerno vlogo ženske določajo tudi nadaljnje točke v poglavju Žena in družina, kot npr. (5): »Trebajo tudi premagati stališče, da je odvisen ugled žene bolj od dela zunaj družine kot od dejavnosti v njej. Zato pa je treba, da možje s polnim spoštovanjem

¹¹ Marco C. de, Talamo M.: *Lavoro nero*. Milano, Gabriele Mazzotta, 1976, str. 49.

¹² *Ibidem*.

cenijo in ljubijo ženo v njenem osebnem dostojanstvu in da družba razvije ustrezne razmere za delo na domu.« K boljšemu položaju žensk – kot kažejo ta stališča – naj bi vodila pot moralne transformacije, ki pa se postavlja v realne zgodovinske razmere pokaže kot moraliziranje.

V opozorilu (7. točka tega poglavja), da se s tem, kar ji je v prejšnjih točkah »dovoljeno«, žena ne odpoveduje svoji ženskosti in naj ne posnema moškega, ne najdemo nič novega ali vsaj nič bistveno novega glede na tradicionalno katoliško razlago.

V poglavju o kršitvah dostojanstva žene je blagovnost človeka skrčena le na idejno duhovno raven in diskriminacija žensk na različnih področjih naj bi bila le posledica »miselnosti«. »Grenki sadovi take miselnosti so razvrednotenje moža in žene, suženjstvo, zatiranje slabotnih, pornografija, prostitucija – predvsem v organizirani obliki – in vse vrste diskriminacije, na primer na področju vzgoje, poklica in plačilnih odnosov.« Kakor da to sploh ni v nikakršni zvezi s temeljno naravnostjo cerkvenega delovanja v preteklosti, kaže naslednja točka še na druge oblike kršitve dostojanstva žene: »Poleg tega obstajajo v velikem delu naše družbe tudi danes še mnoge druge oblike ponižujoče diskriminacije, ki hudo prizadevajo nekatere skupine žen, na primer zakonske žene brez otrok, vdove, ločene, razvezane in neporočene matere.« Zahajanje v protislovnost (če upoštevamo druge stroge opredelitve odnosov, v katere vstopajo ženske – npr. zakonska zveza kot prava oblika za uresničevanje božje ljubezni) in moraliziranje sta navzoča v zadnji točki tega (kratkega) poglavja: »Čez te in druge diskriminacije so se udeleženci sinode zelo pritoževali. Zato prosimo vse, naj si s svojim pastoralnim delom krepkeje in bolj smotno prizadevajo za dokončno odstranitev le-teh, da bo božja podoba, ki odseva v vseh ljudeh brez izjeme, v polnosti upoštevana.«

Podobna koncepcija ženskega položaja in vloge v sodobni družbi je navzoča tudi v Okrožnici o človeškem delu (19. poglavje »Plača in druge socialne dajatve«),¹³ kjer je poudarek na družini, ki jo mora vzdrževati »družinski poglavar«, »ne da bi morala žena iskati zaslužek zunaj doma.«

V nadaljevanju je spoznanje: »Družbi je v čast, če materi omogoči, da se – brez psihološkega ali praktičnega zapostavljanja in ne da bi trpela zaradi tega škodo v primerjavi s svojimi vrstnicami – svobodno odloči in posveti negi in vzgoji svojih otrok v skladu z različnimi potrebami njihove starosti. To, da mora pustiti svoje naloge in prevzeti plačano delo zunaj doma, s stališča blaginje družbe in družine ni pravilno, če to nasprotuje prvenstvenim ciljem materinstva ali jih otežuje.«

Sklicevanje na primarno naravo (materinsko) pri ženskah ob priznavanju njihove dejanske zaposlenosti zunaj družine in doma omogoča zagovarjanje različnih načel (in tudi praktičnih ukrepov), katerih cilj je zlasti varovati ženske pred enakopravnim vključevanjem v delo in enakimi zahtevami, kot jih imajo moški. Kakor je potrebno spoštovanje naravnih

¹³ Janez Pavel II: Okrožnica o človeškem delu. Ljubljana, cerkveni dokumenti 13, 1981.

reproduktivnih funkcij pri obeh roditeljih in posebej pri ženski, pa to še ne pomeni, da bi zaradi teh nujnih upoštevanj raztegnili »naravne« meje kar na vse druge vloge, ki so povezane z existenco družine in urejanjem družinskega gospodinjstva. V konkretnih okoliščinah se pogosto izkaže, da je tovrstno – na videz zelo humano – prizadevanje sestavina ohranjanja podrejenega in obrobne položaja žensk. Prav zato, ker se obveznosti do biosocialne reprodukcije v globalni družbi vežejo le ali pretežno – in kolikor se – na ženske, so tudi ženske tiste, ki najprej – negativno – občutijo posledice »humanih« varstvenih ukrepov; kolikor postane ženska delovna sila zaradi teh ukrepov dražja, potem tudi ni zanjo več posebnega interesa – zlasti za tisti del, ki je neposredno aktiven v biosocialni reproducirajo okoliščine za ohranjanje diskriminacije, kajti te ni mogoče odpraviti ob zagovarjanju načel o družinski družbenosti žensk. obveznostih. Prav zaradi občasnosti pa niso zanimive za strokovno usposabljanje, ostajajo v »pomočniškem« položaju, na obrobju. S tem pa se reproducirajo okoliščine za ohranjanje diskriminacije, kajti te ni mogoče odpraviti ob zagovarjanju načel o družinski družbenosti žensk.

Ob priznavanju, da »v mnogih družbah oziroma deželah žene delajo skoraj na vseh življenjskih področjih« je v Okrožnici o človeškem delu stališče, ki pravzaprav dopušča diskriminacijo žensk pri delu zunaj doma. To se kaže v priporočilu: »Omogočiti bi jim morali, da bi opravljale te dejavnosti v skladu s svojo naravo, brez zapostavljanja in ne bi bile izključene od služb, za katere so sposobne, prav tako pa tudi, da ob strani mož prispevajo k blagru družbe, ne da bi bile deležne manjšega spoštovanja zaradi svojih prizadevanj za družino ali zaradi svoje posebne vloge.« Čeprav je v tej okrožnici večkrat govor o delavcih in njihovih družinah, je vendarle dosledno ključno poudarjanje posebne ženske »družinske« narave. V začetku osemdesetih let torej uradni dokumenti katoliške cerkve ob sicer nekaterih manjših odstopanjih in pretežno površinskih spremembah nadaljujejo z utrjevanjem mita o ženski kot »kraljici doma«. S tem ustvarjajo tudi idejno oporo za konservativno usmerjene stranke v sodobnih kapitalističnih razvitih družbah in opravičujejo njihov način reševanja ženskega vprašanja.

Uradna stališča katoliške cerkve so vsekakor dokaj odmaknjena od tistih, ki jih skuša v svetu uresničiti OZN, zlasti v desetletju za ženske, ki poteka pod geslom »enakopravnost, razvoj in mir«. V temeljnih dokumentih OZN,¹⁴ ki so bili sprejeti v Mednarodnem letu žensk (1975), je namreč poudarek na poklicni dejavnosti žensk kot dejavniku razvoja in humanega samopotrjevanja žensk kot kreativnih bitij. Vedno bolj prevladuje spoznanje, da v skladu s celostno emancipacijo žensk ne more biti podlaga za konkretno delovanje (umetna) dilema: delo, zaposlitev ali družina, ki se povezuje z ohranjanjem posebne ženskosti in »naravne«

¹⁴ Glej Pregled odabranih dokumenata Organizacije ujedinjenih nacija u Dekadi OUN za žene 1976–1985: ravnopravnost, razvoj in mir. Ljubljana, Meduresorska radna grupa za koordinacijo saveznih organa i organizacija na realizaciji odluka svetske konferencije medunarodne godine žena, 1980.

določenosti, temveč načelo delo in družina, kar pa povzroča nujno spremi-
njanje globalne družbene urejenosti, torej tudi razrednih odnosov.

Zagovarjanje »avtentične narave« žensk, prave ženskosti, kakršno
prevladuje v uradnih dokumentih katoliške cerkve (in tudi v množičnem
cerkvenem tisku), je sestavina sodobne mitologizacije, ki prek različnih
sredstev vpliva na oblikovanje in ohranjanje stereotipov o ženski
(usmerjenost v družino in dom, večja sugestibilnost, itd.). Kot poudarja
N. Ler-Sofronić¹⁵ pa »omejevanje človeka na njegovo biološko vlogo, celo
če se ta razume širše, predstavlja kardinalno omejevanje vsestranskega
razvoja osebnosti. Kajti takšna redukcija izhaja iz reakcionarne predpo-
stavke, da je človeška narava nekaj definitivnega, po sebi danega in
izključuje človekovo kreativnost do te narave.«

Pri katoliških pojmovanjih je v ospredju prav redukcija ženske na
materinsko funkcijo in zagovarjanje parcialne ženske družbenosti. Takšna
usmerjenost pa je skladna s prevladujočo prakso v zahodnoevropskih
družbah, v katerih je po ugotovitvah S. Roić¹⁶ »še naprej navzoče pojmo-
vanje, po katerem ni potreben poklic ženskam, temveč možu in je glede
na to tudi določeno izobraževanje žensk: v prvi vrsti za moža in družino«. Zaradi tega je v teh družbah nekaj »povsem normalnega, če večina žensk
ne govori in pogosto niti ne misli o sebi in svojem življenju brez zveze s
svojim možem« in če že v mladostnih konstrukcijah prihodnjih vlog
družina zanesljivo prevladuje pri deklicah, ne pa pri dečkih, na kar
opozarja B. L. Rubin.¹⁷ Prevladujoča in institucionalno prek družbene
organizacije utrjevana vloga ženske je družinska (čeprav je visok odstotek
žensk med zaposlenimi): slabši položaj zaposlenih žensk nenehno aktuali-
zira družinsko usmerjenost, kajti družina se ob tem kaže kot nujna
eksistencialna ustanova. Ta začarani krog ženske podrejenosti pa vpliva
tudi na poklicno izbiro (in udeležbo v zaposlenosti), ki je nikakor ne
določajo le individualna nagnjenja temveč bolj zaznane realne možnosti,
na kar opozarjata J. Miller in H. H. Garrison.¹⁸

Naklonjenost patriarhalnosti

V bistvu so katoliška pojmovanja družbenega položaja žensk v prete-
klosti in precej tudi v sodobnosti pomagala ohranjevati in opravičevati
patriarhalno urejenost in diskriminacijo žensk v družbi in tudi v družini.
Če so v novejših dokumentih večji poudarki na ženinem dostojanstvu v
družini in končno tudi v družbi, ta stališča niso povezana z zahtevo po
odpravi velike razredne neenakosti in izkoriščanja. Zgodovinski razvoj
vedno znova opozarja, da brez tovrstnih revolucionarnih družbenih spre-

¹⁵ Ler-Sofronić N.: Žena – mit i stvarnost. Žena, Zagreb, 1978, št. 4, str. 41.

¹⁶ Roić S.: Položaj žene u Evropskoj zajednici. Žena, Zagreb, 1979, št. 4, str. 68.

¹⁷ Rubin L. B.: Women of a Certain Age. Society, 1980, št. 3, str. 69, 70.

¹⁸ Miller J. Garrison H. H.: Sex Roles: The Division of Labor at Home and in the Workplace. Annual Review Sociology, 1982, vol. 8, str. 249.

memb ni mogoče ustvarjati možnosti za osvobajanje žensk in za njihovo oblikovanje kot celostnih osebnosti. Ob tem pa je treba opozoriti na določeno protislovje: kakor in kolikor se – pogosto nujno v nasprotju s cerkvenimi pojmovanji – poglobljajo realni procesi osvobajanja, toliko večja je možnost, da se uresničijo tudi nekatere zahteve, ki jih postavlja cerkev (npr. večja pravičnost, večje dostojanstvo žensk); te so večkrat pretežno vnanji znak prilagajanja »času«. Zato ni odveč, če tudi v sodobnosti razkrivamo moralizatorsko usmerjenost cerkvenih pojmovanj; mnoge oblike moraliziranja namreč ne morejo nadomestiti konkretnih sprememb v organizaciji družbenega in individualnega življenja.

Kljub temu, da se vpliv katoliške cerkve v slovenski družbi zmanjšuje, so njena pojmovanja vloge žensk pri delu ljudi še navzoča kot določilnica vsakdanjega življenja bodisi v sodobni uradni obliki, bodisi kot stereotipi. Kolikšen in kakšen je njihov vpliv na zapletene procese osvobajanja žensk, pa ni le teoretično zanimivo, tmveč tudi praktično pomembno vprašanje.

Razmerje med voditelji in množico

(kot element demokracije v politični misli Roze Luxemburg)

Pogledi Roze Luxemburg na revolucionarno avantgardo* so se spreminjali, posebno glede vrednotenja posameznih političnih strank, vendar pa je pri eni točki Roza Luxemburg vztrajala v vseh svojih delih od konca 19. stoletja pa do zadnjega spisa v 1919: pri verovanju v zgodovinsko primarnost razreda in množice (ki jo je v bistvu kljub različnim uporabam izenačevala predvsem z delavskim razredom).¹ »Die Menge tut es!« je geslo, ki ga uporablja v glavnem spisu proti Bernsteinu;² in v svojem zadnjem delu, v trenutku zloma nemške revolucije z velikim zaupanjem ugotavlja: »Vodstvo je odpovedalo. Vodstvo pa bi lahko in bo moralo biti ustvarjeno. Toda množice bodo ustvarile same vodstvo. Množice so odločujoče, so skala, na kateri bo zgrajena končna zmaga revolucije.«³ Takšen osrednji položaj delavskega razreda (množic) je izhajal iz njenega pojmovanja bistva marksizma, ki ga je takole opredeljevala: »Če bi šlo za to, da tisto, kar je Marx storil za sodobno delavsko gibanje, formuliramo v nekaj besedah, bi lahko rekli: Marx je tako rekoč odkril sodobni delavski razred kot zgodovinsko kategorijo, tj. kot razred z določenimi zgodovinskimi pogoji obstoja in gibalnimi zakonitostmi. Marx pa jih je (tj. mezdne delavce, A. B.) šele povzdignil v razred, ko jih je povezal s posebno zgodovinsko nalogo: z nalogo, da osvojijo politično oblast, da bi izvedli socialistično preobrazbo.«⁴ Da je treba pojmovanje Roze Luxemburg o odločilni vlogi množic v zgodovini razumeti predvsem kot ustvarjalno in neposredno vlogo delavskega razreda samega, je razvidno iz njenih številnih del, v katerih je v različnih časovnih razmikih poudarjala neko drugo Marxovo izhodišče, ki je prav tako pomembno merilo za razumevanje njene družbenopolitične misli in posebej za njeno pojmovanje razmerja med razredom in avantgardo in s tem povezanim razmerjem med vodstvom in množicami, namreč izhodišče: »Osvoboditev delavskega razreda mora biti delo delavskega razreda samega.«⁵ Primarnost socialnega subjekta revolucije je pri Rozi Luxemburg predpostavljala, kot smo videli, obstoj revolucionarne avantgarde, ki pa ostane revolucionarna le v funkciji temeljnega subjekta – razreda.

* Del daljšega teksta o politični misli Roze Luxemburg. *Op. avtorja.*

¹ Glej o tem Gilbert Badia, *Rosa Luxemburg, Journaliste, Polemiste, Reolutionnaire*, Editions Sociales, Paris, 1975.

² Glej tudi njen sestavek »Die Menge tut es« v: Rosa Luxemburg, *Gesammelte Werke*, 4, Dietz, Berlin, 1974, str. 204 in sledeče. Poslej bomo to izdajo Rozinih del citirali z GW.

³ GW, 4: »Die Ordnung herrscht in Berlin« (1919), str. 538.

⁴ GW, 1/2: »Karl Marx« (1903), str. 369.

⁵ Ta motiv avtoemancipacije delavskega razreda se npr. pojavlja v GW, 1/1, str. 86 (1897), GW, 1/2, str. 310 (1903); GW, 2 str. 299 (1910); GW, 3, str. 38 (1911); GW, 4, str. 200 (1916); GW, 4, str. 444 (1916).

Zgodovinska primarnost razreda pa ni bila samo neko splošno teoretično izhodišče, marveč jo je uporabljala tudi pri analizi izkušenj delavskega gibanja. Najprej se je s tem vprašanjem srečala na Poljskem. Njeni spisi, ki se nanašajo na zgodovino socializma na Poljskem, so tudi prepričljiv dokument njenega temeljnega pojmovanja razmerja med razredom in avantgardo.⁶ Ko analizira zgodovinski razvoj »Proletariata«, prve poljske socialne revolucionarne stranke, je njena poglobljena kritična pripomba, da je bila stranka pod vplivom ruske »Narodne volje« praktično *blankistično* usmerjena, ko je delovala le »v imenu množice«;⁷ in da se je odpovedala »aktivni vlogi delavskega razreda«, ⁸ ko je z neomejeno vero v *moč političnega nasilja*, ki bi naj ga zarotniško izvedla odločna manjšina, do trenutka socialnega prevrata pripisovala množici popolnoma pasivno vlogo. S tem je dejansko sprevrgla programsko načelo revolucionarne partije v njegovo nasprotje: »Blankistična tematika tako pravzaprav spreminja načelo: Osvoboditev delavskega razreda mora biti delo samih delavcev, osvoboditev delavcev mora biti delo peščice zarotnikov.«⁹ V blankizmu kot sektaški težnji v zgodovini revolucionarne avantgarde vidi odmik od primarnosti delavskega razreda kot nosilca revolucionarne preobrazbe. Blankizem ni nekaj specifično poljskega, marveč težnja, ki se po njenem, kot smo videli, pojavlja v različnih oblikah sektaštva v revolucionarni stranki.¹⁰

Toda razmerje med partijo in razredom (in širše med množico) se je zanj v enaki meri in, lahko bi rekli, čedalje bolj zaostrovalo tudi spričo oportunističnih teženj, ki so čedalje bolj zajemale Nemško socialno demokracijo in sindikalno gibanje. Že v kritiki Bernsteina, v *Socialni reformi ali revoluciji?*, je Roza Luxemburg ugotavljala oddaljevanje revizionistov (oportunistov) od delavskega razreda. Razmerje med razredom in partijo se je še posebej zaostri pod vplivom ruske revolucije 1905–1906, ki je pokazala veliko vlogo množične stavke in sploh neposredno pobudo množic v revolucionarnem dogajanju. Čeprav je Nemška socialna demokracija *množično stavko* (na kongresu v Jeni 1905) načelno sprejela, jo je razumela predvsem kot defenzivno orožje in je pravzaprav ni nikoli resno jemala, kar so pokazali tudi njeni kasnejši dogovori z nemškimi sindikati, ki so nasprotovali množični stavki. Roza Luxemburg pa je v svojem delu *Množična stavka* . . . videla v množični stavki bistveno sestavino revolucionarne strategije. Ta prvina je postala zlasti pomembna po letu 1910, ko je bila čedalje bolj jasna militaristično-imperialistična usmeritev nemške zunanje politike, ki se ji socialnodemokratsko vodstvo kljub načelno jasnim stališčem proti vojni ni zadosti odločno upiralo. Zato je Roza zlasti v svojih spisih po letu 1910 ponovno zaostri problem množične pobude,

⁶ Glej GW, 1/1.

⁷ GW, 1/1, str. 84 (1897).

⁸ Ibidem, str. 83.

⁹ GW, 1/2, str. 345 (1903).

¹⁰ Blankizem je v Rozinem delu trajna tarča kritike.

hkrati pa je ob tem tudi (po prelomu s Kautskym 1910) zaostrila svoj kritični odnos do vodstva socialnodemokratske stranke, ki je čedalje bolj kazalo znake oportunistične politike.¹¹ Vojni alternativni in obotavljajoči se politiki vodstva socialnodemokratske stranke je postavila nasproti mobilizacijo množic kot edino sredstvo, s katerim bi se lahko zaustavil reakcijski tok nemške politike.

Ob taki usmeritvi k množični pobudi kot bistvenem dopolnilu parlamentarne taktike se je Rozi Luxemburg ponovno pokazala aktualnost vloge ne samo organiziranih množic, marveč tudi neorganiziranega dela delavskega razreda.¹² Enega bistvenih vidikov razmerja med razredom in avantgardo je Roza Luxemburg razkrivala ravno v odnosu med organiziranim delom razreda in neorganiziranim delom. Njeno poudarjanje odločilne vloge množice je bilo usmerjeno proti tistim sindikalnim in strankinim stališčem in praksi, ki so politično akcijo povezovala zgolj z organiziranim delom, podcenjevala pa so neorganizirane množice, kar je bilo po njenem mnenju zgrešeno z gledišča vsakdanje politike in dolgoročne perspektive.¹³ V neorganiziranem delu je videla revolucionarno silo, ki je ne samo rekrutacijska baza za rast organizacije, marveč je njegova aktivnost tudi neizogiben pogoj za vsako zares pomembno družbeno politično dejavnost. Čeprav je pri tem Roza Luxemburg včasih prevelika optimistka – kar je zlasti pokazalo konkretno obnašanje množic ob izbruhu prve svetovne vojne in med njo¹⁴ – pa je treba reči, da je zgodovina tudi dokazala, da so velike revolucionarne akcije pa tudi akcije proti vojni uspešne, če imajo dejansko množično podporo. Razen tega pa ni absolutizirala vloge neorganiziranih množic, saj je menila, da bodo neorganizirani delovali uspešno, le če jih bo vodil organizirani del, to je revolucionarna avantgarda.¹⁵

Problem razmerja med avantgardo in razredom (množico), ki se ji je razkrival čedalje bolj tudi kot notranjepartijski problem odnosa med vodstvom in članstvom, je Roza Luxemburg večkrat povezala z vprašanjem odnosa med voditelji in množico.¹⁶ Tudi to vprašanje je razčlenjevala v skladu s svojim temeljnim izhodiščem o avtoemancipaciji delavskega razreda. Menila je, da se mora v socialističnem gibanju oblikovati popolnoma nov odnos med »voditelji« in »množico«. Medtem ko je bilo za »vodstvo« (Führerschaft) v vseh razrednih družbah značilno, da je bilo zanj pogoj, da je ostala množica slepa glede lastnih ciljev, pa je temeljni zgodovinski pogoj socialnodemokratske (resnično revolucionarne) akcije

¹¹ Glej zlasti Rozine spise »Was weiter«, »Ermattung oder Kampf«, »Die Theorie und Praxis«, »Der politische Massenstreik ...« itd. v GW 2.

¹² Gl. npr. GW, 2 »Theorie und Praxis« (1909/1910).

¹³ O pomenu neorganizirane množice glej v GW, 2, str. 387; GW, 3, str. 354.

¹⁴ Ko npr. trdi, da neorganizirane množice nikoli ne odpovedo; glej GW 3, str. 251.

¹⁵ Glej njene spise »Ermattung oder Kampf«, GW, 3, str. 352; 354; »Das Offiziösimum der Theorie«; govor na kongresu Nemške socialdemokratske stranke leta 1913, GW, 3, str. 337.

¹⁶ Glej npr. kot zelo značilen njen spis »Gecknickte Hoffnungen«, GW 1/2 (1903).

»lastni uvid množice v njene naloge in poti«,¹⁷ s čimer pa je nasprotje med »vodstvom« in »množico« postavljeno na glavo.¹⁸ Politično etiko meščanskih strank (in revizionizma) Roza zelo jasno označi, ko pravi o njej: »Množico je treba vzgajati kot otroka in ji ne smeš vsega povedati, temveč ji smeš celo lagati in jo varati v njen prid, ‚voditelji‘ pa kot globokoumni državniki po svojih velikih načrtih iz te mehke ilovice oblikujejo tempelj prihodnosti.«¹⁹ Nasprotno pa je »edina vloga . . . tako imenovanih ‚voditeljev‘ v socialni demokraciji v tem, da množici pojasnjujejo njene zgodovinske naloge. Ugled, vpliv ‚voditeljev‘ v socialni demokraciji raste samo v razmerju z razsvetljenostjo množice, ki ji jo v tem pogledu oskrbijo, se pravi, ravno v sorazmerju, v kakršnem spodkopavajo dosedanjo podlago vsakršnega voditeljstva, slepoto množice, v sorazmerju, skratka, kakor se sami *otresajo* svojega voditeljstva, napravljajo množico za voditeljico, sami sebe pa za *izpolnjevalce*, za orodje zavestne množične akcije.«²⁰

Izhodišče, ki temelji na avtoemancipaciji proletariata kot pglavitni premisi se tako v njenem pojmovanju razmerja med voditelji in množico izkristalizira v tisto antielistično perspektivo, ki je bila značilna tudi za Gramscijevo pojmovanje politike in ki se je pri Gramsciju iztekla v vprašanje: »Pri vzgoji upravljalcev je temeljnega pomena načelo: ali želimo, da bodo vedno vladani in vladajoči, ali želimo ustvariti pogoje, v katerih bo izginila nujnost take delitve?«²¹ Z isto jasnostjo je postavljala, seveda kot dolgoročni cilj, program odprave delitve na »voditelje« in »vodene« »v meščanskem smislu«, delitve, ki jo je štela za »zgodovinsko podlago vsakega razrednega gospodstva«. Da si odprave te razlike ni predstavljala kot enkratno dejanje, marveč kot zgodovinski proces, kot *težnjo* socialističnega gibanja, v kateri množica postaja »sama svoj voditelj« – to izhaja ne samo iz njene celotne koncepcije revolucionarne avantgarde, marveč tudi iz njenih izrecnih opozoril.²² To sledi tudi iz njenega pozitivnega vrednotenja ustvarjalne vloge socialističnega voditelja. Tem bolj so vplivni, »čim bolj jasno in zavestno se sami naredijo za govorilo volje in teženj osveščenih in borečih se množic, za nosilce objektivnih zakonov razrednega gibanja«. ²³ Velik socialistični voditelj je tisti, ki razume »nujnost in združitev praktičnega vsakodnevnega boja z revolucionarnimi načeli socializma«. ²⁴

Ob splošni problematiki razmerja med »voditelji« in »množico«, ki se je bistveno prekrivala s problemom razmerja med revolucionarno partijo in razredom, je Roza Luxemburg tudi obravnavala razmerje med »voditelji« in »množico« v partiji. Kolikor bolj je spoznavala konservativno vlogo

¹⁷ Ibidem, str. 396.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, str. 399.

²⁰ Ibidem, str. 396.

²¹ Antonio Gramsci, *Quaderni del carcere*, Einaudi 1977, str. 1752.

²² GW, 1/2, str. 397; GW, 2, str. 280.

²³ GW, 2, str. 282.

²⁴ GW, 2, str. 282.

ne samo sindikalnih voditeljev in ne samo revizionističnega desnega krila nemške socialnodemokratske stranke, marveč tudi sredino in sploh teoretično in praktično vodstvo, toliko bolj se je poglobljala v problematiko notranjih odnosov v partiji.²⁵ Razkorak med vsakodnevnim bojem in končnim ciljem, ki ga je odkrivala v vodenju in strategiji socialnodemokratske stranke, se ji je zdel čedalje večji, kar je bilo v nasprotju z njeno sodbo, da se notranji odnosi v kapitalistični družbi ponovno zaostrojujejo in da je zato tudi dana objektivna predpostavka za ofenzivnejšo taktiko stranke.

Tudi na notranje odnose v revolucionarni partiji gleda Roza Luxemburg skozi prizmo izhodišča, da je osvoboditev delavskega razreda stvar samih delavcev.²⁶ To izraža ne samo posredno, marveč tudi neposredno: »Osvoboditev delavskega razreda je lahko samo delo samega delavskega razreda – ta vodilni stavek iz Komunističnega manifesta je pomemben tudi v posameznem primeru, da mora namreč tudi v razredni stranki proletariata vsako veliko, odločilno gibanje izhajati ne iz pobude nekaj voditeljev, marveč iz prepričanja in odločnosti množice članov partije.«²⁷ Kakorkoli je lahko v takšnem poudarku najti tudi enostransko razsežnost, v kateri je treba videti odgovor na takratno vlogo vodstva nemške socialne demokracije, kakor jo je razumela Roza Luxemburg, toliko je to stališče, ki ga izrecno ponavlja tudi v nekaterih drugih delih,²⁸ konstitutivno za njeno celotno gledanje na notranje odnose v partiji. Čeprav ne moremo trditi, da je uspela te poglede vedno dovolj utemeljiti s konkretnimi zgodovinskimi razmerami – to velja zlasti za njeno polemiko z Leninovimi pogledi na partijo – pa ne moremo odrekati načelnega pomena temu izhodišču, posebno, če upoštevamo zgodovinske razmere, v katerih je nastalo, in tudi tista njena stališča, v katerih govori o ustvarjalni vlogi vodstva revolucionarne avantgarde. Ravno to izhodišče – poudarek na razredu oz. aktivni vlogi članstva revolucionarne organizacije – je Rozi v konkretnih zgodovinskih razmerah omogočilo, da je zelo razločno opazila nekatere težnje v nemški socialni demokraciji, ki so jo oddaljevale od revolucionarnega cilja, kar je bilo tem usodnejše, ker je bila nemška socialnodemokratska stranka vodilna stranka Druge internacionale.

S tem je Roza Luxemburg ne samo opozarjala na politični pomen aktualnih strukturno-organizacijskih odnosov v partiji, marveč je ugotavljala tudi nekatere pojave v organizaciji, ki so prispevek k sociopolitološkim raziskavam notranjega partijskega življenja. Zdi se, da je med pojavi, ki nanje opozarja, zlasti treba omeniti tele:

1. Poudarjala je, da so vodstva, ki predstavljajo velike množice, obotavljiva pri sprejemanju sklepov, ki bi pritegnili velike množice.

²⁵ Glej njena dela »Was weiter«, »Wieder Masse und Führer«, nastop na kongresu SPD 1911, »Taktische Fragen«, nastop na kongresu SPD 1913 itd.

²⁶ Glej »Was weiter« GW, 3, str. 299, »Wieder Masse und Führer«, GW, 3, str. 7.

²⁷ »Was weiter«, str. 299.

²⁸ Gl. npr. »Wieder Masse and Führer«, GW, 3, str. 38.

Zaostajanje pobude je bil tipičen pojav, ki ga je kritizirala v konkretnih reakcijah na nemško imperialistično politiko (»maroška afera«)²⁹.

2. Roza Luxemburg je ugotavljala, da se nemška socialna demokracija (in sindikati) birokratizira. To je povezovala s težnjo vsake velike organizacije, ki si deloma že po naravi stvari prizadeva za centralizacijo³⁰.

3. V disciplini in strnjnosti članstva je sicer videla življenjsko vprašanje socialnodemokratske stranke, vendar se po njenem ta disciplina bistveno razlikuje od discipline v meščanski vojski, saj pomeni lahko le »podreditev vsakega posameznika volji in misli velike večine«³¹.

4. Priznavala je sicer, da zahteva učinkovita akcija enotnost in strnjnost, ki jo lahko najbolje zagotavlja en center. Vendar pa je hkrati poudarjala, da bi tudi pobuda od spodaj morala spodbujati partijsko vodstvo, da bi pospešilo takšno pobudo, »namesto da se, kot zdaj, naše velike in močne partijske organizacije imajo le za izvršilno orodje direktiv partijskega vodstva«³².

5. Centralizacija je v nemški socialni demokraciji povzročila, da prehaja še tisto malo političnega življenja, ki ga razvijajo v svojem vsakdanjem življenju partijske organizacije, »v celoti na male kolegije na vrhu«. Tisto, kar pa »preostane veliki množici članov, so dolžnost, da plačujejo članarino, raznašajo letake, da volijo in da priganjajo omahljivce, da se udeleže volitev, da agitirajo po hišah za naročilo na časnike in podobno«³³.

V primerjavi z meščanskimi sociologi in politologi, ki so na podlagi takšnih in podobnih pojavov razglašali »železni zakon oligarhije«³⁴ in tako tudi na primeru socialističnih strank izrazili svojo pesimistično filozofijo glede možnosti demokracije, in v primerjavi z anarhističnim zanikanjem vsake organizacije, je Roza Luxemburg iskala zdravilo za te birokratsko-konservativne težnje ravno v tem, da se spremeni odnos med vodstvom in množico, med višjimi in lokalnimi organizacijami. »Šele potem, šele ko se bo obrnil sedanji nenormalni odnos, bi partijsko življenje temeljilo na normalni osnovi. Osvoboditev delavskega razreda je lahko samo delo samega delavskega razreda, pravi Komunistični manifest; pri tem pa z delavskim razredom ne razume morda sedem – ali tudi dvanajstglavo vodstvo, marveč osveščeno (augeklärte) množico proletariata v lastni osebi. Vsak korak naprej v emancipacijskem boju delavskega razreda mora hkrati pomeniti rastočo duhovno samostojnost njegove množice, njeno rastočo samodejavnost, samoodločbo in pobudo. Kako pa naj se razvijata akcijska sposobnost in politična pripravljenost na boj, če prednji odred te množice, v socialnodemokratskih partijskih organizacijah zdru-

²⁹ GW, 3, str. 21 in drugod.

³⁰ GW, 3, str. 343 in drugod.

³¹ »Wieder Masse und Führer«, GW, 3, str. 39.

³² Ibidem, str. 38.

³³ »Taktische Fragen«, GW, 3, str. 253.

³⁴ Prim. Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (1912).

ženi najboljši, najbolj osveščeni (aufgeklärte) krogi po svoji strani ne razvijajo nobene pobude in samostojnosti kot množica, ampak držijo puško ob nogi, dokler ne pride komanda od zgoraj³⁵. Roza Luxemburg torej vidi sredstvo zoper birokratske težnje v partiji, ki jih je ugotavljala, v kar največji pobudi, miselni ustvarjalnosti in neposrednem političnem delovanju partijske množice. »Poglavitna stvar za normalni razvoj političnega življenja v partiji, življenjsko vprašanje socialne demokracije, počiva tako na tem, da ostaneta politična misel in volja partijske množice vedno budna in dejavna, da se v *rastoči* meri usposabljata za aktivnost³⁶.

Izhodišče, zasnovano na avtoemancipaciji delavskega razreda, ki ga je Roza Luxemburg črpala iz marksovske tradicije, se je izrazilo v tezi o nezamenljivosti neposredne vloge delavskega razreda (množice) v emancipacijskem procesu in tudi v nezamenljivosti množice organiziranih delavcev v njihovi ustvarjalni vlogi pri oblikovanju politike in akcije njihovih organizacij, predvsem revolucionarne avantgarde. Če so poudarki v nekaterih njenih formulacijah dokaj nesimetrični v škodo ustvarjalne vloge vodstva, pa pazljivo branje njenih navedenih in drugih besedil ne more pustiti dvoma o tem, da na načelni teoretični ravni ni zanikala vodilne vloge revolucionarne organizacije in (v njenem okviru) ustvarjalne vloge vodstva. Podobno kot v svojih spisih, v katerih govori o razmerju med spontanim in zavestnim, tudi v delih, v katerih razpravlja posebej o »voditeljih« in »množicah«, njena težnja in intenca, da spodbudi politično organizacijo proletariata, da prispeva ne samo k aktivizaciji množic, kar je trajni cilj njene dejavnosti, marveč ji je stalno pred očmi tudi spoznanje, da lahko delavski razred doseže svojo emancipacijo le pod vodstvom revolucionarne partije³⁷. Če je pri tem Roza Luxemburg opozarjala, kot smo videli, na kakovostno spremenjene odnose med »voditelji« in »množico« v socialističnem gibanju in na potrebo, da množica čedalje bolj postaja aktivna, je aktualnost te ideje pokazal ves nadaljnji zgodovinski razvoj socializma. Hkrati pa je ta zgodovinski razvoj pokazal, da Roza Luxemburg ni dovolj upoštevala pomena praktične organizacijske dejavnosti revolucionarne avantgarde. Načel zgodovinske konkretnosti in specifičnosti, ki ju je sicer načelno priznavala, ni usela zmerom dovolj uspešno uporabiti v analizi konkretnih razmer in konkretnih političnih idej. Včasih je nagibala k temu, da spoznanja iz nekega ožjega okolja svojega delovanja prehitro posploši kot veljavno za druga okolja. Izbruh prve svetovne vojne ji je razkril, da je bila pri presojanju in napovedovanju ravnanja množic včasih preoptimistična in da je ravno v tem odločilnem trenutku odpovedal tako nemški (in ne samo nemški) proletarijat kot njegove organizacije, predvsem Nemška socialna demokracija³⁸. Te šibkosti njene misli, ki so se ponekod kazale zlasti v njenih polemikah o

³⁵ »Wieder Masse und Führer«, GW, 3, str. 38–39.

³⁶ Ibidem, str. 39.

³⁷ »Taktische Fragen«, GW, 3, str. 254.

³⁸ Glej njen spis *Kriza Nemške socialne demokracije*.

organizacijskem in nacionalnem vprašanju z Leninom,³⁹ pa ne morejo – kot se je to često v preteklosti dogajalo – prikriti pomena, ki ga imajo njeni pogledi na aktivno vlogo množice in na zgodovinsko spremenljiv odnos med »voditelji« in »množico« za teorijo in prakso socializma.

Roza Luxemburg se je mnogo bolj kot večina njenih socialističnih sodobnikov zavedala zapletenih odnosov med razredom in njegovimi predstavniki in še posebej problematičnosti vsakega perpetuiranja dualizma med »elito« in »množico« v socialistično gibanje. Zgodovinske primarnosti razreda in njegove avtoemancipacije sicer ni uspela povsem miselno dialektizirati s konkretnimi oblikami politične misli, vendar pa njeni poudarki na vlogi množice (razreda) razkrivajo temeljno težnjo, da poveže objektivno in subjektivno, zavestno in spontano, neposredno in dolgoročno, razred in avantgardo, »vodstvo« in »množico« v dialektično razlikovano celoto, ki se – sicer ne vedno niti ne na vseh področjih enako uspešno – uresničuje kot zgodovinski proces.

³⁹ Pri tem je treba poudariti, da je Roza Luxemburg, ki je nekoliko enostransko ocenila oktobrsko revolucijo (glej njeno delo *Ruska revolucija, 1918* – kar je lahko sama kasneje korigirala – zelo tenkočutno anticipirala nekatere nevarnosti, ki grozijo demokraciji v socializmu; hkrati pa je pravilno poudarila novo vlogo socialistične javnosti in demokracije svetov (samoupravne demokracije) v družbi prehodnega obdobja. Več o tem v A. Bibič, *Politična misel Roze Luxemburg I+II*, RI FSPN, 1983+1984, (razmn.).

JOŽE ŠTER

Grobarji socialistične morale

1. Vrste grobarjev

Neutrudni grobarji vneto delajo, drugi pa se veselo odevajo v črnino (v kolikor že niso bili v črnem). Pokopali naj bi socialistično moralo. Otrok socialistične morale je več, zato je tudi grobarjev več.

Ena vrsta grobarjev hoče pokopati vsako marksistično etiko in vsako socialistično normativno moralo. Za njih je vsaka morala meščanski opij (enako kot religija), je le posebna oblika odtujitve, le ideološki izraz razdvojenosti meščanske družbe, skratka vsakršna morala je nezdržljiva z marksizmom in socializmom.¹

Poleg teh »teoretičnih grobarjev« so še praktični. Ti so mnogo nevarnejši, saj skušajo zagrebsti socialistično moralo v praktičnih vsakodnevnih družbenih odnosih. Namesto socialistične morale negujejo birokratsko, tehnokratsko, podjetniško, etatično in – morda najnevarnejšo – enačarsko moralo (kjer so vsi enakovredni in naj vsi dobe enako, leni in pridni, sposobni in nesposobni, uspešni in zgubarji, pošteni in lopovi itn.).² Gospodarska kriza kaže, da so ti grobarji že zelo blizu konca svojega dela.

Je pa še tretja vrsta grobarjev, ti skušajo pokopati socialistično moralo v šoli. Pravzaprav bi se morali imenovati mrhovinarji, kajti na plano lezejo predvsem takrat, ko sta uspešno na delu prvi dve skupini. Vedno, ko so se v naši družbi pojavljali elementi krize, torej tudi elementi moralne krize (bodisi, da je šlo za krizo starih institucij ali pa krizo preživele prakse, naj je šlo za odmiranje starega ali rojevanje novega), vedno so se pojavili likvidatorji socialistične morale v šoli;³ še zlasti posebnega predmeta v osnovni šoli (ki se zdaj precej neposrečeno imenuje Družbenomoralna vzgoja). To nam lepo dokazujejo polemike s temi mrhovinarji, ki so jih imeli: J. Potrč (1952),⁴ J. Pihler (1966),⁵ I. Šegula (1967),⁶ B. Majer (1968),⁷ R. Mejak (1968),⁸ J. Šter (1973).⁹

¹ Več o tem glej: J. Šter, Marksizem in morala, Teorija in praksa, 2-3, 1983.

² Več o tem glej: J. Šter, Kriza morale, TİP 4, 1984.

³ Seveda so se v takih obdobjih vedno javno pojavljale tudi razne črne, oziroma bele morale.

⁴ J. Potrč, O socialistični morali in etiki, Obzorja, Maribor, 1972, str. 63-104.

⁵ J. Pihler, Oblikovanje socialistične osebnosti v osnovni šoli, Obzorja, Maribor 1966, str. 43-71.

⁶ Pedagogija 1-2, 1968.

⁷ B. Majer, Idejni koncept moralne vzgoje, TİP 5, 1968.

⁸ R. Mejak, Temelji socialistične morale in »neugodne okoliščine«, TİP 4, 1968.

⁹ J. Šter, Moralizatorstvo – da, morala – ne! Komunist, 30. 6. 1973.

2. Orodje grobarjev

Tokrat nekaj več besed o tej tretji vrsti grobarjev. »Argumenti« teh grobarjev so vseskozi isti:

- predmet je moraliziranje, verbalizem, rdeči klerikalizem ali pa kritizerstvo;
- moralna vzgoja mora biti spontana, življenje najbolj vzgaja;
- vsak predmet mora moralno vzgajati, poseben predmet morale bi izrinil moralno vzgojo kot načelo šolskega dela;
- učitelji niso (dovolj) usposobljeni za pouk morale;
- pouk socialistične morale ni mogoč, ker obstajajo teoretična razhajanja o bistvu morale in ker še nimamo izdelanega kodeksa socialistične morale.

Skratka: *pouk pri predmetu družbenomoralne vzgoje je slab.*

To so tehtni razlogi. Tudi mene skrbi nežna otroška duša. Zdaj, ko hodim že drugič v osnovno šolo (prispel sem s sinom do petega razreda), sem v to tudi izkustveno prepričan. Zato mislim, da bi bila upravičena zahteva, da se ukine še marsikateri, če ne kar večina predmetov v osnovni šoli (najbrž bom kasneje enako mislil glede srednje šole). Mnogi predmeti so »nam« učencem odvrtni. Poleg tega učenci »nismo« subjekti pouka, tako kot je zapisano v »šolskih dokumentih«. Zato bi bilo najboljše šolo ukiniti. To bi bilo dobro tudi iz teoretičnih razlogov (da o ekonomskih sploh ne govorim), saj res življenje človeka najbolj vzgaja! Ampak v življenju so tudi slabe in nemoralne stvari. Vse te slabe in nemoralne reči lahko zelo slabo vplivajo na nežno otroško dušo, zato jih je treba odpraviti! Te slabe in nemoralne reči ne nastajajo same od sebe, ampak so plod človekovih početij; da bi se jih znebili, moramo zato ukiniti človeka.

Naša družba se nahaja v moralni krizi. Ta je posledica moralnih nazorov družbenih akterjev. Empirične raziskave kažejo, da so v moralni zavesti dominantne ekonomske vrednote (denar, bogastvo) na eni strani in na drugi egalitarizem. Odkod taka nesocialistična moralna zavest v naših ljudeh? Mar ni rezultat slabega pouka družbenomoralne vzgoje?! Torej še en razlog za ukinitvev predmeta, ki povzroča tolikšno družbeno škodo.

Jaz sem zmeraj za radikalno rešitev. Slabih posledic pouka morale se bomo najbolj zagotovo rešili, če predmet ukinemo. Če bo potem kaj boljše, nočem vedeti, kakor tudi nočem vedeti, na primer, če bo kaj boljše, če ukinemo denar (ki tudi povzroča mnogo slabih posledic!).

3. Zgodovina se ponavlja, drugič kot farsa

Kot rečeno, so »argumenti« nasprotnikov pouka socialistične morale vse od leta 1952 dalje enaki, torej danes nič drugačni. Kje je potem tu farsa?

Farsa je v tem, da nekateri, ki so pred desetletjem in več vedeli, da »neugodne okoliščine« in »slabosti pouka« socialistične morale *niso argument proti predmetu*¹⁰ (ampak le argument proti neustrezni pedagoški praksi), danes tega ne vidijo več. Nasprotno, prav »neugodne okoliščine« in »slabosti pouka« so jim zadostni razlogi za ukinitvev predmeta. Farsa je drugič v tem, da so danes grobarji predmeta predvsem tisti, ki bi morali skrbeti za to slabotno dete, t. j. nekateri prosvetni organi (oziroma močni posamezniki v njih).

Ob koncu leta 1972 je takratni republiški sekretariat za prosveto in kulturo organiziral posvet, ki so se ga udeležili predstavniki Zavoda za šolstvo, skupščine SRS, pedagoškega inštituta, filozofske fakultete (oddelka za psihologijo, filozofijo in pedagogiko), obeh pedagoških akademij ter Marksističnega centra CK ZKS. Namen posveta je bil: dogovor o ukrepih za odpravo »neugodnih okoliščin« in preseganje »slabosti pouka« družbenomoralne vzgoje. Med drugim je bilo sklenjeno, da je treba čimpreje zagotoviti učbenik za ta predmet in strokovno usposabljanje učiteljev za pouk tega predmeta.

Učbenik je kmalu za tem izšel, na Pedagoški akademiji v Mariboru pa je stekla posebna usmeritev za usposabljanje učiteljev. Pedagoški akademiji v Ljubljani to ni padlo na um. Permanentnega izobraževanja učiteljev nikoli ni bilo. Svetovalca za ta predmet na Zavodu za šolstvo nikoli ni bilo. Itn.

Po letu 1972 se je zgodilo še nekaj. Zamenjali so se ljudje v nekaterih prosvetnih organih; drugi ljudje, druge glave! No, nekateri so ostali isti, zamenjali so samo glave.

Po letu 1981 učbenik ni več izšel. Republiški komite za vzgojo in izobraževanje je pripravil sklep (in ga tudi uveljavil), da se učbenik prepove (ali če hočete lepše povedano, ukine). O tem ni bil seznanjen noben strokovni organ za to področje v Sloveniji – torej za strokovno javnost ilegalno dejanje. En uspeh rodi željo po naslednjem. Isti komite je tako pripravil še predlog za ukinitvev posebnega izobraževalnega programa za učitelje družbenomoralne vzgoje: Po spletu nesrečnih okoliščin pa je lani vse to prišlo tudi v (strokovno) javnost. Kaj zdaj? Predstavniki komiteja je slovesno izjavil, da so oni za javno, demokratično, strokovno, argumentirano (in še kaj) razpravo o vseh problemih pouka družbenomoralne vzgoje. Najbrž bi bil predstavnik komiteja – po stari in preizkušeni birokratski metodi – še za nekaj stopenj bolj za demokratično itn. razpravo, če bi jim uspelo ukiniti tudi že izobraževanje učiteljev! Na koncu je še dodal – ta predstavnik komiteja – da je grdo natolcevanje, če se govori, da je komite za ukinitvev predmeta družbeno-moralna vzgoja!

¹⁰ Naj navedem le dva izmed teh: R. Mejak, Temelji socialistične morale in »neugodne okoliščine«, TiP 4, 1968; F. Pediček, Neugodne okoliščine v naši moralni vzgoji, TiP 2, 1968.

4. *Pliva Mujo, al' obale nema!*

Ločimo lahko dve podvrsti grobarjev socialistične morale v šoli. Hlebinjce (t. j. naivce) in pametne (t. j. premetene). V praksi je težko vedno natančno razlikovati obe podvrsti. Hlebinjci delajo kot – menda – Poldrugi Martin, ki je čebeli odtrgal krilca in noge, potem pa se je na moč čudil, kako da čebelica noče več leteti!

Ne vem, kako bi zgledal pouk, če bi kuharji učili, recimo matematiko ali glasbo, ali če bi filozofi učili gospodinjstvo. Vem pa, kako bo večinoma zgledal pouk družbeno-moralne vzgoje, če ga bodo učili strokovno neusposobljeni učitelji (in ki so, kot je pogosto sedaj, povrhu vsega še večinoma vajenci). Če ste jim prepovedali še kuharske bukve, potem je rezultat precej zanesljivo in natančno predvidljiv.

Pametni grobarji se ob tem veselo oblačijo v črno. Naivci ustvarjajo »neugodne okoliščine«, pametnim pa zadostujejo »slabosti pouka«. *Naivce ne zanimajo posledice, pametne pa ne vzroki.*

Pametni pravijo, če po tridesetih letih nismo uspeli nič narediti za predmet, za izboljšanje pouka, razen vrste škandalov, potem... ja potem... ne vemo...

Ampak, kje dobe naivci ideje za svoje početje? Pri pametnih seveda!

5. *Strupena zel*

Med pametnimi so le redki odkriti. F. Pediček sodi med slednje. »Kako veljavna je vsa razgrnjena razčlenitev protislovnosti takšnega zgrešenega, sistema izobraževanja pedagoških delavcev«, kakor ga nam ponujajo današnji družbeni dokumenti, nam najbolj nazorno kaže postavka o osamosvojenem programu izobraževanja učiteljev, za pouk družbenomoralne vzgoje v osnovni šoli.¹¹ Ta zgrešenost je v tem, da temelji na ločevanju vzgoje od izobraževanja in nezaupanju, da bi izobraževanje imelo tudi vzgojno moč. »Le iz tega nezaupanja se namreč rojeva koncept osamosvojenega, programa izobraževanja učiteljev za pouk družbenomoralne vzgoje v osnovni šoli«. Tej zahtevi je, podloženo, prepričanje, da je aksiološkost bivajoča sama zase in da ne potrebuje svoje baze, le, »modro nebo«, kjer svobodno plava sem ter tja in da jo je celo mogoče poučevati mimo in brez baze dela in življenja, torej zgolj na, »bazi« nekega inštitucionalnega voluntarizma¹². Ta »laiška klerškost« je »strupena zel«, ki jo je treba iztrebiti.

Aksiološkost ne biva sama zase, mimo življenja. Gotovo, nič človeškega ne biva mimo dela in življenja. Aksiološkost naj bi zato bila tudi v šoli lahko le v delu in življenju, ne pa kot posebna študijska smer

¹¹ F. Pediček, Kakšnega učitelja hočemo? Naši razgledi, 14. 12. 1984, str. 676.

¹² Prav tam.

visokošolskega študija in seveda prav tako ne kot poseben predmet v osnovni šoli (pa še kakšen predmet bi se našel, če ne v osnovni šoli pa v srednji ali kakšni drugi šoli). Gotovo aksiološkost ne biva sama zase (mimo življenja in dela), toda več kot dva tisoč let biva kot posebna teoretična disciplina (torej več kot katerikoli predmet današnje šole!) in s tem njeno posebno proučevanje in poučevanje. Če aksiološkosti vzamemo njeno znanstveno bazo, potem ji ostane samo še »modro nebo« in »neinstitucionalni voluntarizem«.

Kdo tedaj ločuje vzgojo od izobraževanja in kdo ne zaupa vzgojni moči izobraževanja!

Da naivni grobarji socialistične morale v šoli ne bi ostali brez dela – potem ko bodo le-to zagrebli v črno zemljo – jim Pediček že ponuja novo delo.

»Zelo sumljiva je še (...) formulacija o ‚liku učitelja‘, ki ga želimo. To zaradi tega, ker je znak ‚lik‘ tisti, ki gre predvsem v družbeno moralni sklop pojmovanj in normativik. (...) To je v današnjem veku znanosti in družbenih progresivnih procesov ter razodtujajočih se delovnih in družbenih procesov ter odnosov povsem nesprejemljivo in nazadnjaško, ideologizacijsko zaslužujoče (...)«¹³. Ločitev vzgoje od izobraževanja je torej zdaj tudi »teoretsko utemeljena«. Naivci na delo! »Pedagogika je znanost (...), vse drugo v njej je strupena zel.«¹⁴ Družbeno-moralni sklop (socialistični še posebej) je ideološki, oboje pa je treba strogo ločevati od znanosti. A to je zgodba, ki jo bralci revije že dobro poznajo, zato je ni treba ponovno razpredati.

Dodam naj le še to. Če bo do pogreba socialistične morale v šoli vendarle prišlo, bom na pogreb prišel v rdečem, naj vsi vidijo in vedo!

¹³ Prav tam, str. 675.

¹⁴ Prav tam, str. 676.

Uvodna zabeležka

V Teoriji in praksi nadaljujemo z objavljanjem razprav o vlogi znanja, strokovnosti, o inovacijskem in raziskovalnem delu in o znanstveni politiki. Posebej želimo bralce opozoriti na zvezka št. 3 ter 5–6/1984, v katerih smo objavili članke in razprave o inovacijski problematiki v naši družbi ter razpravo večjega števila udeležencev okrogle mize, ki je bila organizirana v CK ZKS z delovnim naslovom »Družbeno okolje in njegov vpliv na krepitev inovacijske usmerjenosti organizacij združenega dela«. Takšno usmeritev je Teorija in praksa nadaljevala tudi v 10. lanski številki s prikazom »Stanja in razvoja družbenih znanosti na Slovenskem«, ki sta ga razgrnila SAZU in Raziskovalni inštitut FSPN Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Vsi ti in nekateri drugi prispevki so omogočali našim bralcem kritični vpogled v številne dejavnike, ki na različne načine vplivajo na razvoj ustvarjalnosti in inovativnosti in znanstvenega dela sploh: od ekonomskega sistema in ekonomske politike, stopnje in strategije tehnološkega razvoja, pravno normative ureditve do raziskovalne in kadrovske politike.

V ospredju razprave, ki jo tokrat objavljamo, je formiranje znanstvene politike ter vloga ZK. Organiziral jo je v novembru 1984. leta aktiv komunistov predsedstva CK ZKS, ki deluje na področju znanosti in raziskovalne dejavnosti. Povod za razpravo je bil predlog sklepov 13. seje CK ZKJ. Svoje prispevke so pripravili za objavo: *Zvone Filipovič*, izvršni sekretar P CK ZKS za delo komunistov v raziskovalni dejavnosti, *dr. Robert Blinc*, podpredsednik SAZU, *dr. Nace Šumi*, predsednik odbora za znanstveno raziskovalno delo Univerze E. Kardelja v Ljubljani, *Ciril Baškovič*, namestnik predsednika Republiškega komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo SRS, *dr. Gojko Stanič*, član sekcije MC CK ZKS za znanost in filozofijo, *dr. Adolf Bibič*, predsednik sekcije MC CK ZKS za znanost in filozofijo, *dr. Boris Frlec*, podpredsednik izvršnega sveta SRS, *dr. Tomaž Kalin*, direktor Inštituta »Jožef Štefan«, *dr. Andrej Kirn*, predsednik sekcije MC CK ZKS za vzgojo in izobraževanje in *Mauricio Olenik*, predsednik raziskovalne komisije pri RK ZSMS. Razen avtoriziranih razprav objavljamo pismene prispevke, ki so jih nekateri vabljeni na razpravo poslali organizatorju naknadno, in sicer: *ing. Franci Gerbec*, član izvršnega odbora Gospodarske zbornice SRS, *dr. Janez Stanovnik*, član predsedstva SRS in *dr. Iztok Winkler*, predsednik sveta za znanost pri predsedstvu RK SZDL.

ZVONE FILIPOVIČ

Kakšna je veljava znanja pri sprejemanju odločitev

1. Ni mogoče prezreti, da je pri nas začel postopoma in vztrajno naraščati interes in da je vse več tudi potreb po znanju, po raziskovalnem delu, inovacijah. To se še posebej kaže in materializira v uspešnejših organizacijah združenega dela, uspešnejših kot izvoznikih, kot tehnološko

naprednih. Kljub temu še vedno veljajo ocene, da je temeljna ovira za tehnološki napredek v naši družbi prakticistični konservatizem, ki se izraža v različnih oblikah zmanjševanja realne teže znanja ter v omejevanju njegovega razvoja. V tem smislu je točna tudi ocena, ki je navedena v predlogu sklepov 13. seje CK ZKJ, in sicer v prvem delu, kjer je rečeno, da znanost ni dovolj vključena, oziroma da nima zadostnega pomena, ko gre za razjasnjevanje smeri razvoja in za sprejemanje odločitev o tem. Seveda se s tako splošno ugotovitvijo lahko strinjamo, ne moremo pa biti z njo povsem zadovoljni.

Na splošno je morda odgovor na vprašanje, kako ustvariti možnosti za prodor znanja in raziskovalnega dela, predvsem v uveljavitvi tistih smeri razvoja, kakršne terja program dolgoročne ekonomske stabilizacije z usmeritvijo na krepitev izvoza, napredka tehnologije, samoupravne, dohodkovne, tehnološke, ekonomske in druge povezanosti subjektov v družbi, v gospodarstvu, v katere je vključena tudi raziskovalna sfera. Na tej podlagi bo mogoče krepiti ekonomičnost kot kriterij in smoter ravnanj, dvigati produktivnost oz. produktivno moč dela, uveljavljati konkurenčnost, kvaliteto dela, ustvarjati obče možnosti za ustvarjalnost itd. Takšen program terja odpravljanje tistih strukturnih značilnosti gospodarstva, ki so generator naše stroškovne inflacije in vseh vrst odvisnosti, da ne naštevam uvoznih, surovinskih, energetskih, finančnih in drugih, ki povratno delujejo oz. nas omejujejo predvsem na reprodukcijo obstoječih odvisnosti.

Del iskanj in prizadevanj za prodor so tudi prizadevanja za tehnološki napredek, s katerim se odpira potreba po novih znanjih, raziskovalno-razvojnih inovacijskih posegih, pa tudi po večjih zmožnostih v zvezi z nabavljanjem znanstveno-tehničnih informacij in opreme v tujini. Za nas je konkretno vprašanje predvsem zmanjševanje tveganj pri vlaganjih v razvojno raziskovalni kompleks, saj ta vlaganja terjajo dokajšnjo koncentracijo zmogljivosti in sredstev, s katerimi naj bi omogočili produkcijo novih znanj in njihovo učinkovito uporabo. Vse bolj jasno je, da tega ni mogoče nadomestiti z zaščitnimi ukrepi, ki jih prepogosto uporabljamo zato, da bi dosegli tehnološki napredek. Učinki so bili namreč običajno ravno obratni, kar je pomenilo vse večji zaostanek na zaščitnih sektorjih razvoja tehnologije. Premostitev tveganj, ki se pojavljajo zaradi nujnih vlaganj v tehnološki napredek, pa terja predvsem dvoje: prvič, sprostitev možnosti združevanja sredstev za razvoj raziskovalnih zmogljivosti in sploh inovacijskih zmogljivosti, in drugič, ustrezno formuliranje družbeno razvojnih projektov, v katere se mora vključevati tudi znanost, seveda celovito in organizirano, samoupravno povezana z vsemi drugimi nosilci takšnih projektov. Zaenkrat do formuliranja tovrstnih projektov še ni prišlo, četudi smo prav letos dobili celo vrsto planskih dokumentov in spremljajočih analitičnih ugotovitev o možnostih razvoja v prihodnje. Kaj torej storiti?

Z vidika preseganja takšnih okoliščin kaže premisliti, ali ne bi v

slovenski skupščini čimpreje postavili na dnevni red razpravo o tako imenovanih blokadah, ki se postavljajo na pot uveljavljanju družbene inovacijske sposobnosti. V tem smislu smo socialistični zvezi že dali ustrezen predlog v zvezi s programom zborov skupščine za prihodnje leto.

2. Kako zagotoviti učinkovito delovanje in izpeljavo samoupravnih odnosov in organiziranosti v sami znanosti? Po eni strani tudi v zvezi komunistov sprejemamo stališča o poteh nadaljnjega razvoja raziskovalne dejavnosti, o uveljavljanju inovacijske družbene naravnosti ipd., po drugi strani pa se pogosto oblikujejo različni predlogi in stališča, ki so zunaj že prej dogovorjenih smeri, ali pa ponavljajo že premeta vprašanja. To prihaja do izraza tudi pri pripravi razvojno-plaških aktov oz. dokumentov. Ti so še vedno pripravljani po vzorcu načelnega ujemanja pri postavitvi obćih smotrov, čemur pa sledi konkretna neskladnost, ko gre za operacionalizacijo dela oz. za določitev instrumentarija za izpeljavo postavljenih smotrov. To je v veliki meri povezano z ohranjanjem organizacijske strukture nosilcev priprav teh dokumentov in s premajhnimi prizadevanji za uveljavljanje novih prijemov. Zaradi tega se ni čuditi, če prihaja do teženj (ki so vidne tudi v raziskovalni sferi), naj bi se nadaljevalo predvsem obstoječe programe in podaljševalo obseg zajetosti posameznih nosilcev oz. njihovega deleža pri vzajemno združenih sredstvih.

Odpira se tudi vprašanje zagotovitve ustrezne kvalitete dela pri opravljanju raziskovalnih nalog in odgovornosti za uporabo rezultatov. Tudi v tem pogledu ni resnih sprememb na bolje, kar zopet odpira vprašanje naše enotnosti pri izpeljavi stališč, do katerih smo se že dokopali.

3. Kje smo z dosedanjim uresničevanjem svobodne menjave na področju znanosti? To zaenkrat ne spodbuja dovolj lastnih zmožnosti sil v raziskovalni dejavnosti, ki naj bi bile usmerjene v krepitev ustvarjalnosti in moči delovnih ljudi pri upravljanju družbenih in gospodarskih procesov. V tem smislu se ohranja še nezadostno uveljavljen družbeni položaj nosilcev raziskovalne dejavnosti, zaradi katerega ti ne morejo dosegati svojega stabilnega položaja in enakopravnosti v odnosih svobodne menjave. Še vedno prevladuje težnja po bolj kratkotrajnih in posamičnih poslih z uporabniki storitev, ki ne omogočajo, da bi raziskovalna dejavnost in njeni nosilci lahko enakovredno skrbeli za obnavljanje svojih spoznanj in zmožnosti oziroma raziskovalnih sposobnosti in pa, seveda, za njihov nenehni napredek, še zlasti, ko gre za kader, informacije in opremo. Ovira pri tem je tudi precejšnja razdrobljenost uporabnikov v združenem delu in premajhna moč in angažiranost asociacij združenega dela. To smo že večkrat ugotavljali v zvezi z asociacijami od delovnih do sestavljenih organizacij, do združenj v gospodarstvu, zborničnih, poslovnih združenj ipd.

Konkretno vprašanje, ki se v zvezi s tem zastruje, je vprašanje možnosti razvoja znanstveno-tehničnih informacijskih sistemov ter sposobnosti za dogovor o možnih poteh vzajemnega preseganja tveganj, ki se pri tem pojavljajo.

Ravno tako zaostreno je vprašanje ekspertne vključitve znanosti v oblikovanje razvojnih odločitev na samoupravni podlagi in pa z javno in strokovno odgovornostjo za predlagane rešitve. Tudi za to usmeritev smo se dogovorili že pred časom, poudarjamo jo, vendar pa nadaljnjih korakov še nismo storili.

Med konkretnimi vprašanji ne moremo prezreti tudi tega, da se prav zadnji čas pojavlja vrsta razmišljanj, pomislekov in različnih stališč, ki se nanašajo na občinske in posebne raziskovalne skupnosti. Slišimo tudi najrazličnejše predloge za reformiranje posebnih skupnosti, čeprav niti temeljnih stališč še nismo uresničili. Vprašanje je, ali lahko zagotovimo, da bi bila sprejeta stališča uresničena, med njimi predvsem stališča, ki terjajo, da bi vloga PORS-ov ne smela biti omejena na razporejanje tistih dokaj skromnih sredstev, zbranih v njih, ampak naj bo njihova vloga usmerjanje aplikativne raziskovalne dejavnosti, tudi tiste, ki ni financirana s sredstvi, zbranimi v posebnih skupnostih. Poleg tega se odpira vprašanje vključitve različnih družbeno razvojnih projektov v PORS-e in pa organiziranja v tem smislu (npr. v zvezi z robotizacijo).

4. Nazadnje še nekaj besed o zvezi komunistov in prispevku raziskovalne dejavnosti k njenemu političnemu delu. Omejil bi se samo na našo usposobljenost za to, da se vključimo v usmerjanje raziskovalne dejavnosti, posebno na področju družboslovja. Ne gre za željo, da arbitriramo, razsojamo nad tem, kaj naj bi v družbi raziskovali, česa pa ne, ampak za ugotovitev, da so naše potrebe, kot potrebe enega od uporabnikov slabo ugotovljene in da smo za njihovo izražanje premalo organizirani in premalo povezani z drugimi podobnimi uporabniki, in nazadnje, da še tudi nismo zagotovili ustreznega načina uporabe rezultatov, do katerih prihajamo na sektorjih, kjer organiziramo »lastno« raziskovalno dejavnost, to je zlasti tisto, ki se nanaša na delovanje zveze komunistov. Zaenkrat nam je to vprašanje uspelo le delno razrešiti – prav v zvezi z omenjeno raziskovalno dejavnostjo, ki se nanaša na zvezo komunistov in deloma v zvezi z zgodovino (novejšo), na drugih področjih pa bi kazalo razmisliti o tem, kako se organizirati za naprej.

ROBERT BLINC

Poti in razpotja raziskovalne politike

Študija SAZU o stanju znanosti v SR Sloveniji je pokazala, da je stanje glede na vložena sredstva pri nas razmeroma dobro, glede na napredek znanosti v razvitem svetu in na naše potrebe pri vključevanju gospodarstva v mednarodno delitev dela pa izredno zaskrbljujoče. Zaostajanje za svetovnim tehnološkim razvojem je tako, da je pri prehodu v novo

srednjeročno obdobje nujen vsebinski skok. Z linearno ekstrapolacijo in majhnimi korekturami sedanjega stanja ni pravega izhoda. Uspešno vključevanje v sodobne tokove znanosti in na inovacijah temelječ razvoj proizvodjalnih sil zahtevata ne samo izdelano strategijo razvoja, temveč tudi tej strategiji ustrezno šolstvo in infrastrukturo, ustrezno mrežo znanstvenih institucij, zadostna sredstva za doseganje postavljenih ciljev in ekonomsko spodbudo za uporabo novega znanja, ker brez tega novo znanje ne bo opredmeteno.

Če ocenjujemo dosežke naše raziskovalne politike v zadnjih petih letih, moramo med pozitivnimi omeniti:

- bistveno večjo povezanost znanosti z gospodarstvom in neposrednimi družbenimi potrebami kot v prejšnjem obdobju; to dokazuje dejstvo, da raziskovalne organizacije 63% dohodka ustvarjajo z neposredno menjavo dela z gospodarstvom in tako ne moremo več govoriti o zaprtem slonokoščinem stolpu znanosti;

- večjo dolgoročnost in stabilnost sredstev za raziskovalno delo, kar je bilo doseženo z večletnimi pogodbami, ki določajo cilje in financiranje usmerjenih raziskovalnih programov;

- združevanje majhnih raziskovalnih nalog v večje, usmerjene raziskovalne programe.

Negativne značilnosti pa so:

- zmanjšanje deleža proizvodnih in drugih neraziskovalnih storitev raziskovalnih organizacij, ki zaradi tega izgubljajo naravo znanstvenih institucij;

- še vedno prevelika razdrobljenost raziskovalnega dela ter nepovezanost v jugoslovanskem in svetovnem merilu;

- pomanjkanje stroge znanstvene kritike in selekcije po kvaliteti;

- premajhen obseg sredstev za realizacijo začrtanih ciljev.

Posledice gornjih negativnih značilnosti so neugodna starostna struktura raziskovalcev, ki so danes v povprečju v Sloveniji stari okoli 40 let, neustreznost in iztrošenost raziskovalne opreme ter zgubljanje stikov s svetovno znanostjo.

Pri raziskovalni opremi je treba omeniti, da je stanje izredno kritično: Na inštitutu »Jožef Stefan«, npr., je nabavna vrednost raziskovalne opreme okoli 19 milijonov dolarjev, amortiziranost pa nad 80%. V zadnjih letih nove opreme na Inštitutu »Jožef Stefan« niso mogli kupiti. Če bi temu letno namenili 200.000 dolarjev, kar je za sedanje razmere mnogo, bi zamenjava opreme trajala 50 let, kar je seveda absurd. Drugod pri nas je stanje podobno kot na IJS.

Danes nobena država na svetu, tudi najbolj razvita, ne more razvijati lastne znanosti in tehnologije brez hkratne uporabe celotne svetovne zakladnice znanja. Seveda pa velja zakonitost, da iz svetovne zakladnice znanja in inovacijskega napredka lahko uspešno črpa le tisti, ki vanjo tudi prispeva. To je približno tako, kot velja to, da zna praviloma brati le tisti, ki zna tudi pisati.

Ko gre za temeljne raziskave, se praviloma novo znanje objavlja v obliki člankov v mednarodnih strokovnih revijah. Razmerje med številom publikacij posamezne države na določenem področju in celotnim številom publikacij s tega področja v svetu daje določeno – čeprav dokaj grobo – podobo o znanstveni produktivnosti države na danem področju. Drugi, čeprav seveda prav tako nepopoln indikator odmevnosti dosežka v stroki je indeks citatov, ki pove, kolikokrat kakšen članek oziroma znanstveni dosežek citirajo drugi raziskovanci. Institut za znanstveno informatiko v Philadelphiji spremlja 2000 vodilnih strokovnih revij s področja tehniških, naravoslovno-matematičnih, biotehniških in medicinskih ved in je analiziral publikacije in citate 190 držav v svetu. S pomočjo te analize lahko do določene mere določimo »znanstveno« in tehnološko moč posameznih držav.

Zanimivo je, da je na področju fizike kot strateško in vojaško posebej pomembne vede Sovjetska zveza s 15,7% vseh svetovnih publikacij na drugem mestu v svetu, takoj za ZDA s 30,1% svetovnih publikacij v fiziki v l. 1980. Če pa upoštevamo vse svetovne publikacije s področja naravoslovno-matematičnih, tehniških, biotehniških in medicinskih ved, ki so boljši indikator znanstvene in ekonomske ravni, kot samo publikacije s področja fizike, pa je Sovjetska zveza s 7,9% šele na tretjem mestu, za ZDA s 36,5% in Veliko Britanijo z 8,3% svetovnih publikacij. Na 4. mestu je Japonska s 6,8% svetovnih publikacij, na 5. ZRN s 6,2%¹, potem pa sledita Francija in Kanada, medtem ko na ves drugi svet odpade le 24% publikacij. Lestvica je povsem podobna, če gledamo delež citatov, ki pa seveda do določene mere privilegira angleško govoreče narode. Zanimivo je tudi, da je v obdobju 1970–1983 Japonska povečala svoj delež v številu svetovnih publikacij za 30%, delež v številu citatov pa za 53%. Naš delež pri ustvarjanju novega znanja je približno 0,2 do 0,3% in očitno upada tako po številu publikacij kot po številu citatov. Na Institutu »Jožef Stefan« npr. se je število objavljenih del v obdobju 1975–1983 povečalo od 305 objavljenih del v l. 1975 na le 337 del v l. 1983, kar je posledica večje usmerjenosti Instituta na opravljanje kratkoročnih razvojnih nalog.

Pri aplikativnih in razvojnih raziskavah se znanstvena in tehnična raven oziroma inovacijska sposobnost merita s številom patentov in še posebej s številom »izvoženih« patentov.

Število prijavljenih patentov v SFRJ je bilo v l. 1982 trikrat manjše kot v Španiji, po številu »izvoženih« patentov pa zaostajamo za Dansko in Španijo za faktor 7, za Belgijo za faktor 20 in za Avstrijo celo za faktor 25.

Če želimo zaostajanje za razvitim svetom postopoma zmanjševati, moramo izpolniti vrsto pogojev, predvsem tistih, ki vodijo k večji kvaliteti dela in večjemu uveljavljanju selekcije po kvaliteti. V svetovni delitvi dela je vprašanje kvalitete za majhen narod brez velikih zalog energije in surovin vprašanje biti ali ne biti.

Posebej je treba poudariti, da za na inovacijah temelječ razvoj proizvodnih sil ni dovolj samo pospeševanje tehniških in biotehniških ter morda

še naravoslovno-matematičnih ved, temveč je potrebna visoka in skladna znanstvena in kulturna raven, kar zahteva tudi pospeševanje medicinskih, družboslovnih in humanističnih ved. Res je, da ni mogoče napredovati na vsej črti enako hitro in da sta še kako potrebni selekcija⁴ raziskav in usmeritev na prodorne smeri, pri tem pa je nujno upoštevati skladnost družbenega razvoja, saj je znanstvena, tehnološka in v končni posledici tudi ekonomska moč družbe določena s celotno znanstveno-tehnično kulturo in ne s posameznimi vrhunskimi dosežki, čeprav so seveda tudi ti pomembni.

Povečati moramo število raziskovalcev in odpreti mesta za mlade stažiste. V SFRJ imamo danes po statističnih podatkih 25.600 raziskovalcev s polnim delovnim časom, kar je približno 0,9% svetovnega raziskovalnega potenciala, za katerega namenjam približno 0,5% skupnih svetovnih vlaganj v raziskave, pri tem pa ustvarjamo 0,2 do 0,3% novega svetovnega znanja. Gornji podatki pomenijo, da imamo pri nas približno 1,1 raziskovalca na 1000 aktivnih prebivalcev, medtem ko imajo danes ZDA 6,2 raziskovalca, ZRN 4,7 in Japonska celo 6,9 raziskovalcev na 1000 aktivnih prebivalcev. Zaostajanje za razvitim svetom je tako zelo očitno, čeprav so podatki za SR Slovenijo nekoliko ugodnejši od povprečja SFRJ.

V SR Sloveniji imamo registriranih 4483 raziskovalcev, od tega 1101 doktorja znanosti. Raziskovalna skupnost Slovenije ima v skupnem programu RSS ter v PORS-ih sredstev za okrog 1000 delujočih raziskovalcev. To pomeni, da še ta raziskovalni potencial, ki ga imamo, ni ustrezno izrabljen. Če pa raziskovalce imamo in jim ne damo ustreznih sredstev za delo, potem ti, družbeni bruto produkt namesto da bi ga povečevali, samo uporabljajo. To se pravi, da zaradi neadekvatnega obsega sredstev na tem področju v bistvu povzročamo škodo. Medtem ko razvite države namenijo za raziskovalno dejavnost nad 2% družbenega proizvoda, namenja SFRJ okoli 0,76% družbenega proizvoda. V SRS so razmere sicer spet ugodnejše od povprečja v SFRJ, kljub temu pa smo na enaki ravni kot Islandija in Irska, to je na dnu evropske lestvice. Še bolj zaskrbljujoč od celotnega obsega sredstev za raziskovalno dejavnost je tisti del sredstev, ki ga združujemo za temeljne in dolgoročne strateške raziskave. V l. 1983 smo imeli v skupnem programu Raziskovalne skupnosti Slovenije in v PORS-ih združenih okrog 0,38% družbenega bruto produkta. Od tega smo namenili temeljnim raziskavam le okoli 0,1% družbenega bruto produkta. To pa je seveda bistveno premalo, in še ta sredstva, ki so, niso učinkovito izrabljena, saj raziskovalec ne more uspešno delati, če nima ustreznih sredstev za doseganje postavljenih ciljev. Smo v absurdnem položaju: sicer potrebno povečanje števila raziskovalcev bi lahko ustvarilo družbeno škodo namesto koristi, če novi raziskovalci ne bi bili učinkovito uporabljeni. Zato menim, da bi morala biti v začetku novega srednjeročnega obdobja sredstva, združena v skupnem programu, vsaj tolikšna, kot so bila pred leti, ko so, npr., l. 1979 znašala 0,41% družbenega bruto

produkta. Ob koncu novega srednjeročnega obdobja bi morali združevati približno 0,6% družbenega bruto produkta, celotna sredstva za raziskovalno in razvojno dejavnost pa naj bi dosegla 2,4% družbenega bruto produkta. S tem bi se približali razvitemu svetu, s katerim tekmuje.

Povedati moram tudi, da v svetu sredstva za raziskovalno dejavnost rastejo hitreje od rasti družbenega proizvoda, pri nas pa je bilo do nedavnega ravno obratno. V letu 1981 so sredstva za raziskovalno dejavnost v SR Sloveniji zaostajala za rastjo družbenega produkta za 5%, v l. 1982 za 25% in v l. 1983 za 50%. Če se želimo izkoptati iz znanstvenega in tehnološkega zaostajanja, moramo napraviti temeljit vsebinski preobrat. Pri tem je treba povedati, da v državah Evropske gospodarske skupnosti načrtujejo bistveno povečanje hitrosti rasti sredstev za raziskovalno dejavnost, ki naj bi dosegla 4% družbenega proizvoda in s tem omogočila odpravo tehnološkega zaostajanja Evrope za ZDA in Japonsko. Za nas bi bilo ugodno, če bi sredstva, ki jih vlagamo v raziskovalno dejavnost, rastla hitreje od družbenega bruto produkta, dokler ne nadomestimo najhujšega zaostanka, nato pa naj bi rastla tako kot družbeni bruto produkt.

Hkrati s povečanjem vlaganj v hitrejšo rast znanja in njegovo uporabo pa je treba uveljaviti kvalitetno selekcijo raziskav in njihovo usmerjanje glede na realne družbene potrebe. Da bi to dosegli, moramo zvečati »kritično maso« na posameznih raziskovalnih področjih, ki edina omogoča objektivno znanstveno kritiko in s tem povečanje kvalitete. Zvečanje »kritične mase« lahko dosežemo s povezavami v jugoslovanskem in mednarodnem znanstvenem prostoru. Tam, kjer tega doslej še nismo storili, moramo uveljaviti mednarodne kriterije za oceno kvalitete raziskovalnega dela.

Naloga raziskovanih skupnosti ni osrečevanje raziskovalcev (čeprav to ne pomeni, da ne bi morali storiti vsega, da bi jim čim bolj izboljšali delovne pogoje), temveč predvsem osrečevanje družbe kot celote z rezultati raziskovalnega dela. Zato moramo sredstva za raziskovalno dejavnost usmerjati tja, kjer bodo dala največje rezultate, ne pa jih linearno deliti po številu registriranih raziskovalcev na posameznem področju.

Uveljaviti je potrebno tudi vrsto davčnih in drugih olajšav; s tem bi povečali sredstva, ki jih daje gospodarstvo za svoj lastni razvoj. PORS-e bi morali obravnavati kot interesne skupnosti materialne proizvodnje in uveljaviti v njih neposredno menjavo dela. Sredstva občinskih skupnosti bi morali medsebojno povezati, prav tako pa bi jih morali povezati tudi z raziskovalnimi programi PORS-ov. Tudi sredstva občinskih raziskovalnih skupnosti so del inovacijskih prizadevanj družbe in sredstev, ki se tam zbirajo, čeprav majhna, niso zanemarljiva posebno sedaj, ko je nujno skrajno varčevanje na vseh ravneh. Prav tako bi veljalo skleniti dogovor, naj sklad za rezerve v gospodarstvu pomaga samo tistim podjetjem, ki si skušajo sama pomagati na podlagi znanosti. To se pravi, da bi morala taka podjetja imeti ali lastne razvojne centre ali pa bi se morala obrniti na

raziskovalne institucije po pomoč, tako da bi imela na razvoju znanja temelječ sanacijski program.

Končno naj kot enega izmed pogojev za izpolnitev postavljenih ciljev omenim tudi preobrazbo visokega šolstva. Obe slovenski univerzi morata v tem smislu v večji meri kot danes razvijati znanost in kulturo; le tako bosta lahko dali znanstveno misleče, ustvarjalne in kritične diplomante. Kvantiteta tu nikakor ne more nadomestiti kvalitete. Da bi to dosegli, je treba znanstveno, pedagoško in kulturno delo na univerzah financirati iz enega vira, odpreti univerzo učiteljem z drugih univerz v SFRJ in tujini, uvesti načelo »sobotnega« leta (torej to, da bi naši učitelji vsako peto ali šesto leto prebili na drugih univerzah ali raziskovalnih organizacijah v gospodarstvu), odpraviti verbalizem pouka in financiranje univerze predvsem po številu opravljenih pedagoških ur.

NACE ŠUMI

Spodbude in ovire pri uresničevanju vloge univerze

Univerzi poskušata v zadnjem času bolj intenzivno vključevati svojo vlogo v prizadevanja združenega dela v celoti, posebej tudi, kar zadeva znanost, ki je od pedagoškega dela ni mogoče ločevati. Skušamo doseči, da bi fakultete uvidele in presodile svojo vlogo v strokah, ki so na njih zastopane, v celotnem slovenskem in širšem prostoru. V skladu s tem naj bi priredile svoje programske osnutke in zaznamovale svojo perspektivno usmeritev. V tem trenutku zadeva nikakor ni spodbudna, saj ima komaj kakšna fakulteta oblikovan celovit raziskovalni program. Univerza si je v zadnjem času prizadevala, da bi programe fakultet nadgradila z osnutkom programa razvoja univerze (univerz). Osutek takega projekta je bil že izročen Raziskovalni skupnosti Slovenije in je, kakor so nam rekli, v fazi ocenjevanja v ustreznih odborih. Mislimo, da brez takega skupnega projekta ni mogoče skladno naprej, zakaj ena izmed vlog, če ne celo glavna, ki jo v tem pogledu lahko odigra ravno univerza, je prispevek k skladnemu družbenemu razvoju. To ne pomeni nikakršnega linearnega povečevanja vloge in sredstev, marveč poudarke povsod tam, kjer je to za skladno odvijanje raziskav potrebno.

Ena izmed resnih ovir za uresničevanje vloge univerze je močno neustrezna kadrovska sestava. Univerza se hitro stara, nimamo dovolj naraščaja. Poleg tega čutimo hudo pomanjkanje sredstev. Treba je premisliti nekatere norme, ki veljajo za financiranje.

Spričo takega položaja si mnoge fakultete iščejo dodatno delo v servisnih projektih, takih, ki kot masa, kadar presegajo določen dodatek,

v resnici zavirajo delo univerze v tistih dejavnostih, ki naj bi bile zanjo tipične. Po naših podatkih je tako mejo preseгло že veliko fakultet.

Pomemben pokazatelj za presojo vloge in stanja univerze je zelo skromno število projektov v sodelovanju z drugimi univerzami in raziskovalnimi institucijami. Zelo značilno je, da se bolj odpiramo v svet kot v Jugoslavijo.

Za izboljšanje položaja univerze je tudi nujno, da se njeno odprtost poveča z večjim pretokom kadrov. Za naše fakultete je kaj značilno, da so zelo toge, kadar naj bi šlo za izmenjavo, ki bi prispevala k temu, da bi ostali čim bolj na vrhu svetovnega dogajanja.

Kar zadeva financiranje univerze se mi zdi absurdno, da je naloga razbita na toliko PIS-ov, da imamo okoren in počasen aparat, ki stvari ni v korist. Borimo se za to, da bi zadevo poenostavili, da bi bila univerza čim bolj enotno financirana. V ta namen je treba pospešiti prepočasno sporazumevanje med ISS in RSS, ki teče že več let. Eno izmed odprtih vprašanj, ki zavira potrebno sporazumevanje, je opredelitev minimalnega financiranja raziskav; ISS kot financer bi morala raziskovalcem zagotoviti status visokošolskega delavca.

Naslednji problem, ki nas močno tišči, je naša zaprtost v skromne okvire tudi zastarelih informacij in premajhno razvijanje lastnih informativnih sistemov, ki bi nam omogočali kontaktiranje med seboj in svetom. Tu smo še močno na začetku, toda vendarle lahko rečemo, da so ti začetki spodbudni.

CIRIL BAŠKOVIČ

Strokovnost, znanje in demokratični pluralizem

V prvem delu bi poskusil dati nekaj komentarjev k temu, kar je povedal dr. Robert Blinc, v drugem delu pa skrajno okrajšano izvleči iz sicer že vnaprej pripravljene teme nekaj besed o blokadah, k razpravi, h kateri nas je v uvodu pozval Zvone Filipovič. Pred tem pa še tole: domnevam, da na tem aktivu ne nastopamo le s stališča funkcij, ki jih opravljamo v družbeni delitvi dela, temveč predvsem kot pripadniki zveze komunistov. To pomeni, da smemo segati tudi čez tematska področja, vezana predvsem na funkcije, ki jih kdo od nas trenutno poklicno opravlja. Aktiv je eno od primernih mest, kjer si lahko privoščimo omenjeno zahajanje v širino. S tem se krepijo medsebojne komunikacije, ki so sicer ena šibkih točk naše relativno toge organizacijske kulture. Hkrati ravno na takšnih mestih človek brez večje bojazni seže tudi na področja, ki jih morda nekoliko manj obvlada, kajti drugi navzoči ga lahko produktivno

popravijo ali izrabijo pobudo oziroma »provokacijo«, do katere lahko pride po zgoraj omenjeni poti.

Izračun sredstev za potrebe univerz je relativno preprost. Ker so univerze predvsem ljudje, naprave in poslopja, je s poznavanjem spodbudnih življenjskih in delovnih razmer mogoče hitro, čez palec, izračunati potrebe slovenskih univerz. Za to, da bi opravljali funkcije, kakršne opisuje napovedano poročilo SAZU, bi namesto 3,2 milijarde skupnega prihodka potrebovali okrog 6 milijard. Če do tega ne bi prišlo, težko pričakujemo zahtevane premike. Če do tega pride, premiki ne bodo samodejni. Treba bo spremeniti mentaliteto in obnašanje konkretnih ljudi, kajti le tako bomo lahko za večja sredstva, namenjena univerzama, iz njiju resnično dobivali ne le preprosto povečano produkcijo tega, kar sicer dajeta sedaj. Težko pa si predstavljam, da bi mogli strukture na univerzah spreminjati brez pozitivne stimulacije.

Iz obsežne ankete, ki jo v zvezi s planiranjem v raziskovalni skupnosti opravlja raziskovalna skupnost s komitejem in gospodarsko zbornico po raziskovalnih organizacijah, smo dobili grobo oceno, da bi te, kakršne so sedaj, mogle letno usposobiti prek 400 novih ljudi do stopnje raziskovalcev. Ne odpiram vprašanja, kako so te organizacije opredelile stopnjo raziskovalca, toda za »vzgojo« enega potrebujejo na leto, grobo izračunano v današnjih cenovnih razmerjih, poprečno okrog 200 starih milijonov, kar je prej minimalna kot optimalna cena. Skupni seštevke zneso od 80 do 100 starih milijard. In položaj je spet tak, kot pri univerzah: ali denar bo in odpremo proces, ali tega denarja ne bo in tega procesa v tem obsegu ne bomo mogli odpreti.

Ne gre samo za vprašanje rasti raziskovalnih zmogljivosti v raziskovalnih organizacijah, temveč za veliko več. Raziskovalne zmogljivosti lahko odigrajo svojo družbeno inovativno vlogo v razvojnem smislu le, kadar naletijo na sprejemljivo okolje na drugih družbenih področjih. Jedro sprejemljivosti in izpeljivosti znanja prek inovacije do gospodarskih in drugih učinkov pri uresničevanju interesov in razvojnih ciljev sestavljajo kakovost, usmerjenost, razporejenost kadrov – zlasti v organizacijah združenega dela, v upravi, družbenopolitičnih organizacijah itd. Ti kadri – če naj bodo razvojno usmerjeni – morajo vsaj del svojega profesionalnega življenja prebiti v aktivnem soočanju z raziskovalnimi postopki, kajti le tako bodo sposobni slediti znanju, organizirati njegov transfer in postavljati raziskovalce v odgovorne aplikativne vloge. Skratka, raziskovalna sfera mora povečati produkcijo kadrov predvsem zaradi tega, da bo lahko iz sebe usmerjala dotok usposobljenih skupin ljudi v druge sfere oz. na druge točke družbene delitve dela (če hoče povečati sprejemljivost in zmožnost drugih oddelkov družbe za prenos znanja zato, da se znanje spremeni v gospodarske, kulturne in druge razvojno delujoče kategorije).

Naloga univerz in raziskovalnih organizacij je zahtevna, zlasti če jo merimo s številkami iz odgovora izvršnega sveta na delegatsko vprašanje o administrativno-režijskem in razvojno-ustvarjalnem kadru na Sloven-

skem. V tem odgovoru je bilo rečeno, da se v Sloveniji okrog 200.000 od 800.000 zaposlenih ukvarja z administrativno-režijskimi in strokovnimi posli zunaj neposredne proizvodnje dobrin in storitev, vendar število razvojno usposobljenih in delujočih med njimi ni večje od 10.000. Mednje so uvrščeni tisti, ki pri svojem delu uporabljajo raziskovalne postopke – od raziskovalcev prek dela strokovnjakov do novatorjev in dela poslovnih delavcev. Do leta 2000 naj bi se slednja skupina okrepila vsaj na 60–80.000 ljudi! Lahko, da so te ocene napačne in se je treba spustiti v ekspertno ocenjevanje tega, ali so ustrezne, toda do količinske ocene bo vsekakor treba priti in nato ugotoviti, kaj je potrebno storiti, da bi jih v omenjenem času mogli vzgojiti in jih namestiti na tista mesta v družbeni tehnični delitvi dela, kjer bodo v resnici razvojno učinkovali. Kajti, če se tak kader nahaja na mestih, kjer ne more razvojno učinkovati, se prej ali slej temu prilagodi in spridi, zlasti če to traja dalj časa. Verjetno to velja tudi za del same raziskovalne sfere.

Navedena vprašanja zaslužijo razpravo z vidika narodnega pomena, možnost zanjo pa se med drugim odpira tudi z dolgoročnim planiranjem. Dolgoročno je smotrno planirati predvsem zmogljivosti, s pomočjo katerih se bodo lahko subjekti upravljanja v prihodnosti bolj uspešno soočali s problemi, ki se bodo odpirali, o katerih pa sedaj lahko le ugibamo (z večjo ali manjšo stopnjo verjetnosti, da bomo zadeli). Dostikrat namreč planiramo probleme prihodnosti, namesto da bi se odločali za ukrepe, ki naj okrepijo zmogljivosti delovnih ljudi – subjektov odločanja, da bodo v prihodnosti učinkoviteje obvladali takratne problematične razmere, ki so danes žal le premalo napovedljive.

Še nekaj besed o posebnih raziskovalnih skupnostih. Te skupnosti bi smeli razumeti kot sistem zbiranja – uporabil bom ne več uradni izraz – javnih sredstev. Gre za obvezne prispevne stopnje, za katere se tako ali drugače dogovorimo, in za prek njih zbrani denar za spodbujanje dodatnega združevanja sredstev organizacij združenega dela pri oblikovanju in izvajanju skupnih razvojnih projektov. Pravzaprav ni formalnih ovir za to, da bi PORS-i tako ne mogli poslovati. Ovirajo jih lahko le mentaliteta in praktično obnašanje tistih, ki svojega razvoja ne utemeljujejo na razvojno-raziskovalni podlagi, in seveda potem tisti, ki vidijo tudi v PORS-ih možnost zagotavljanja sredstev za preživetje svojih institucij, po možnosti brez spreminjanja lastnih struktur in vloge. To je seveda zelo groba kvalifikacija, ampak zdi se mi, da je lahko ugodno izhodišče za razpravo, kjer ne bi izgubljali energij za kaj drugega, kot za to, kako doseči, da združeni delavci oblikujejo več dohodka na raziskovalnem delu temelječih in inovacijsko usmerjenih skupnih razvojnih projektih in v tem okviru povečajo združevanje sredstev za naložbe, ki bodo uresničevale skupne razvojne interese in cilje.

Pri občinskih raziskovalnih skupnostih tistih 15 starih milijard, kolikor jih letno porabijo, ne more pomeniti razloga za tako obilno razpravo o njih. Danes se pretežno ukvarjajo s »popularizacijo« znanosti in množične

inovativne dejavnosti, v nekaterih regijah pa že podpirajo raziskave, pomembne za razvoj teh regij. Morda bi njihova sredstva kazalo obravnavati kot »davek« na strokovno prebujanje upravljalcev v občinah – kar seveda ne upravičuje razdrobljene in često manj smotrne porabe. V tem pogledu Raziskovalna skupnost Slovenije skuša s samoupravnim sporazumom občinskih skupnosti doseči usklajevanje njihovih programov in jih povezovati v celote, koristne za več občin. Na ta način nastajajo stične točke s programi PORS-ov, dela pa lahko opravljajo kvalificirane aplikativne ekipe raziskovalcev.

Ena od poti, po katerih bi lahko spodbudili dodatno združevanje sredstev v namene, o katerih govori poročilo Akademije, je ta, da se s predpisi zaveže subjekte sanacijskih planov in investicijskih planov, da lahko pridejo oz. da se lahko dokopljejo do vlaganj na podlagi družbeno združenih sredstev, zlasti prek bank, le pod pogojem, če lahko izkažejo, da razpolagajo z zadovoljivimi razvojnimi zmogljivostmi ali pod pogojem, da bodo del teh sredstev namenili prav krejitvi razvojnih zmogljivosti.

Mislim, da na tem aktivu smemo govoriti s primeri in imeni. Gorenje, na primer, se nahaja v sanaciji. Predvsem s povečano intenzivnostjo živega dela za 40 odstotkov so dosegli, da nimajo tekočih izgub. Sedaj potrebujejo nekaj stotin starih milijard za to, da se izvlečejo iz preteklih izgub. Zagotovilo, da je naložba pametna, je po njihovem mnenju naslednje: »Nimamo več tekočih izgub, kajti zelo pridno delamo. Resda tuja konkurenca, zaenkrat samo po sejmih, razstavlja belo tehniko, ki ima precej drugačno črevesje kot izdelki Gorenja, ampak saj s tem še ne nastopajo komercialno. Sicer pa tudi mi snujemo boljše izdelke.« Hkrati s tem smo pa na komite dobili dopis, v katerem Gorenje izrecno sporoča Iskri na njeno prošnjo oziroma poizvedbo, ali bo dalo kaj sredstev za usposabljanje sistemskih inženirjev in načrtovalcev za mikrovezja za potrebe bele tehnike, da zaenkrat še nimajo potrebe po tem. Nisem proti finančni sanaciji Gorenja, sem pa za to, da hkrati najdemo še nekaj deset milijard, ki naj jih Gorenje dodatno vloži v razvojne tvorce, kajti potem bo tudi njegova ekonomska usoda – vključno s socialno-demografskimi in drugimi razsežnostmi – veliko bolj gotova in uspešna. In združeni delavci bodo lažjega srca usmerjali svojo akumulacijo v krepitev Gorenja kot pomembne točke v strukturi proizvajalnih sil v Sloveniji in Jugoslaviji.

V nadaljevanju razprave bi rad podčrtal še vedno preveč spregledano težo vzajemne odvisnosti demokratičnega pluralizma in odgovornega znanja. Posledica njunega neveljavljanja je razvojno neučinkovito, nesamoupravno upravljanje in dušenje inovativnosti. V tem smislu spada okrnjenost javne artikulacije interesov med tiste »predpristopne« značilnosti naše kulture, ki bistveno zožujejo obseg, doseg in družbeno razvojno uravnoveženost inovativnosti. Zveza komunistov bi morala veliko bolj kot doslej v celotni družbi spodbujati in ohranjati odprt pluralizem mnenj, pogledov in stališč. Brez njega ni možnosti za to, da bi lahko bolj angažirali strokovnost in znanje. Dokler nima vsakdo pravice vsake teze

in trditve in načrta javno postaviti pod vprašaj in pričakovati, da bo nosilec teze, načrta, trditve postavil protiargumente, s katerimi jih bo utemeljeval, tako dolgo ni moč pričakovati bolj odgovornega angažmaja strokovnosti in znanja, bolj odprtega prostora in močnejše motivacije za aktualizacijo znanja. To velja tudi znotraj same zveze komunistov. Toliko prej, ker selekcioniran vstop v članstvo vsaj načeloma že za naprej vzpostavlja globalno interesno enotnost in se pluralizmu odpro zlasti poti avantgardizma oz. drugače – gojitve spoznavnega procesa kot temelja akcijskega doseganja interesnih ciljev. Težave so velike: ne le zaradi neenakih spoznavnih moči, temveč tudi zaradi različnih spoznavnih možnosti in pristojnosti, ki otežujejo produktivnost dialoga, in to še toliko bolj v okoliščinah, ki terjajo mnogospoznavno obravnavo in hitro odzivanje.

Težo pomena teh »vstopnih« pogojev ponazarja že šokantnost kot učinek izjav, pripeljanih v polje institucionalizirane javnosti. Naj bodo zgled le tri ilustracije tega tipa. Pri nas zveni nenavadno, včasih za avtorja izjav celo diskvalifikacijsko, če kdo že v fazah odprte razprave, kaj šele močnejše organizirane aktivnosti, izreče misel, da bi morda Matevž Krivic bil nadvse primeren funkcionar v Socialistični zvezi, in sicer zaradi določenih lastnosti, ki jih izkazuje pri odpiranju možnosti za artikulacijo pluralizma interesov. Neobičajno zveni tudi ideja, naj bi recimo kak družbeni organ oblikovanja ekonomske politike ob vseh drugih konsultiral tudi dr. Branka Horvata, ki menda izjavlja, da ve za načrt, kako je mogoče jugoslovansko ekonomijo ozdraviti v relativno kratkem času. Ne vem, če je to res mogoče, ne vem tudi zato, ker ga dejansko podeljeni mu status izloča iz kroga strokovne razprave, »posvečene« odločanju. Trinajsta seja je še preblizu, da bi se mogla odprta praksa dialoga z osebama utrditi v trajno potezo politične kulture, zato lahko še vedno zveni »predržno« javno vprašati, recimo na tem aktivu, kako lahko visok funkcionar* skupščine SR Slovenije javno izjavi, da se javnost nima kaj vtikati in vmešavati v napovedano alokacijo kapitala v del slovenske kapitalno intenzivne industrije. Tu omenjena interpretacija izjave je morda posledica nesrečnega novinarjevega zapisa v Delu. Če pa morebiti ni tako, smo na sledi izjave, ki pomaga zapirati same izhodiščne možnosti za bolj produktivno skupno obnašanje.

Končal bi z navedbo štirih tematskih točk, ki bi jim komunisti v sedanjih razmerah morali nameniti več spoznavne pozornosti: spoznavanje in operativna aktualizacija upravljskega procesa; v tem kontekstu zlasti tako imenovano združevanje dela in sredstev združenih delavcev; prevrednotenje samega pojma in prakse razvoja oz. razvojnosti, zlasti z vidika ekološkega in samoupravljskega »ravnotežja«; najbolj aktualen pa je konkreten odnos do postavk resolucije o družbenoekonomskem razvoju v letu 1985 in do postavk srednjeročnih planskih usmeritev, postavk, ki govorijo o vzgoji razvojno sposobnih zmogljivosti, kajpak s

* Martin Mlinar, predsednik Zbora združenega dela Skupščine SRS.

težiščem na kadrovskih, na Slovenskem in v Jugoslaviji. Povsem normalna je konfrontacija mnenj o teh stališčih – toda vsaj znotraj zveze komunistov s težnjo, priti do skupnega produktivnega stališča. Delovanje tega aktiva in nekatere druge aktivnosti kažejo, da up ni neutemeljen.

GOJKO STANIČ

Proizvodnja, raziskovanje, strokovno delo

Razpravljam kot raziskovalec, ki se šest let med drugim ukvarja tudi s povojno zgodovino, s poudarkom na proučevanju občega dialektičnega procesa revolucionarne preobrazbe. Zanimalo me je, kaj se lahko iz povojne zgodovine naučimo. Razpravljam tudi kot član ZK v zvezi s 13. sejo. Problematika je take narave, da bi bilo dobro, če bi se aktiv temeljito izpovedal. Če nas bo čas stiskal, bi se morda še enkrat dobili. Aktiv se ne bi smel raziti brez konkretnih, za nas obvezujočih sklepov.

Doživljamo petdesetletni cikel svetovne krize, ki je tehnološko pogojena, nato začetek nove ekonomske politike, ki deluje tako, da prihaja v gospodarstvu do pozitivne selekcije. Inflacija je sedaj že predvsem strukturna in stroškovna. Doživljamo stanje, ko je mogoče vsakemu delavcu povedati, da je vse tako drago pri nas zato, ker smo enostavno predragi, neproduktivni. Zlasti jugoslovanskega prostora za družbeno delitev dela nismo izrabili. To je verjetno trenutno največja neizrabljena možnost. Živimo čas blokade zaradi nemožnosti lahkega uvoza opreme, itd. V takem kriznem stanju začenjajo delovati globlji družbeno-ekonomski, politični prepričevalci delavskega razreda in delovnih ljudi v celoti, ki nas opozarjajo, da je treba drugače delati, zlasti pa uporabljati znanje, razvijati raziskovalno delo. To je zgodovinsko nova okoliščina, značilna šele za zadnjih nekaj let. Tega bi se morali bolj zavedati zaradi nujnosti koncentrirane ofenzivne akcije vseh tistih, ki se istih stvari zavedamo že dolgo časa. Če danes ponovno prečitamo 40. sejo CK ZKS iz leta 1974, potem bomo videli, da, če bi se ravnali po tistih sklepih, profesorju Blincu danes ne bi bilo treba govoriti tako, kot je govoril. Gre za to, da smo v zgodovinsko nepravem času povedali isto kot danes. Med drugim smo takrat predlagali spremembo ustave v tem smislu, naj bi se raziskovalnega dela in usmerjenega izobraževanja ne obravnavalo kot potrošnja, ampak kot kapitalno materialno vlaganje. Glede na ukrepe, ki naj bi jih sprejeli, je po mojem mnenju treba danes storiti naslednje.

Prvič: Padec limitov za raziskovalno dejavnost in usmerjeno izobraževanje je nujnost. Zlasti to velja za raziskovalno dejavnost. V okviru

usmerjenega izobraževanja imamo morda nekaj več ekstenzivnosti, ki ni družbeno upravičljiva. Torej, sprejeti tisto, kar je dokument Kraigherjeve komisije na temo znanosti obljubil. Strinjam se v celoti s tem, kar je povedal prof. Blinc. Več moramo vlagati za raziskave temeljne narave in še več za razvojno-raziskovalne projekte. V okviru PORS-ov bi veljalo vzpostaviti razmerje 50% : 50% iz združenih sredstev na podlagi dogovorjenega prispevka. 50% sredstev bi bilo najbolj smiselno dobiti neposredno od gospodarstva za konkretne, ciljno usmerjene in obvezno interdisciplinarne ključne raziskovalno razvojne projekte. Menim, da bi veljalo bistveno zvišati sedanje prispevne stopnje. Polovico sredstev naj bi se avtomatsko odvajalo v PORS-e, polovico sredstev pa naj ostane uporabnikom, ki naj jih nato kot minimalna sredstva usmerjajo na tiste projekte, za katere so zelo zainteresirani. Če gledamo druge družbe, potem vidimo, da v čisto temeljne raziskave družba vlaga sredstva ali s financiranjem univerze ali takih programov v celoti kot dotacijo. Vsi, ki pa hočejo iz znanosti nekaj dobiti neposredno za prakso, pa se odločajo na sofinanciranje države in gospodarstva v približnem razmerju 50 : 50. To je za razvojno-raziskovalno delo običajno. Opažamo, da številne DO v svoj lastni razvoj vlagajo precej in da mislijo vlagati še več.

Kar se tiče obćih družbenih razmer, mislim, da bi se bilo dobro politično opredeliti, da bomo tudi »stradali« za to, da se bo začel proces prvobitne akumulacije za prodor na tistih področjih, ki naj dvignejo našo družbo na raven visoko razvite družbe, ki bo osvojila potrebna znanja in nove tehnologije. Tako bi se veljalo danes pogovarjati. Če smo to počeli s pomočjo države ob blokadi Informbiroja, potem mislim, da je to danes mogoče početi s pomočjo jasne politične opredelitve in s pomočjo samoupravnega združevanja dela in sredstev in seveda tudi z močno strokovno ter politično akcijo. Ekonomsko stihijska akcija že učinkuje.

Temeljno gibalno družbene konstrukcije je množično inovacijsko gibanje, ki mu je že bila namenjena problemska konferenca ZKS. Tu bi se veljalo zavzeti kompleksno, tudi za znanost kot afirmacijo ideje samoupravne delovne skupine kot osnovne inovacijske, delovne, upravljalke in samoorganizacijske skupine. Gre za tisto, kar so na teh področjih dosegli npr. Japonci in Švedi. To je danes nujno in mogoče. Kar se da hitro velja prenesti vse te pozitivne dosežke v našo družbeno prakso, se pravi, v najmanjši temeljni produkcijski in upravljalški bazi moramo ustvariti nove razmere, sicer tudi vrhunska znanost, če ni v aktivnem odnosu z delovnimi množicami, ne more funkcionirati. Zdaj se ljudje že zavedajo stanja, toda veliko časa nismo bili naravnani na to, da bi z znanjem in boljšim delom gradili boljšo bodočnost, ampak smo npr. špekulativno zidali cene. Zdaj, ko množice nimajo ustreznega sodobnega znanja, razpoloženje za boljše delo obstaja.

Trenutno bi veljalo usmeriti družbeni kapital tako, da bi najhitreje šli v nabor aktualnega znanja. To se tiče predvsem vseh že zaposlenih delavcev, zlasti pa tistih 80.000 delavcev z višjo in visoko izobrazbo. Na univerzi

bi kazalo uveljaviti koncept *obveznega* diplomskega izobraževanja in aktualizacije znanja. Stvari je treba zaostri tako daleč, da bo diploma, npr., veljala pet let, če se znanje dokazano ne obnavlja, po tem naj bi npr. diploma zapadla! Zlasti je superprioritetno to postoriti za vse vodilne kadre, za direktorje in za politične delavce. Več kot smešno je, da je nekdo lahko direktor brez zadostnega znanja. Lahko gre ali pa tudi ne gre na koristni tečaj gospodarske zbornice, treba je postaviti, npr., normo: najmanj pol leta tečaja ali pa ne moreš biti politični delavec, vodilni funkcionar, ne moreš biti vodilni gospodarski delavec.

Aktualizacija znanja je superprioritetna in najbolj zanesljiva obča družbena investicija, ki bi ji morali nameniti vso pozornost.

Glede samoupravne organiziranosti menim, da ne bi bilo dobro, če bi si izmislili čisto nove oblike, ampak naj obstoječe oblike dobe svojo pravo vsebino. Zlasti se velja zavedati, da je treba proizvodnjo, raziskave in usmerjeno izobraževanje integrirati v enoten kompleks. Če bi se bilo morda smiselno odločiti za določeno institucionalno redukcijo, potem se mi zdi, da je smiselno koncentrirati te tri funkcije v eno samo samoupravno interesno institucijo. Lahko se enostavno v tem smislu posebne izobraževalne skupnosti, posebne raziskovalne skupnosti in splošna združenja gospodarske zbornice integrirajo. Zlasti bi opozoril, da imajo PORS-i, PIS in splošna združenja težave zato, ker vsi skupaj nimajo zadosti pravih strokovnih služb, da bi ta izredno zahtevni integracijski proces lahko normalno potekal. Često je debata o samoupravnih skupnostih zelo neresna in nestrokovna. Podjetjem je jasno: če hočejo nastopati kot strojna industrija, morajo imeti SOZD z vrhunsko strokovno službo. Danes pa prevladujejo predstave, da so ti procesi mogoči brez vrhunskega strokovnega dela.

Predlagal bi, da s pozornostjo spremljate to, kar delamo v zvezi s samoupravno koncentracijo sredstev za robotizacijo. To počnemo kot model, ki bi ga bilo mogoče hitro uporabiti za razvoj posebnih raziskovalnih skupnosti, za zблиževanje z izobraževalnimi in s splošnimi združenji. Gre za to, da iz tega nastane plansko poslovna skupnost. Gre za poskus uveljavljanja dohodkovnih odnosov, v katerih naj bi bili raziskovalne institucije in raziskovalci tudi neposredno odvisni od rezultatov svojega dela, torej za preseganje mezdnih proračunskih in paraproračunskih odnosov. Ne vem, zakaj se ne odločimo za to, da bi te modele istočasno uporabili, recimo, za koncentracijo sil na področju mikroelektronike, za to, da bi prešli v drugo fazo, se pravi kvalitativno novo fazo raziskovanja na tem področju, nato npr. v računalništvu itd.

Nujno se moramo usmeriti v jugoslovanske razsežnosti tovrstnega integriranja. Kar doživljamo danes v Jugoslaviji, je tudi nekakšno stopnjevanje konfrontacije zveznega, republiških, pokrajinskih etatizmov, boj za oblast tovrstnih kvalitiet. Iz svojega okolja moramo v ofenzivo integracijskih procesov na samoupravni podlagi v jugoslovanskih razsežnostih. Ocenjujem, da se dejansko tudi danes potrjuje teorija o vodilni vlogi

delavskega razreda pri obvladovanju nacionalnega vprašanja. Ključni nosilci integracije Jugoslavije in preseganja nacionalizmov, republiških, pokrajinskih in občinskih etatizmov so najboljši gospodarski subjekti, tisti, ki so nosilci lastnega znanja in tehnologije, tisti, ki so se deloma že vključili v mednarodno delitev dela na enakopravni podlagi. Ti isti subjekti so pri pomoči nerazvitim danes osemkrat bolj produktivni v smislu odpiranja delovnih mest v teh republikah, kot pa se to dogaja na dosednji etatistični način ob posredovanju pokrajinskih, republiških in podobnih birokratskih plasti.

Kar se tiče občinskih raziskovalnih skupnosti, mislim, da ni pravilno, če se ne dogovorimo glede njihove temeljne vloge. Zdi se mi, da je njihova nenadomestljiva vloga zlasti v procesu razvijanja množičnega inovacijskega gibanja. Predlagal bi, da se veliko pozornost nameni ideji mladinskih raziskovalnih taborov. To akcijo, ki so jo doslej uspešno uresničili zlasti profesorji Biotehnične fakultete, in sicer ob osrednji organizacijski vlogi študentov, bi morali najbrž hitro postaviti kot obči model in način dela mlade, nastajajoče, bodoče raziskovalne inteligence, in sicer kot prostovoljno delo. Zdi se mi v celoti, da moramo pri raziskovalcih razvijati raziskovalni duh idealizma, ne pa nekakšno zaslužkarstvo. To je sodobna oblika mladinske delovne akcije, ki intelektualno mladino nesporno pritegne. Če govorimo o nagrajevanju raziskovalcev, se mi zdi, da bi bilo napačno, če bi v tem obdobju, ko je socialni položaj zelo težak, zahtevali ne vem kakšne visoke OD. Zahtevati velja zlasti, da se ustvarijo možnosti za to, da bomo lahko dobro raziskovali. V tem smislu naj se stimulira raziskovalce, tako gre vzgajati bodočo raziskovalno generacijo.

Veliko vprašanje, ki naj ga ta aktiv kot aktiv raziskovalcev, ki je tudi interdisciplinarno sestavljen, resno obravnava, je vprašanje obnašanja političnega vodstva glede akumulacije, s katero razpolagamo danes v Sloveniji. Ugotavljamo, da glede na diskusijo »Slovenija 2000« zaznavamo veliko neskladje med teorijo in prakso. Dobivam vtis, da gremo v novo ero investiranja na tista področja, ki glede kvalitete pomenijo enako, kot da bi začeli zidati nove rafinerije. Ne vem, ali sem popoln laik ali popolnoma ničesar ne vem, ampak bral sem, kar je napisal prof. Drago Kolar. Piše namreč, da svetovne aluminijske zmogljivosti delajo 50-odstotno, jeklolivarne 80-odstotno itd. Sledimo izjavam političnih voditeljev, ki obljublajo čisto vse: npr. celodnevno šolo, robotiko, jeklaro, novo tovarno aluminija, itd. Sprašujem se, kako funkcionira politični sistem, ali so institucije političnega sistema usposobljene za razreševanje in obvladovanje tega temeljnega, težkega problema. Ali je zadosti, da v imenu družbe nastopa samo bančni sistem in še, recimo, komisija izvršnega sveta, ki ocenjuje investicije z vidika izvozne uspešnosti. Ne vem, kako skozi taka sita pridejo investicije, ki izvoznega problema ne razrešujejo. Vprašujem se, kako je mogoče, da skupščina SR Slovenije ne funkcionira kot centralni delavski svet takrat, ko gre za ubogo preostalo akumulacijo, s katero danes naša družba razpolaga. Kako je s konceptom

družbene lastnine? Kako je s tem konceptom, če mora ta ista skupščina obvladovati procese reševanja zgubarjev, ne more pa resno vplivati, npr. vsaj s poprejšnjim soglasjem na ključne, kapitalne investicije? Skupščina se obremenjuje z marsičem, z drobnarijami, ne pa s temi kapitalnimi vprašanji. Same delovne organizacije niso tiste, ki smejo v celoti nositi odgovornost za tako velike odločitve. Tudi na državne načine se jim določa marsikateri pogoj poslovanja. Izredno sporno se mi zdi, da v zvezi s temi vprašanji organizirano ne nastopa kompleks znanosti kot univerzalno znanje, ali v obliki obeh univerz ali v obliki Raziskovalne skupnosti Slovenije ali skratka: kot univerzalna znanost. Kako je mogoče, da gre tako vprašanje mimo meritornega mnenja SAZU? In kako je mogoče, da taka strokovna mnenja ne pridejo na dnevni red skupščine SR Slovenije ali na zbere delavcev investitorjev?

Predlagam, da marsikaj, kar smo ugotovili v zvezi z nefunkcioniranjem zvezne uprave na področju znanstveno-tehnološke revolucije prelevimo v akcijo in obnovimo nestrinjanja z obstoječo zakonodajo. Položaj je resen. Naša subjektivna odgovornost je v tem, da glede na to, da smo kot nosilci znanja potencialno odgovorni, po tej razpravi ideje strnemo v predlog stališč in sklepov in jih posredujemo ustreznim organom CK. Če se sestajamo v zvezi s 13. sejo, se kot komunisti relativno pozno sestajamo.

ADOLF BIBIČ

Temeljne raziskave, družbeni razvoj in vodilna vloga ZK

V dosedANJI razpravi se ni mogel nihče izogniti problemom v zvezi s temeljnimi raziskavami. Ni odveč poudariti, da so pomembne tako za splošni družbeni razvoj, kot tudi za uveljavljanje vloge ZK, značilno pa je veliko nasprotje med tem spoznanjem in med relativno nezadostno razvitiimi temeljnimi raziskavami. Pri tem mislim predvsem na družboslovje, po izjavah poznavalcev pa to velja v veliki meri tudi za druga področja. Vzroki za takšno stanje so bili danes delno že nakazani, zato jih ne bi razčlenjeval, vsaj ne vseh. Očitno je eden prvih temeljnih vzrokov delež družbenih sredstev za te raziskave, ki pada. Drugi, povsem razviden vzrok, je način financiranja raziskovalnega dela, kar je prihajalo v preteklosti še bolj do izraza. Poseben vzrok je tudi v tem, da so uporabniki, kot je bilo ugotovljeno tudi v uvodni besedi, načelno za takšne raziskave, vendar niso svojih tovrstnih potreb dovolj artikulirali, kar je tudi posledica dokaj razširjenega pragmatizma. To naj ne izzveni kot obsodba, ampak kot širše pojavljajoča se ugotovitev. Mislim tudi, da uporabniki s svojimi

materialnimi sredstvi niso vedno sposobni dovolj vplivati na razvoj temeljnih ali drugih vrst raziskav. Za ilustracijo vzemimo državne organe, organe državne uprave, ki bi morali biti očitno – kot povsod po svetu – zainteresirani za kvalitetne raziskave, vendar pa imajo za ta namen le minimalna sredstva ali jih celo sploh nimajo. Kolikšni in kakšni premiki so tu možni?

Bistveni omejevalni dejavnik je bil v zadnjih letih oziroma je še težak dostop do tuje literature in omejen vpliv na druge okoliščine, ki so povezane z mednarodnim trgovinam in ki vplivajo na kvaliteto raziskovalne infrastrukture. Vem, da je bilo to vprašanje postavljeno tudi na eni izmed sej CK ZKS, nisem pa seznanjen s tem, kakšen je bil učinek sprejetih načelnih stališč. Tukaj smo tudi zato, da dobimo potrebna pojasnila. Posledice pomanjkanja oz. slabosti pri tovrstnem raziskovanju, zopet govorim le za področje družboslovja, lahko ugotovimo že na podlagi empiričnih dejstev.

Ugotavljam, prvič, sive lise v našem raziskovalnem delu. Nimamo sintetičnih raziskav o protislovljih in poteh reševanja odprtih družbenih problemov naše družbe in sodobnega sveta. Nimamo študij o delovanju poglobitvenih integrativnih institutov našega sistema oziroma o delovanju socialističnega samoupravljanja v celoti družbenih odnosov. Nimamo dovolj zanesljivih analiz o vzrokih za to, da nekateri pomembni instituti našega sistema ne delujejo dovolj učinkovito. Bele lise so pri proučevanju mednarodnih ekonomskih, političnih in kulturnih odnosov oziroma povezav, v katere smo vključeni ali pa bi morali biti vključeni. Ni raziskav o delovanju sodobnih družbenopolitičnih sistemov, recimo celovitih raziskav o sodobnem kapitalizmu oz. o njegovih posameznih ključnih segmentih, o političnih sistemih Zapadne Evrope, Združenih držav, Kanade itd. Prav tako zelo zaostajamo pri raziskovanju sodobnih socialističnih procesov. Lahko trdim, da je bilo tovrstno proučevanje pred leti morda celo bolj razvito kot sedaj, čeprav ne želim zanikati nekaterih pomembnih prispevkov na tem področju v zadnjem času.

Druga, s tem povezana negativna stran je nedodelanost v metodološkem pogledu. Družbene znanosti niso dovolj razvile svoje pojasnjevalne funkcije in svoje prognostične sposobnosti. Zaradi tega je njihova vrednostna komponenta često premalo kognitivno utemeljena in empirično osvetljena. To pa je pomembno ne samo za splošni družbeni razvoj, ampak zadeva tudi uveljavljanje vodilne vloge ZK. Prav ta bistvena povezava med teorijo, empirijo in ideologijo vpliva na našo sposobnost za strateško usmerjanje družbenega razvoja, na našo teoretično sposobnost, na teoretično kulturo članstva ZK, na obravnavanje posameznih ključnih družbenih problemov, o katerih je delno govor tudi v predlogu sklepov 13. seje CK ZKJ. (Mimogrede: besedilo v njih o znanosti je po mojem preveč nedorečeno.) Te slabosti družboslovja, ki imajo teoretične in zunajteoretične korenine, vplivajo tudi, razumljivo, na prepoznavanje določenih temeljnih odnosov in procesov v naši družbi. Recimo: ko gre za odnose

med razrednim in nacionalnim. Kakšne so aktualne tendence na tem področju in sicer v družbenoekonomski, politični, idejni sestavini družbenih odnosov? Zadnje čase prihaja v razpravah na to temo do dokajšnjih razhajanj, in to ne samo v širši javnosti in v znanstvenih krogih, ampak tudi v ZK.

Zato moramo razmisliti tudi o tem, kako povečati sposobnost ZK kot celote in njenih organov, da izražajo interese po temeljnih raziskavah.

Pristojne institucije bi morale analizirati tudi tiste dejavnike, ki so doslej razvoj temeljnih raziskav omejevali in ne nazadnje, kadrovske politiko. O tem sta že govorila Robert Blinc in Ciril Baškovič. Kadrovska politika kljub načelnim izhodiščem ni dovolj povezana in dolgoročno usmerjena. Ni dovolj usmerjena v usposabljanje večjega števila mlajših kadrov. Ne bi smeli prezreti, da so za uveljavitev razvoja temeljnih raziskav odgovorni posebej komunisti in njihove organizacije v raziskovalnih in visokošolskih ustanovah. Praktično tudi premalo storimo za napredek znanstvene, politične in teoretične kulture med članstvom ZK.

Današnja diskusija ni povezana samo s sklepi 13. seje, ampak je širšega pomena. Vplivati bi seveda morali na oblikovanje posameznih stališč v tem dokumentu. Premalo pa vplivamo tudi na temeljitejše idejne in strokovne podlage za uveljavitev srednjeročnih planov. Sestavni del planiranja razvoja znanosti je tudi planiranje ustreznih raziskav. V predlogih za raziskovalno dejavnost v naslednjem razdobju lahko opazimo z veseljem veliko pobud raziskovalnih organizacij in raziskovalcev. Toda sredstva bodo omejena. Treba se bo torej dogovoriti za prioritete. Zveza komunistov ima tu svoj del odgovornosti in se mora, po mojem, kot subjektivni faktor tudi konkretnije vključiti v pripravljanje planov za razvoj znanosti, posebej družboslovja. Prevelika splošnost je v preteklosti vplivala na to, da so izostali, kot sem že prej poudaril, iz raziskav številni sintetični problemi, ki pa so tudi ključni za politiko ZK, za racionalno in demokratično vplivanje na družbeni razvoj. Tu bi morali v prihodnje v ZK storiti več. V tem vidim tudi pomen današnjega srečanja. Kot raziskovalci, člani ZK, smo najprej odgovorni za oblikovanje tega dokumenta, prav tako pa smo odgovorni za uveljavitev položaja znanosti, njene vloge pri oblikovanju in uveljavljanju vodilne vloge ZK oziroma v družbenem razvoju.

Vloga raziskovalcev pri družbenem odločanju

Kadar razpravljamo o problemih pri razvoju in delovanju naše znanosti, se že leta in leta srečujemo isti ljudje. Govorimo o istih problemih in ugotavljamo ista dejstva, analiziramo stanje in vedno znova ugotovimo, da je stanje slabo, da se slabša in da do kvalitetnih premikov ne prihaja. To utegne biti tudi usoda današnje razprave, če je ne bomo znali bolje usmeriti.

V razpravah vedno znova uporabljamo ista, popularna gesla za slabosti raziskovalne dejavnosti, kot so podvajanje raziskav, razdrobljenost raziskovalne dejavnosti, usmerjanje skupnega programa, potreba po večji selektivnosti, vse slabša družbena skrb za raziskovalno delo in še mnoga druga. O teh želim danes razpravljati

Podvajanje raziskav ni problem izvajalcev, to je problem financerjev. Trdim, da kvalitetnih raziskav, ki dajejo objavljive rezultate, ne podvajamo, saj istih rezultatov ni mogoče dvakrat objaviti.

Raziskovalna sfera je trenutno morda res preveč razdrobljena. Drugačna tudi biti ne more, saj je veren odsev vseh drugih delov družbe. Povsod tam pa, kjer imamo opraviti z usmeritvenimi silami, ki so usmerjene v skupen cilj, se tudi raziskovalna dejavnost zelo hitro uredi. Dober primer za to je danes že omenjeni projekt Robotizacija. Projektna organiziranost je po mojem mnenju edina smiselna pot do nujno potrebnih povezav in razumne delitve dela. Institucionalne povezave na silo in brez poprej določene vsebine ne dajejo, pa tudi ne morejo dati zelenih rezultatov. Zato so prizadevanja v tej smeri nesmiselna, bolj si moramo prizadevati za uveljavitev vsebinsko bogatih projektov, ki bodo usmerili in uredili raziskovalno delo raziskovalnih skupin in organizacij.

Eno od ključnih vprašanj je tudi, kako doseči premik iz sedanjega slabega stanja v novo, boljše. Dejstvo je, da dramatičnih premikov skorajda ni, kar kaže, da so vsi ti procesi, če so prepuščeni spontanosti, zelo počasni in da so skoki možni le takrat, kadar se pojavi kakšna zunanja, zelo močna sila. Tak preskok smo bili kot družba sposobni napraviti v zgodnjih petdesetih letih, ko smo se praznih trebuškov odločali, da bomo postavili na noge lastno znanost. Takratni način delovanja političnega sistema je to omogočil v zelo kratkem času. Danes je trenutek podoben, potreben je skok v novo kvaliteto, v sedanjem načinu delovanja sistema pa je potrebna drugačna, intenzivna politična priprava.

Eden od razlogov za to, da do premikov ne prihaja, pa je seveda tudi pomanjkanje resnične volje. Združeno delo očitno še vedno lahko sega po takšnih poteh do ustvarjanja dohodka, ki so lažje od hude in naporne razvojne poti. Raziskovalci se na drugi strani večinoma zadovoljujejo s

položajem zatiranega, ki s tarnanjem uveljavlja svojo vlogo. Kadar pa le posežemo po kakšnih ukrepih za uveljavljanje kvalitetnih premikov, hitro naletimo na nekakšen blok, ki skuša sedanje stanje ohraniti.

Dejstvo je, da zaenkrat vrednosti znanja kot ključnega razvojnega dejavnika drugače kot deklarativno v širši družbi še ne priznavamo. To seveda tudi otežuje kvalitetne premike. Da je to res, kažejo številni pojavi. Težave pri zagotavljanju deviz za družbene potrebe kažejo, da so prioritete razvrščene drugače, kot jih želimo postaviti.

O nujnem uveljavljanju selektivnosti v raziskovalni sferi veliko govorimo. Vemo, da imamo dobre, pa tudi slabe raziskovalce. Skrajni čas je že, da se odtrgamo od posploševanja, od tako popularne ugotovitve, da je v raziskovalni dejavnosti vse v redu, da je vse dobro in kvalitetno, da potrebuje le več denarja, pa bo zacvetela. Prizadevanja za boljše materialne okoliščine delovanja raziskovalne dejavnosti morajo nujno spremljati hkratna prizadevanja te dejavnosti same, da ostreje ločuje dobro od slabega.

Ob stalnih zahtevah po večji usmerjenosti skupnega programa Raziskovalne skupnosti Slovenije, to je temeljnih raziskav, želim ponuditi model, ki hkrati razrešuje tudi del financiranja raziskovalnega dela na Univerzi. Po mojem mnenju mora vsaka temeljna raziskava v naših razmerah hkrati doseči dva smotra: dati raziskovalni rezultat, nov, kvaliteten prispevek k znanosti, ki je objavljen v strokovnih, po možnosti tujih revijah in obenem, obvezno, tudi človeka, ki nekaj zna, to je diplomant, magistrant ali doktorand. Če temeljno raziskovalno delo vežemo na dva pogoja, na publikacijo in na usposobljenega človeka, in ju predpišemo kot ključna, potem smo problem usmerjanja temeljnih raziskav v celoti rešili. V skupnem programu Raziskovalne skupnosti Slovenije je seveda treba dati nacionalno pomembnim raziskavam poseben položaj in toliko prostora, kolikor ga omogoča skladen razvoj znanosti. Ob tem moramo podpirati razvoj kar se da objektivne in poštene presoje kvalitete dela in doseganja postavljenih smotrov raziskav. Kvalitetnih premikov ne bo, dokler ne bomo zbrali potrebnega poguma in financiranje slabega odklonili. S tem bomo tudi končali nesmiselno prerivanje in pretepanje za denar, ki ima še vedno močan prizvok stare proračunske miselnosti in pavšalnega financiranja institucij ne glede na kvaliteto dela.

Klic raziskovalne sfere po boljših materialnih možnostih je družba kot celota slišala in se nanj tudi odzvala. To dokazujejo razprave v slovenski skupščini ob resoluciji za leto 1984. V resolucijo smo jasno zapisali relativno boljše možnosti za izobraževanje in raziskovanje, obenem pa postavili tudi nekaj pogojev. Več denarja ni namenjenega čemurkoli, ampak in samo jasno opredeljenim smotrom. Res je, da so administrativne omejitve sredstev za družbene dejavnosti v bližnji preteklosti razvoj teh dejavnosti hromile. Ta hip so ta sredstva omejena z neproduktivno sposobnostjo družbe kot celote. Trdim, da smo v osnutku resolucije na tem področju uveljavili največje v sedanjem trenutku možne premike.

Zapisali smo, da bomo za izobraževanje in znanost dajali več kot prej, kar pa seveda pomeni, da bomo drugim dajali manj kot doslej. Posledica tega je trda selekcija programov in močno povečana odgovornost za porabo sredstev v zaostrenih razmerah.

Eden od nujnih pogojev je, da se dodatni denar uporabi strogo namensko, za pokrivanje vrzeli, ki se večja že nekaj let, to je za boljšo opremljenost učnih in raziskovalnih laboratorijev. Namen je s tako uporabo enoznačno določen. V resoluciji je v ta namen navedena ena od redkih fiksnih števil. Podobno je zasnovana tudi ureditev perečega vprašanja – uvoza strokovne literature, ki se – glede na materialno vrednost – brez prave potrebe zastruje iz leta v leto.

Povezave raziskovalnih organizacij s proizvodjalnimi organizacijami na podlagi neposredne svobodne menjave dela postajajo iz leta v leto boljše. Povsod tam, kjer te povezave še niso vzpostavljene, bodo zaživele šele takrat, ko nam bo postopoma uspelo spremeniti kadrovske sestave vodstev in vanje namestiti ljudi, ki so si z aktivnim raziskovalnim delom pridobili sposobnosti in celovito razumevanje za lastno razvojno delo. Take ljudi daje aktivno raziskovalno delo širšega družbenega pomena, ki se tipično financira v okviru skupnega programa Raziskovalne skupnosti Slovenije. Model, ki sem ga že omenil, daje take ljudi, ki naj bi se potem, ko so opravili svoje šolanje in dobili akademski naziv, preusmerili v usmerjene raziskave in razvoj za proizvodnjo. Raziskave v okviru skupnega programa, ki dajejo samo raziskovalne rezultate, ne pa obenem tudi usposobljenih ljudi, v skupni program ne sodijo, saj za družbo nimajo pravega pomena.

Rad bi se dotaknil še vloge raziskovalne sfere pri svetovanju in presoji naložb v združenem delu. Najprej velja tu omeniti spoznanje, da je za kvalitetne premike na tem področju potrebno zelo veliko časa. Tako trenutno izvajamo večje naložbe, za katere smo se bolj ali manj upravičeno odločali pred petimi, desetimi leti. Kljub veliki zadolženosti države in nastalim obveznostim izvajamo naložbe, ki ne izpolnjujejo vseh pogojev za sodobne naložbe, kot so, npr., manj energije, manj surovin na enoto proizvoda, visoka stopnja predelave ob najsodobnejši tehnologiji. To delamo preprosto zato, ker drugače ne moremo, ker so na tem področju zakonitosti takšne, kot so. Vloga raziskovalne sfere pri kvalitetnih spremembah pa je kljub temu ali pa prav zato ključna. Ta naj se na eni strani uveljavi pri presoji investicij z narodno-gospodarskega vidika, na drugi strani pa moramo poskrbeti, da bo integralni del vseh naložb tudi vložek za izobraževanje kadrov, potrebnih za delovanje in razvoj proizvodnje po končani naložbi. Natanko znamo določiti, kdaj in kako bomo postavili zidove in stroje, za ljudi, za strokovnjake, ki bodo s stroji upravljali, pa na podoben način ne znamo ali pa nočemo poskrbeti.

Na koncu bi rad opozoril še na načela selektivnosti, ki jih v športu uveljavljamo brez težav in miselnih naporov, pri delovanju družbe pa nanje najraje pozabimo. Družbo poganjajo in vlečejo kot motorji najboljši

člani te družbe, na športnih igriščih zabijajo gole in zmagojejo samo nekateri, najboljši. V družbenih dogajanjih, celo v gospodarstvu, pa nas preveč hromi strah pred elito. Morda je izraz avantgarda ustrežnejši in že sam po sebi razreši del problema. V izobraževanju, v gospodarstvu namenjamo premalo pozornosti najboljšim in vse preveč najslabšim. Verjamem, da bi s spremenjenim pogledom na to, z večjo selekcijo družbene podpore in pozornosti, usmerjeno k dobrim in najboljšim, uspešneje premagovali težave, v katerih smo. V globoki vodi nikomur ne pride na misel, da bi se oprijemal utapljajočega, če želi na suho. Tja nas bodo potegnili tisti, ki dobro plavajo.

TOMAŽ KALIN

Naši gospodarski problemi so v resnici problemi znanja in kadrov

Pridružil bi se komplimentom, ki jih je dal tovariš Frlec pripravljenemu gradivu. Če bi ga jaz sam pisal, bi ga napisal zelo podobno – mogoče bi dal kakšen poudarek kam drugam, ampak dejansko so v tem gradivu stvari, ki nas »tiščijo«.

Moram reči, da bom še nekoliko bolj konkreten, to pa zato, ker gledam iz perspektive raziskovalne organizacije Instituta »Jožef Stefan«, v kateri delujem, in ker mislim, da smo tako veliki, in, lahko trdim, tudi tako dobro organizirani, da vse spremembe na raziskovalnem področju pri nas močno odsevajo, pa tudi statistika ima pri naši velikosti že smisel in to niso naključni pojavi.

Znanost lahko primerjamo z vitamini. Njihova količina je v sorazmerju z drugo hrano zelo majhna, vendar so nujno potrebni. Če je nekdo zaradi pomanjkanja vitaminov bolan, se lahko baše z drugimi hranili, pa bo še naprej umiral. Čeprav so vitamini lahko dragi, jih mora uživati, drugače se njegova življenjska sila v ozki, strmi spirali spušča navzdol. Prav tako velja za družbo, ki ne vlaga v znanost, da njena reprodukcijska sposobnost pada v čedalje strmejši spirali. To velja še prav posebno danes, ko ekonomičnost večjega dela investicij določa količina vložene znanja in stoji kapital v drugi vrsti.

Pri tem imamo problem, ki se mu reče »inženirska miselnost« (včasih smo imeli »mojstrsko«). V pozitivnem pomenu pomeni »inženirstvo« to, da narediš napravo, tehnologijo, ki na koncu koncev deluje, ne pa samo elaborat, ki stoji nekje na polici. Občutek, da lahko nekdo z znanjem, ki si ga je pred dvajsetimi leti pridobil v šolskih klopeh na Univerzi, še danes obvladuje razvoj produkcijskih sredstev, pa je zelo varljiv; bojim se, da je

tega mnogo preveč. Naši gospodarski problemi so v resnici problem znanja.

S tem v zvezi bi omenil postdiplomski študij. Namreč, polovica ljudi je na postdiplomske študiju legalno. Fakulteta jim pomaga in so predavanja vsa zvečer, zato, da v njihovih organizacijah ne opazijo, da se hočejo še naprej izobraževati. Tudi to je povezano z »inženirsko miselnostjo«... (Medklic: 30% samoplačnikov je na naši fakulteti.)

V največji meri se skrb za izobraževanje kadra iz dela konča tako, da organizacija plača petnajst tisoč dinarjev na semester – tako kot se plača tudi tečaj za tuje jezike. Pri tem pa prihajamo pri postdiplomske študiju na gimnazijsko raven in človek se vpraša: kdo bo pa plačal stroške za raziskovalno delo, ki mora biti nujni del postdiplomskega študija?

Omenjeno je bilo, da se sredstva za raziskovalno dejavnost zmanjšujejo. S tem se manjša možnost proizvodnje novega znanja, možnost ustvarjanja novih kadrov: magistrstov, doktorjev. O aplikacijah, ki jih poznam na svojem strokovnem področju, moram reči, da do sedaj še nisem naletel na našem inštitutu na nobeno, iz katere bi lahko nastal dober doktorat. Prav sedaj je kolega doktoriral z neko zanimivo temo na področju računalništva in pri tem povzročil neugodje v svoji delovni skupini, ker se je izoliral, umaknil in ker je bil zadovoljen z nekoliko manjšim dohodkom. Zato je lahko v miru doktoriral, medtem ko njegovi kolegi v skupini delajo razvojne naloge – lahko rečem, včasih tudi, vulgarne razvojne naloge, zato nekoliko boljše zaslužijo, njihov dolgoročni strokovni razvoj ter s tem prihodnja družbena vloga naše institucije pa sta vprašljiva.

Na našem inštitutu je 30% sredstev prihodka iz združenih sredstev, 70% pa iz neposredne svobodne menjave dela. Trdimo, da je to škodljivo! Škodljivo do takšne mere, da lahko rečemo, da če bo šel ta trend naprej, se bodo naš inštitut in tudi druge ustanove (tu imamo kolega iz Kemijskega inštituta Boris Kidrič) spremenile v razvojne inštitute; raziskovalno delo v inštitutih bo ostalo nepotrebni privesek. Takrat bomo lahko trdili, da naša družba v »proizvodnjo« kadrov ne vlaga nič več. Moram poudariti, da nimamo ekonomskih problemov! Nasprotno! Ekonomsko stojimo dovolj trdno, kajti industrija je čedalje bolj zaskrbljena nad svojim tehnološkim razvojem in čedalje pogosteje hodi k nam, tako da tu ni problemov! Kakšne pa so lahko posledice, če se bo kompletna raziskovalna sfera na naravoslovno-matematičnem in tehničnem področju spremenila v servisno razvojno dejavnost, tega pa, mislim, mi tu ni treba razlagati.

Naslednji problem je *oprema*. Treh milijonov dolarjev, vsote, ki je v resoluciji, smo seveda zelo veseli, glede na to, da že pet let nismo dobili nobene opreme. Vendar pa če ne bo samo naša institucija na leto dobila možnosti nabaviti si opremo za dva milijona dolarjev in ekvivalentne vsote tudi druge institucije, potem to pomeni propad raziskovalnega dela in s tem tudi možnosti za tehnološko preobrazbo.

Kaj pomeni dva milijona dolarjev? Po tečaju po katerem danes

plačujemo dolar, pomeni to 100 milijard starih dinarjev. To pa je blizu celotnega prihodka našega instituta oziroma nekajkrat več kot znašajo družbena sredstva, ki jih bomo dobili v letu 1984.

S številkami sem zelo konkreten, tako da približno vidimo, kje smo, da se ne bi pogovarjali le o načelnih stvareh, kjer se lahko hitro konča s pavšalno oceno.

Rad bi pokazal še na določene probleme, ki so tudi v *neposredni svobodni menjavi dela*. Naše gospodarstvo je uglašeno na kupovanje licenc za proizvode na koncu njihove življenjske dobe in pri katerih so že vsi problemi razrešeni, kjer se kupi delavniške risbe, kjer je narisano, na katerem mestu je treba izvrtati luknje in kakšne vijake je treba vstaviti v te luknje. Z nekaterimi organizacijami sicer izredno dobro sodelujemo – tudi bi lahko omenil »Iskro«, kjer skupaj in enakopravno razvijamo nove tehnologije – in naši izdelki rezultirajo iz temeljnih raziskav. Pogosto pa enakopravnega odnosa ne moremo doseči. Tu gre za mezdni odnos! Zadnjič smo imeli enega takih problemov, ko smo nekaj razvili, na pol ilegalno – to bom še omenil – in razvoj ponudili industriji. Nadomestilo za razvoj bi bilo odvisno tudi od števila prodanih sistemov. Ob tem, da pri nakupih licenc vsakdo z veseljem plača licenčnino v devizah, so nas ob tej priložnosti hoteli odpraviti z enkratnim plačilom.

Če hočemo imeti svoje razvojne stroške povrnjene – in to ni problem samo pri nas – moramo iti sami v proizvodnjo. To pa je absurden položaj.

Po zakonu o združenem delu ne smemo ustvarjati akumulacije. Teoretično ima naročnik pravico pogledati naše knjige in zahtevati denar, ki ga nismo porabili, nazaj. Tudi če bi se z naročnikom lahko dogovorili o tem, da nam plača višje nadomestilo za delo, katerega del bi lahko šel v temeljne raziskave, ki bi nam dajale novo znanje, ki bi ga lahko uporabljali pri nadaljnjem razvoju, to ne bi bilo dovoljeno. Imamo raziskovalni sklad, ki ga uporabljamo za te namene, ampak, smo na robu legalnosti. Vidimo torej, da združenih sredstev ni, sredstev iz industrije, iz združenega dela, pa ne moremo uporabljati za to, da bi proizvajali nova znanja in kadre.

Zato je trenutno zelo težko videti izhod iz položaja in narediti kvalitetni skok, w katerem je govoril prof. Blinc. Mislim, da je edina možnost to, da na eni strani pogledamo oziroma povemo, ali si bomo privoščili »vitamine« – (treba je imeti samo dovolj »stila«, če lahko tako rečem, ki ga je imel tovariš Boris Kidrič leta 1945, ko so bili postavljeni temelji za razvoj znanosti pri nas). Na drugi strani pa je treba v okviru PORS-ov storiti vse za to, da izoblikujemo projekte, za katere je zainteresirana celotna naša družba in kjer lahko raziskovalna dejavnost, posebej njene aplikacijske zmogljivosti, odigrajo svojo vlogo.

Znanost in zveza komunistov v procesih odločanja

Ker so moji predgovorniki izčrpno opozorili na zelo konkretne zagate, zadrege in ovire v naši znanosti, bi svoje razmišljanje premaknil še na drugo območje, o katerem pa do sedaj ni bilo veliko govora. Dotaknil bi se politične, vrednostne in idejne razsežnosti znanosti – predvsem v luči družboslovnih raziskovanj.

V referatu na 9. konferenci ZKJ je Tito poudaril, da bo znanstvena in tehnična raven določene dežele še bolj vplivala na njen politični, ekonomski, industrijski, vojaški in kulturni položaj v svetu. Danes v tem gotovo nihče ne dvomi, samo, žal, pri številnih političnih, ekonomskih in pravnih ukrepih ne ravnamo v skladu s to elementarno resnico.

Smo pred praznikom dneva republike. Težko sta bili izbojevani socialna revolucija in svoboda naših narodov, toda še dolgotrajnejši bo boj za ohranitev naše svobode in enakopravnosti v sedanjih svetovnih, znanstvenotehnoloških razmerah in ob sedanji konkurenci. To svobodo in enakopravnost pa gotovo lahko ohranimo samo z znanjem, ustvarjalnostjo, modrostjo in v povezavi s tistimi, ki so prav tako ogroženi, kot smo mi sami. To ni zgolj nekakšna kulturna, izobraževalna, znanstvena parola, ampak politična naloga prvorazrednega pomena. Splošno je priznано, da so klasični viri blaginje in bogastva v zatonu. Hkrati ne obstoji samo strategija kapitala, ampak tudi blokavska strategija sploh, kako z ustvarjalno in inovativno prednostjo vzpostaviti nove mehanizme dominacije in odvisnosti.

Spoznali smo, žal, precej prepozno, kam nas vodi vrtoglavo zadolževanje v tujini, povezano z nesmotrnimi naložbami tujih posojil in dviganjem osebne in splošne blaginje s pomočjo teh posojil. Nekateri sodijo, da bi bilo obsežno neposredno proizvodno angažiranje tujega kapitala uspešno nadomestilo za negativne učinke zadolževanja. Ugledni zagrebški raziskovalec dr. Slavko Kulić upravičeno opozarja, da nevarnosti niso manjše, ampak samo bolj zakrite in prefinjene in da nosijo s seboj tudi daljnosežne politične implikacije za celotni politično-ekonomski sistem. Nekateri ekspertne, administrativne in tehnične strukture vidijo v vsestranskem neposrednem angažiranju tujega kapitala odločilni izhod iz sedanjih težav. Toda zavoljo takih, ne dovolj domišljenih in preučenih korakov se bomo lahko znašli čez čas še v hujših političnih in ekonomskih problemih. Lahko se zgodi, meni Kulić, da bo zveza komunistov v položaju, ko bo odgovorna za nekaj pri čemer ni sodelovala, ampak je predložene rešitve vsaj pasivno podpirala. Dokler bo ostajal mednarodni kapital, smo obsojeni na sodelovanje z njim. Izolacija je še večja nevarnost kot pa zanke, ki nas čakajo pri tem sodelovanju. Pomembno je, da se ne podredimo strategiji

kapitala, da ne izgubimo svoje samostojnosti, da ne zapravimo svoje svobode in svoje politične poti.

To pa v današnjih razmerah ni mogoče brez vsestranske znanstvene, tehnične, kulturne in politične ustvarjalnosti. Kulić sodi, da je načrt zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o vlaganjih sredstev tujih oseb v domače OZD eden od interventnih zakonov, ki jih je po njegovem mnenju izsilila zahodna strategija. Obstoji nevarnost, da bo tuji kapital preusmeril domačo akumulacijo k neučinkovitim investicijam. Seveda tudi s pomočjo našega lastnega pristanka. Treba je imeti pred očmi različne možne učinke na domačo raziskovalno dejavnost pri takšnem organiziranju. Iz materialnih interesov kapitala bodo gotovo izražali tudi njegovi politični in idejni interesi. Kazale se bodo tudi v prizadevanjih, da bi prišlo do strukturnih, idejnih sprememb v družbeni zavesti in orientaciji ljudi. To bo gotovo pustilo sledove v vrednostni in idejni orientaciji znanstvene misli, predvsem družboslovne. Že danes obstoji, npr., močna težnja po tem, da se izkoplje prepad med znanstveno inteligenco in ZK. Temu toku se je gotovo treba odločno upreti, in sicer tako, da se znanost kar najbolj široko in demokratično vključi v priprave in procese odločanja, in drugič, da zveza komunistov temeljito in samokritično identificira tiste točke, ki so omajale produktivne vezi med znanostjo in politiko.

Zaskrbljujoče ni toliko, da prihaja do konflikta zaradi političnih pamfletov, ki nimajo znanstvene in umetniške vrednosti. Hudo je, če prihaja do nesporazuma ob resnih in solidnih znanstvenih analizah. Če bi ZK, njen program in njena politika izgubila podporo in široko simpatijo med družboslovno in humanistično inteligenco, bi to imelo velike posledice za celotno artikulacijo družbene zavesti, zlasti še v sedanjem času, ko ima avtoriteta znanosti in strokovnosti vsaj deklarativno vse večji ugled v javnosti.

Politični subjekti odločanja se morajo odpreti nasproti znanosti in strokovnosti in pritegniti v konsultacijo tudi vse tiste, ki razpolagajo s solidnim znanjem, poznavanjem problemov, vendar se z njimi ne strinjajo v določenih strokovnih, idejnih in političnih stališčih. To ne bi smela biti ovira za sodelovanje. Samoupravni, upravni, politični subjekti odločanja morajo biti tako modri, da zavestno iščejo različne ocene, vidike gledanja, da jih javno, demokratično, idejno-strokovno soočijo med seboj. Zavedati se moramo, da vsaka specialnost potegne za seboj tudi omejeno optiko gledanja na stvari, zlasti pa na širše celote. Nekateri sodijo, da znanost v sodelovanju pri odločanju izgubi svojo nedolžnost v smislu izvirne objektivnosti in nepristranosti.

Aristotel je odkril, da obstojita dve znanosti: znanost za sužnja in znanost za gospodarja. Dokler bo ta dualizem obstajal, pa čeprav seveda v bolj prikritih, modernih oblikah, dokler bo tekel boj za ukinitve razrednih okoliščin človekovega življenja, ne bo mogla obstajati znanost na vse strani enako ravnodušna, na vse strani enako sprejemljiva, zlasti to nedvomno velja za družbeno znanost. To se pri družbenih znanostih

vpleta v samo naravo znanja, pri naravoslovnih in tehničnih pa predvsem v družbene smotre njihove možne uporabnosti. Znanost za gospodarja naj bi po Aristotelu imela nalogo, gospodarja učiti, kako je treba nekaj ukazati, znanost za sužnja pa naj sužnja uči, kako je treba ukazano izvršiti. Ta usodna dvojnost ni izginila do današnjih dni. Spremenila je le svojo obliko. Še danes je veliko ljudi v delovnih procesih v položaju, ko le izvršujejo tehnološke, znanstvene, organizacijske, upravne zamisli in projekte ali pa opravljajo rutinsko, duhamorno delo in spravljajo v pogon opredmeteno ustvarjalno delo v tehnoloških sredstvih in postopkih.

Realna nevarnost je, da se Aristotelova dvojnost iz družbenega produkcijskega procesa prenese v odnose med narodi. Ali smo dovolj usposobljeni in pripravljeni, da se ne bomo pustili potisniti v to smrtno nevarnost! Imamo lahko znanost, ki odlično opisuje sredstva in mehanizme za intenzivno izkoriščanje, noče pa biti hkrati znanost kot protest proti izkoriščanju. Noče biti znanost o načinu premagovanja izkoriščanja. Imamo lahko znanost, ki odlično, eksaktno analizira obstoječo delitev dela, obstoječo hierarhijo, koncentracijo moči, toda noče biti hkrati znanost o premagovanju delitve dela, demokratizaciji moči, ukinjanju hierarhije ipd. Imamo lahko znanost, ki bo v naših razmerah prepričljivo dokazovala, kakšne so vse prednosti vsestranskega, neposrednega proizvodnoekonomskega angažiranja kapitala, toda hkrati ne bo znanost, ki bo ozaveščala ljudi, kako naj ohranijo svobodo in enakopravnost ter nacionalno kulturno identiteto pri takšnem sodelovanju. Spomnim se ekonomista, ki mi je pred leti dokazoval, kako smo zaradi novega specifičnega geopolitičnega položaja in neuvrščene pozicije lahko popolnoma pomirjeni glede svojega zadolževanja na Zahodu. Zavaljo teh specifičnosti naj bi bili tuji partnerji vedno pripravljeni velikodušno reševati naše finančne, ekonomske zadrege. Danes mi je še bolj kot tedaj jasno, da takšno razmišljanje ni bilo vredno prebite pare.

Družbena znanost naredi svoj zrelostni izpit, ko se vključi v kreiranje družbenega razvoja. Prvo tovrstno zgodovinsko preizkušnjo je družbena znanost prestala v podobi marksizma, subjektivnega dejavnika razredne zavesti, razrednih bojev in idejnega konstruktorja socialistične revolucije. Težavnejše razmere za družbeno znanost nastopijo po izvršeni socialistični revoluciji, na kar je opozarjal že Kardelj. Družbena znanost mora sedaj odigrati naslednjo vlogo: biti mora znanstvena kritika dosežene prakse; imeti idejno in operativno vlogo pri snovanju nove prakse in reševanju problemov; znanstveno, idejno mora braniti socialistično smer razvoja; biti vsebolj množični subjektivni dejavnik družbene zavesti, v kateri se ljudje zavedo konfliktov in se s pomočjo te ozaveščenosti tudi mobilizirajo za njihovo razrešitev. Vloga družbene znanosti je po izvršeni socialistični revoluciji na določen način bolj delikatna kot v kapitalizmu, v katerem se lahko njena vloga cepi v dve polarizirani obliki: ali se odlično instrumentalizira in operacionalizira za večjo učinkovitost in vitalnost institucij in najrazličnejših mehanizmov sistema ali pa se osredotoči na revolucio-

narno, teoretsko kritiko sistema, pri čemer je ne zanima instrumentalna funkcija znanosti, ki jo rezervira za postrevolucionarno obdobje. Če kljub temu svojo vlogo instrumentalizira in operacionalizira, lahko seveda to dela z vidika rušenja in erozije temeljnih postavk sistema, ne pa njegovega vzdrževanja.

Glavni idejni povojni iniciator družbenih inovacij v Jugoslaviji ni bilo nekakšno sistematično družboslovno raziskovanje, ampak teoretska, družbenopolitična imaginacija vodilnih političnih osebnosti, ki pa so, seveda, imeli poleg sebe – nekateri več, nekateri v manjšem obsegu – razne svetovalce, štabe, komisije, strokovne svete ipd. Sistematično družbeno raziskovanje je v teh procesih igralo bolj sekundarno in občasno vlogo. Ni možno zanikati, da je bila takšna kombinacija teoretske imaginacije revolucionarnih izkušenj, široke razgledanosti, borbenosti in revolucionarne vizije v mnogočem uspešna. Takšen način zavestnega spreminjanja sistema pa je izčrpal svoje možnosti tudi zaradi vse bolj komplicirane družbene stvarnosti. Takšno trajnejše povojno stanje je ustavilo negativno dediščino do današnjih dni, in sicer tako v odnosu političnih subjektov do znanosti na eni strani, kot v odnosu znanosti do politike na drugi.

Del družbene znanosti se je pogosto izgubljal v jalovem idejnem teoretiziranju. Drugi del se je modro umaknil v plodnejše empirično raziskovanje in podcenil idejno teoretsko filozofsko osnovo znanosti, ker ga je razočarala njena spoznavno neplodna, diamatska pod- ali nadgraditev. Gotovo so bili redki, ki so v tej skrajnosti obdržali plodno ravnovesje. V obeh primerih je bila izgubljena operativna, revolucionarna narava znanosti. Upravno-politične strukture kot aktivni nosilec številnih reform na raznih področjih so lahko shajale bolj ali manj brez znanosti. Pri njih je imela največjo avtoriteto sprejeta politična platforma in beseda pomembnih političnih osebnosti, ne pa znanstvena spoznanja, vsaj ne v svoji sistematični obliki. Takšne razmere so tudi onemogočile, da bi znanost v socializmu razvila svojo operativno sposobnost in prevzela svoj delež odgovornosti pri iniciranju družbenih sprememb.

Odtujenosti politike od znanosti je porajala tudi obratno odtujenost, odtujenost znanosti od politike. Idealno sta se dopolnjevali: voluntaristična politika in od družbene prakse odrinjena in odmaknjena znanost. Obstajala je, na kar predvsem raziskovalci najpogosteje opozarjajo, politična zloraba znanosti, pogosto pa pozabljajo, da obstoji tudi znanstvena zloraba politike. Znanost se upira tej zlorabi predvsem s svojo etično držo in tako, da svojo profesionalno etično odgovornost razširja v odgovornost in angažiranost za take družbene odnose, v katerih ne bo več političnega interesa za zlorabo znanosti. Politika pa se lahko izogne znanstveni zlorabi le, če razvija kar najširši demokratični odnos do najrazličnejših praktičnih družbeno-znanstvenih alternativ, če se v tem pogledu pusti informirati tudi od posameznikov, smeri, skupin in šol, ki predstavljajo različne poglede na isti problem in če se ti pogledi soočijo v demokratičnih,

strokovnih razpravah. Mislim, da je takšnega zavestnega iskanja v naši politični miselnosti gotovo premalo.

Dve okoliščini sta prispevali, k temu, da je postala predvsem v zadnjih letih vse glasnejša zahteva po idejno nevtralni, dezideologizirani znanosti. Eno je bila ne preveč posrečena in ne preveč uspešna politična instrumentalizacija znanosti, drugo pa je predstavljalo praktično nemoč in odtujenost znanosti. Ko znanost izgubi svojo teoretsko nedolžnost in se je prisiljena »omadeževati« s praktično vlogo, je tudi konec njene iluzije o idejni nevtralnosti. Znanost upravičeno nasprotuje vsiljeni ideologizaciji, hkrati pa samokritično odkriva, da je v globljem, svobodnejšem smislu zakoreninjena v ideološke možnosti svoje dobe.

Teza o idejni nevtralnosti znanosti ima v različnem času zelo različno konkretno vsebino. Lahko prispeva k temu, da si marksistična misel izbori svobodnejši prostor pod pritiskom meščanskih ideologij ali da se družbena znanost v socializmu osvobodi idejnega dogmatizma ali da se meščanska misel zavaruje pred marksističnim vplivom ali da oslabi zveza med družbeno znanostjo in njeno socialistično usmerjenostjo in zlasti med družbeno znanostjo in temeljno programsko usmeritvijo avantgardne politične sile v družbi. Mislim, da ti procesi potekajo tako v naši družbi kot v naši družboslovni znanosti. Praktična vloga sili znanost v poglobljeno etično in idejno širšo refleksijo njenega lastnega početja. Prav iz tega izrašča zahteva dela svetovne znanstvene inteligence, da je treba klasično, profesionalno etično odgovornost znanosti razširiti v širšo družbeno odgovornost. Pogosto se to tudi v vrstah znanstvene inteligence okvalificira kakor napačno politizacijo znanosti. Ko se poudarja, da moramo biti na prvi fronti svetovne znanosti, potem je prav, da smo tudi na prvi fronti te ozasveščene družbeno-kritične progresivno znanstvene misli. V naših razmerah gre gotovo za zelo zožen zorni kot (če se odnos znanosti in družbe zoži samo na odnos: znanost in politika). Ta odnos stopa v ospredje, če politika v klasičnem pomenu ostaja koncentracija družbene moči in center odločanja. Marksizem kot družbena znanost je svoj veliki zgodovinski uspeh dosegel ravno s tem, da je postal sestavina družbenega gibanja. Tudi današnje kardinalne znanstvene ideje, ki ozasveščajo ljudi v njihovem položaju, interesih, stiskah, konfliktih, morajo iskati tiste subjekte, o katerih govorijo, ne pa komunicirati samo s politično-upravnimi strukturami. To bi bistveno zahtevalo tudi drugačno družbenopolitično angažiranost raziskovalcev. Ali imajo dovolj moči, da to breme prevzamejo nase? So pripravljeni kaj žrtvovati v tej smeri?

Znanost se mora obrniti tudi k neposredno prizadetim družbenim skupinam, kot so mladina, kmetje, ženske in k drugim socialnim skupinam, pa seveda tudi k organiziranejšim družbenim subjektom, kot so samoupravni in ne samo upravni in politični organi. Če hočeta ZK in SZDL ohraniti svojo avantgardno vlogo, morata postati kristalizator in koordinator spoja znanstvenih spoznanj in družbenih subjektov, za katere so najbolj relevantna določena spoznanja; le tako bodo lahko družbena

spoznanja postala materialna sila razreševanja konfliktov . . . ZK je gotovo najbolj odgovorna za generalno družbeno sintezo in smer razvoja. Brez znanstvene sinteze tudi nista možni idejna sinteza in vizija. Soglašam s tov. Bibičem, ki je poudaril pomen temeljnih raziskav v humanistiki in družboslovju, ki imajo veliko vlogo pri oblikovanju družbene sinteze.

V tem, da družbena znanost odgovorno sodeluje v procesu odločanja in pri pripravi strokovnih podlag (kar kaže na njeno zrelost), pa je gotovo tudi nevarnost in skušnjava, da bi se tehnokratsko instrumentalizirala in funkcionizirala, da bi namesto politike posiljevala ljudi s svojim idealom znanstvene objektivnosti, nujnosti in učinkovitosti.

Z vsestranskim uresničevanjem svoje praktične vloge je znanost tudi v socializmu izpostavljena zapeljivim melodijam. Žal pa se pred njimi ne more braniti tako kot Odisej, ki se je pustil privezati na jambor, posadki pa dal zamašiti ušesa. Trajno vrednost ima Kardeljevo opozorilo, da ljudi ne smemo osrečevati niti v imenu znanosti niti v imenu politike. Samo znanost, ki je resnična modrost in resnična znanost za ljudi, bo pri svojih prometejskih ambicijah in možnostih sposobna priznati to svojo lastno, avtonomno, humanistično in demokratsko omejitev.

MAURICIO OLENIK

Položaj mladih strokovnjakov

Vrnil se bom na vprašanje reforme univerze, ki jo bom poskušal oceniti s stališča njene surovine – to je študentov, predvsem pa na vprašanje študentskega standarda oz. na njegov vpliv na kvaliteto vzgoje znanstveno-raziskovalnega naraščaja. Mislim, da bi morali probleme, na katere je že velikokrat opozarjala mladinska organizacija, postaviti v ospredje svoje pozornosti tudi na takšnem forumu, kot je ta aktiv. Med nami namreč sedijo predstavniki posameznih institucij, ki lahko na tem področju kaj postorijo.

Strinjam se z mnenjem tov. Baškoviča, da skoraj dvakratno povečanje sredstev za delo univerze še ne zagotavlja tega, da se bo na njej kaj bistvenega spremenilo. Sam bi glasoval proti takšnemu povišanju, če univerza ne bo predložila programa kvalitativnih sprememb načina in metod študija, ki naj bi študenta postavila za subjekt in ne objekt učno-vzgojnega procesa. Grobo rečeno je študent v sedanjem načinu študija (nekateri mu pravijo »sprotni«) postavljen pred dilemo, ali se potunkati v sivo povprečje in si s tem zagotoviti, da v slabih petih letih prileze do diplome, ali pa se poskuša ukvarjati z njemu dostopnim razvojnim ali raziskovalnim delom, je pa zaradi tega kaznovan, ker mu dodatna obremenitev otežuje opravljanje množice, običajno na gosto si sledečih kolok-

vijev, testov in izpitov. Zadnje čase si posamezne fakultete in oddelki izmišljujejo čuda administrativnih omejitev pri prehodu v višji letnik, katerih posledica ni kvalitetna rast znanja določene študentske populacije, ampak si s tem zagotovijo, da kolikor toliko konstantna masa študentov prehaja iz letnika v letnik. Ker so programi financirani tudi po številu študentov, si na takšen način fakultete (oddelki) zagotovijo relativno konstanten dotok sredstev.

Udarci po raziskovalni naravnosti mladih pa se vrstijo tudi po diplomih. Štiri ali pet let mora miniti, preden uspe diplomantu priti do relativno samostojnega raziskovalnega ali razvojnega projekta. V tem času se mora ne glede na svoje sposobnosti ukvarjati z rutinskimi posli in je s tem potisnjen v vlogo koleščka »tekočega stroja znanosti«. Jasno je, da so najbolj ustvarjalna leta marsikaterega diplomanta zapravljeni (npr.: statistika pravi, da dosežejo matematiki višek ustvarjalnosti okrog 23. leta starosti, fiziki pa okrog 27. leta). Vse naštetu demotivira mladega človeka za raziskovalno delo, za diplomski študij, za znanost. Zato se mi zdi bistveno, da univerza sama analizira posledice in poišče vzroke za sedanj način sprotnega študija. Dvomim, da je izvirni greh le indeksni način financiranja. Na univerzi in njenih inštitutih, v raziskovalnih organizacijah in razvojnih oddelkih OZD lahko opazimo sektaški odnos do mladih strokovnjakov: ljudje, ki so svojo ustvarjalnost že izpeli, namreč poskušajo na vsak način obdržati pozicije pri delitvi pogače »sredstev za raziskovalno dejavnost«.

Razmere se zaostrujejo tudi v zvezi s študentskim standardom. Študent v glavnem ves svoj denar porabi za hrano in za nabavo učnih pripomočkov (učbeniki, papir, itd.). Vemo, da sta se ti dve kategoriji potrošniških artiklov v zadnjih letih zelo podražili, posebno učbeniki (nekateri celo za več sto odstotkov). Če upoštevamo še vedno daljše vrste pred okenci študentskih servisov, vidimo, da je za marsikaterega študenta preživetje problem. Kako naj ob tem študira, mi ni jasno. Tudi študentsko naselje postopoma izgublja svojo socialno vlogo, ker zadnji dogodki kažejo, na tih in postopen prehod na ekonomske stanarine, ne glede na to, ali jih je študent zmožen plačevati. Ob vsem tem pa je vrednost štipendij padla precej več kot vrednost realnih osebnih dohodkov. Če se bo razvoj nadaljeval v tej smeri, bo študij postal privilegij Ljubljčanov in Mariborčanov ter otrok višjih slojev iz drugih slovenskih središč.

Ne bi tu mahal s kladivom socialne pravičnosti, ampak zaskrbljen sem zaradi nečesa drugega: sistem štipendijske politike in študentskih domov je v preteklih letih vsaj za silo omogočal študij otrokom iz družin s slabšimi dohodki glavnih dveh centrov. Izmed teh se je rekrutirala glavnina višje in visoko izobraženih kadrov za potrebe združenega dela v drugih regijah. Sedaj ta sistem očitno počasi razpada in, če se bo ta trend nadaljeval, bomo postavljeni pred vprašanje, od kod bo združeno delo v provinci črpalo ustrezno izobražene kadre. To vprašanje je toliko hujše, ker nam analize dolgoročnega razvoja kažejo, da se bo povpraševanje združenega

dela po višje in visoko usposobljenih kadrih bistveno povečalo (do leta 2000 za približno dvakrat). Zato mislim, da je nujno:

- dokončno urediti status študentskih domov,
- pretresti sedanjo štipendijsko politiko in dvigniti vrednost štipendij,
- z ukrepi ekonomske politike prisiliti založbe, da bodo tiskale cenejše učbenike ali pa omogočiti njihovo večje subvencioniranje.

Med ukrepi, s katerimi bi nam uspelo izboljšati socialni položaj mladih strokovnjakov, štejem tudi spremembo nagrajevanja pripravnikov. Sedanji način, ko se ob visoki inflaciji določa osebni dohodek pripravnikov na podlagi povprečnega osebnega dohodka v Sloveniji v preteklem koledarskem letu, povzroči le to, da so pripravniki cenena delovna sila za združeno delo. Primer: v letošnjem letu znaša dohodek pripravnika okrog 19.000 din, kar je danes, novembra 1984, le za 4000 več kot zajamčeni osebni dohodek. Mislim, da bi se moral osebni dohodek pripravnika računati glede na povprečni osebni dohodek v preteklem mesecu.

Za konec bi se ustavil pri vprašanju, odkod blokiranje izvajanja stališč in sklepov zveze komunistov glede razreševanja problematike raziskovalne dejavnosti, ki je zastavljeno tudi v priloženem gradivu. Mislim, da kot enega izmed vzrokov za omenjeno blokado lahko navedemo kadrovske politiko. Maščuje se nam praksa preteklih let, ko so bili med kriteriji za izbiro kandidatov, kot je ustvarjalnost, odnos do raziskovalne dejavnosti, zmožnost jasne vizije nadaljnega razvoja in znanje, potisnjeni v ozadje ali sploh neupoštevani. Od človeka, ki nikoli ni imel jasnega odnosa do raziskovalne dejavnosti, ki si sam ni zastavljal vprašanj o poteh nadaljnega razvoja, ampak mu je bilo pomembnejše to, kako v sedanjem trenutku čim bolje živeti, ne moremo pričakovati, da bo sploh razumel sedanje akcije ZK, še manj pa, da bi bil zmožen njene sklepe uresničevati. Ravno nasprotno: boril se bo proti njihovi uresnitvi, ker ogrožajo njegov položaj. Če je takšen človek na vodilnem položaju v OZD, DPO ali DPS, lahko povzroči neizmerno škodo. Zveza komunistov se ne more otresti odgovornosti za preverjanje usposobljenosti vsakega posameznika, ki zaseda odgovorni položaj v federaciji, republiki, občini in v združenem delu, kar pa ne pomeni, da kličem po generalni čistki.

ZVONE FILIPOVIČ

Zastoji so pri izvedbi nalog

Najbolj pomembno se mi zdi, da pridemo komunisti zares do enotnosti v akciji. Opozorila, da moramo delovati tako, da bo tukaj prihajalo do pluralizma interesov, so dobrodošla, vendar mislim, da smo v zastoji predvsem glede izvedbe. Glede tega, kaj hočemo, smo usklajeni na veliko

večji stopnji, kot pa smo dogovorjeni za uresničevanje stališč ZKS. Menim, da današnje razpravo lahko strnemo v nekaj usmeritev za svoje nadaljnje delo.

Najprej je vprašanje angažiranja na globalni družbeni ravni. Danes je bilo tukaj precej predlogov. Skrbno jih bomo morali povzeti in stališča prenesti centralnemu komiteju. Konkretno je bilo predlagano, da se v zvezi s planiranjem v raziskovalni dejavnosti angažiramo tudi kot organiziran subjekt, kar kaže sprejeti.

Glede sprememb samoupravne organiziranosti v raziskovalni dejavnosti bo potrebno pohiteti, da ne bomo razpravljali toliko časa, da bi nas že planski akti začeli bistveno prehitovati. Nujna je uskladitev, sicer bodo procesi potekali drug mimo drugega. Zato se moramo organizirano vključiti v analizo svobodne menjave, posebej še v tisti fazi, ki je predvidena po prvi razpravi v skupščini oz. v njenih zborih in bo ugotovljeno, v katere smeri naprej voditi to akcijo v zvezi s svobodno menjavo in samoupravno organiziranostjo.

Predlagam še, da vodimo posebno akcijo tudi za pospeševanje razvoja znanstveno-tehničnih informacijskih sistemov in s tem povezane problematike. Kar zadeva kadre in razvoj univerze, pa se bomo morali, da ne bi v lastni hiši nastopali neuskaljeno, čimbolj vključiti v pripravo naše problemske konference ZKS o razvoju visokega šolstva. Potem mislim, da kaže podpreti razmišljanja v letošnji republiški resoluciji, kot jih je predstavil Frlec. Zato je nujno, da se angažiramo za sprejem teh smotrov, seveda z vsemi posamičnimi opombami na predloženi dokument, ki smo jih izražali na različnih mestih. Nazadnje predlagam, da podpremo to, da se v slovenski skupščini na zboru združenega dela skupaj z raziskovalno skupnostjo razpravlja o blokadah zoper uveljavljanje družbene inovacijske usmerjenosti in usposobljenosti.

FRANCI GERBEC

Informacije, znanje in odločanje

Združevanje dela in sredstev je v bistvu načrtano kot gibalno razvoja tako za modernizacijo, kot tudi za nove investicijske posege. Seveda morajo biti pri tem zagotovljene ustrezna tehnološka raven in tržne možnosti za plasman proizvodov, pa tudi za nabavo reprodukcijskih materialov. Zdaj se težko prilagajamo spremenjenim domačim okoliščinam, ki pa so povezane tudi z našimi odnosi s tujino, saj se moramo v vedno večji meri vključevati v mednarodno delitev dela in znanja. Zato se ne strinjam z nekaterimi razpravljalci, ki so postavljali tudi vprašanje politične odgovornosti (npr. za modernizacijo TGA Kidričevo) pri izjavah, pa tudi nekaterih odločitvah.

V SR Sloveniji posegamo z novimi investicijami v bazno industrijo na področju jekla in aluminija. Investitorja za jeklo in aluminij sta z odjemalci podpisala sporazume o združevanju potrebnih sredstev. Res je, da je pri obeh naložbah temu botrovalo dejstvo, da iz drugih jugoslovanskih zmogljivosti uporabniki niso mogli ne kratkoročno in ne dolgoročno zagotoviti potrebnih dobav kovine. Kje so potem vzroki za to, da takšno združevanje sredstev ni uspelo v tistih OZD, ki načrtujejo proizvodnjo elementov, sklopov in pa celotnih agregatov na področjih, kot so: robotika, mikroelektronika, krmilniki za procesno industrijo in industrijsko blago široke potrošnje (bela tehnika). Menim, da je to tudi vprašanje transferja znanja, tudi s področja ekonomskih ved, pa tudi nekaterih drugih zadev, predvsem vprašljive ekonomske prakse. Gotovo vplivajo na to deformiran trg in velika nasprotovanja uveljavljanju tržnega vrednotenja proizvodnje, pa tudi znanja. Prav pri slednjem moramo zagotoviti takšen razvoj družbeno-ekonomskega sistema, v katerem bodo kategorije znanja dobile svoje vrednosti. Zato se strinjam z razpravo prof. Frleca, ki je dejal, da je raziskovalec tisti, ki ima izpolnjena dva bistvena kriterija: mednarodno doseženo priznanje in transfer znanja na kadre in proizvodnje.

Prav gotovo je za opredeljevanje družbeno-ekonomskih ciljev nujno zagotoviti vse razpoložljivo domače znanje, poleg tega pa tudi tisto, ki je na razpolago v tujini in je bolj ekonomično, da ga kupimo in uporabimo za svoje namene. Kljub nekaterim pozitivnim izkušnjam smo na tem področju izredno šibki in z neustrezno prakso. Zanimivo je, da so tudi pri naložbah v jeklo in aluminij tako ali drugače »svetili« takšni ali drugačni inštituti, vendar kompleksnega večplastnega oziroma sinergetskega učinka ali neučinka nismo ugotavljali. Prav iz tega razloga imam tako za jeklo kot za aluminij precejšnje število vprašanj, na katera si ne morem odgovoriti; najbrž tega niso zmogli tudi v takšni ali drugačni instituciji.

1. Za kaj bi lahko uporabili ogromno infrastrukturno vrednost, vloženo v TGA Kidričevo, če se ne bi odločili za modernizacijo?

2. Kakšna bi bila posledica nemodernizacije za bodoče dobave glinice v Tovarni dušika Ruše, ki iz glinice dela korund Swaty, ki jima je korund osnova za proizvodnjo abrazivnega materiala?

3. Kaj bi bilo s produkcijo oziroma z vloženi sredstvi v Impol v Slovenski Bistrici?

4. Slovenske železarne proizvajajo tudi valje, med njimi tudi takšne, ki jih uporabljajo v valjarnah aluminija. Na tak način tudi v Impolu pridobivajo tehnološke izkušnje. Kaj pa potem?

5. TGA Kidričevo je proizvajalec legur za motorno industrijo. Pri tem je potrebno vedeti, da se za motorje z notranjim izgorevanjem uporablja čedalje več lahkih legur in od tega je odvisen tako razvoj TAM kot TOMOS.

S takšnimi vprašanji bi lahko nadaljeval in istočasno bi lahko postavil podobna vprašanja za jeklo. Bistveno vprašanje pa je, koliko lahko drugi deli industrije v večji meri tehnološko izrabijo te kovine (v katerih je tudi

veliko znanja) in ga oplemenitijo z vsemi tehnološkimi elementi, ki proizvodom na zahtevnih trgih omogočajo kompetitivnost v vseh pogledih.

Zato ostaja odprto bistveno vprašanje, kako zagotoviti relevantno oceno vseh posledic, pa tudi nujnega razvoja znanja na podlagi sinergetičnih učinkov, da bi bile tako zahtevne naložbe izkoriščene, oziroma da do njih ne bi prišlo, če bi bile iz večplastnih ugotovitev razvidne škodljive posledice. Zato se strinjam z razpravljalci, ki ugotavljajo, da nismo zagotovili možnosti za takšno koncentracijo znanja, ki bi omogočala izdelavo takšnih tehnoloških, dohodkovnih in nacionalno-ekonomskih ocen.

JANEZ STANOVNIK

»Komparativne prednosti« so vse manj dane, ampak so plod pravih odločitev

Želim prispevati samo nekaj – medsebojno nepovezanih – misli:

1. Znanost je kot metoda sistematično raziskovanje narave in družbe, v kateri živimo, kot rezultat je pa zakladnica doseženega znanja. Cilj povečevanja našega znanja ni zadovoljevanje naše radovednosti, ampak bogatitev in povečevanje učinkovitosti naše praktične aktivnosti. Znanost je danes glavni vzvod za razvoj tehnologije.

2. Na znanstvenih odkritjih zasnovan tehnološki prodor, značilen za dogajanje v današnjem svetu, se bistveno razlikuje od dosedanjih tehnoloških prelomnic. V zgodovinskih tehnoloških ciklih so epohalne tehnologije – parni stroj, elektromotor, avtomobil itd. – predvsem revolucionarno spreminjale sredstva za proizvodnjo. Znanje je bilo utelešeno v strojih in je tako posredno povečalo produktivnost dela. Danes se največji del novega znanja – in nove tehnologije – prenaša neposredno na proizvajalca. Inovacija se danes ne pojavlja več kot odločilni – in enkratni – sunek, ki dvigne produktivnost na višjo raven, ampak kot nepretrgan proces in kot tak pogoj za uspešno produkcijo.

3. Dominantna vloga znanstvene tehnologije v sodobnem gospodarstvu bistveno spreminja mednarodne gospodarske odnose. Neverjetna dinamizacija znanstveno zasnovane tehnologije zmanjšuje čas med znanstvenim odkritjem in komercialno-tehnološko aplikacijo. Potreba po hitri eksploataciji – s katero se hoče preprečiti, da bi »imitatorji« z množično proizvodnjo prevzeli pridobljene prednosti – spodbuja transnacionalizacijo. Mednarodne konkurenčne prednosti niso več zasnovane prvenstveno na komparativnih prednostih – danih od narave (surovine) ali pa pridobljenih v dotedanem razvoju (kapital), ampak predvsem na prednostih,

pridobljenih z zavestnim in načrtnim razvojem določene produktivnejše tehnologije ali pa nove kvalitete proizvoda. Zato se mednarodna specializacija prav tako ne razvija več v določenih gospodarskih vejah, ampak v posameznih proizvodnih vrhunskih tehnoloških dosežkih. V takšnih okoliščinah »komparativne prednosti« niso dane, ampak so prvenstveno posledica naših pravih ekonomskopolitičnih in znanstveno-tehnoloških odločitev.

4. Znanstvena politika je predvsem določanje prioritet med alternativnimi možnostmi. Pogoj zanjo je zato »znanje« o »nezninem«. Vsaka pretirana koncentracija na izbranih sektorjih in smereh, ki implicira prav tako izrecno zanemarjanje drugih področij, je zato izredno nevarna. Ideološko zasnovana predilekcija določenega znanstveno-metodološkega prijema pa še bolj (npr. sovjetsko zaostajanje v genetskem inženiringu zaradi vztrajanja pri Lisenku). Pogoj za razvijanje znanstveno-zasnovane tehnologije je vzdrževanje »znanstvenega ozračja« v družbi. To ozračje zahteva predvsem veliko strpnost: znanstveno resnico je možno odkrivati samo v okoliščinah, ki dovoljujejo zmotnost in neuspeh. Znanstveno raziskovanje in tehnološki napredek prav tako vključujeta tveganje.

5. Znanstveno-tehnološki napredek zahteva absorpcijo (imitacijo) in avtonomno ustvarjalnost. Pogoj za produktivno aplikacijo tuje in znane tehnologije je obstoj nacionalne znanstvene-tehnološke infrastrukture, ki mora to tehnologijo prilagoditi specifičnim družbenoekonomskim razmeram. Toda »uvoz« ali pa »transfer« tehnologije lahko deželo samo približa današnji svetovni ravni; na podlagi tako transferirane materializirane infrastrukture je treba razvijati ustvarjalno tehnologijo neposrednih proizvajalcev in upravljalcev. Figurativno povedano: opremljanje našega proizvodnega mehanizma z telematiko je samo infrastruktura, ustvarjanje inovatorske znanstveno-tehnološke kulture je pa drugi bistveni del.

6. Razvoj znanosti se danes ne nanaša smo na »tehnične« tehnologije, ampak prav tako na upravljalske. Inovacija je predvsem v konceptiji. Tudi najboljša tehnološka rešitev v samem procesu proizvodnje ne bo dala zelenih rezultatov v produktivnosti, če ne bo povezana s pravilno organizacijo proizvodnje in pravih makro-ekonomskimi odločitvami. Te odločitve so pa najpogosteje multidisciplinarne (vsebovati morajo ekološke, ekonomsko-finančne, politične, sociološke in druge komponente). Naloga znanstvenih disciplin je, da svetujejo, naloga politično-izvršnih organov pa, da odločajo.

7. Jugoslavija, in v njej Slovenija, znantno zaostaja v svetovnem znanstveno-tehnološkem razvoju, kot je to pokazal prof. Blinc. V težnji, da dohitimo svetovno raven, smo omejeni z obsegom relativno skromne – in s poprejšnjim razvojem obremenjene akumulacije (o čemer je govoril dr. Frlec). Ali to pomeni, da smo jetniki »zaprtega kroga« – nizke produktivnosti, nizke akumulativnosti in zato nesposobnosti za »tehnološki preboj«? Nikakor ne. Istočasno s kar največjim prizadevanjem, da bi znanstveno-tehnološkemu razvoju prioriteto namenili materialno-finančna

sredstva, moramo odločneje pospeševati vrsto »malih korakov«, ki so zunaj »zaprtega kroga«:

– Predvsem moramo odpirati vrata v svet na široko znanstvenim stikom in komunikaciji. Znanost je resnično splošno človeška. Znanstveno sodelovanje naših znanstvenikov in znanstvenih institucij s centri razvoja svetovnega znanja nam omogoča občutno cenejši »uvoz« tehnologije, kot pa kupovanje licenc. Mnoga področja znanstvenega raziskovanja zahtevajo tehnologije, ki so našim finančnim sposobnostim tudi perspektivno nedostopne: zato moramo težiti k tem, da bi naše raziskovalne skupine delale v inozemstvu in da bi tuji vrhunski raziskovalci prihajali v naše institute. Pospeševati moramo post-diplomsko začasno delo naših znanstvenikov v svetovnih centrih. Objavljanje znanstvenih prispevkov v svetovnih revijah je treba hrabriti. Zlasti je treba pospeševati »dvojno bivanje« znanstvenih kadrov: delo v tujini in periodično vračanje v domovino itd.

– Naša industrija, ki daje letno 18 milijard dinarjev za potovanja, 2,6 milijard dinarjev za reprezentanco in 3,5 milijard dinarjev za reklamo in propagando, se mora usmeriti na povečano pospeševanje znanosti – v okviru samih OZD in v širših družbenih okvirih. Sistem fiskalnih dajatev mora tak proces neposredno hrabriti.

– Okvir znanstveno-raziskovalnega dela ni samo velika organizacija oziroma institucija; znanstveni napredek je predvsem delo pravilno motiviranega posameznika. Institucije potencirajo ta razvoj, ker predvsem omogočajo interdisciplinarne konsultacije. V socialističnem in samoupravnem sistemu moramo najti dovolj mesta za individualno ustvarjalnost.

– Zahodna Evropa, ki danes na široko diskutira o problemu, ki je danes pred nami, ugotavlja, da so ZDA v preteklem desetletju povečale svojo zaposlenost za 20 milijonov delovnih mest, medtem ko jih je Zahodna Evropa istočasno izgubila 3 milijone. Razlog za to je predvsem tehnološka modernizacija, ki jo preživlja Amerika – v precejšnji meri s pomočjo evropskega denarja. Toda ameriški viri ugotavljajo, da je bilo 60% nove zaposlenosti ustvarjene v malih podjetjih – predvsem storitvenih dejavnosti, ki so samo posredno povezana z vrhunsko tehnologijo in odvisna od nje. Pospeševanje malega gospodarstva in razvijanje gospodarske, tehnološke in znanstvene aktivnosti zunaj rednega delovnega odnosa je zato prav tako prispevek k splošnim prizadevanjem.

Znanost kot družbena poraba in kot proizvodna sila

Uveljavitev raziskovalne dejavnosti kot proizvodne sile namesto družbene porabe ni samo stvar naprednega ali nazadnjaškega teoretičnega stališča, ampak predvsem stvar realnih družbenoekonomskih odnosov med raziskovalno dejavnostjo in uporabniki. Če so ti odnosi posredniške narave, če posredujejo med raziskovalno dejavnostjo in uporabniki pro-računski ali paradržavni mehanizmi, potem raziskovalna dejavnost objektivno je družbena poraba z vsemi negativnimi posledicami.

Danes priznavamo raziskovalno dejavnost kot proizvodno silo največkrat zgolj deklarativno, v praksi pa ji celo otežujemo ali ji vsaj ne pomagamo dovolj, da bi resnično postala proizvodna sila. Pogosto s praktičnimi ukrepi ekonomske politike delujemo nanjo kot na porabo. Posledice tega občuti zlasti tisti del raziskovalne dejavnosti, ki sodeluje v vseh oblikah posredne menjave dela v samoupravnih interesnih skupnostih, na splošno pa so v podobnem položaju tudi vsi tisti, ki občutijo negativne posledice omejitev uvoza strokovne literature, raziskovalne opreme itd. Vse to so za sfero porabe nedvomno tipični – čeprav nesmotrni – ukrepi.

Uveljavitev pravih družbenoekonomskih odnosov pomeni vzpostavitve neposrednega stika med raziskovalcem in uporabnikom. To omogoča vzajemen dogovor o raziskovalnem programu in sporazum o vrednotenju tega programa. To pomeni uveljavitev vseh tistih sestavin družbenoekonomskih odnosov, ki jih imenujemo svobodna menjava dela.

Dohodek delavcev v raziskovalni dejavnosti je v svobodni menjavi dela odvisen od tega, koliko ti delavci prispevajo – neposredno ali posredno – k ustvarjanju nove vrednosti, ki odseva v dohodku materialne proizvodnje, v povečanju družbene produktivnosti dela in v razvoju celotne družbe. Ta prispevek je včasih težje merljiv, pogosto – zlasti pri raziskovalnih rezultatih v tehničnih vedah – pa ga je lažje ugotoviti, ovrednotiti in razviti neposredni dohodkovni odnos med raziskovalci oziroma raziskovalno organizacijo in uporabniki raziskovalnih rezultatov.

Postavlja se vprašanje, ali raziskovalna dejavnost sama stori dovolj za uveljavitev pravih družbenoekonomskih odnosov ali pa tudi njej sami mnogokrat objektivno še vedno ustreza status družbene porabe. Vzroki za to so znani, o njih široko razpravljamo: nezanesljivost in predvsem kratkoročnost neposredne svobodne menjave dela, nezagotovljen program temeljnih raziskav, razdrobljenost in nepovezanost raziskav, nepovezan interes razdrobljenih uporabnikov itd. Zato je pritisk na skupni program v Raziskovalni skupnosti Slovenije močan in se ustvarja občutek,

da je v njegovem okviru edino mogoče zagotoviti trajnost in stabilnost raziskovalnega dela.

Pogoj za uveljavitev pravih družbenoekonomskih odnosov je tudi pripravljenost, odzivati se na aktualne družbene potrebe. Ni mogoče sprejeti teze, da naša raziskovalna dejavnost tega noče. Sedanji delež neposredne menjave dela je gotovo zanesljiv znak odziva na neposredne potrebe. Toda, želimo, da bi bile te potrebe bolj povezane, integrirane in dolgoročno opredeljene. Pri tem zadenemo na naslednjo težavo: imamo razmeroma razdrobljeno združeno delo, ki pogosto ne zna, včasih pa tudi objektivno še ne more oblikovati in integrirati svojih potreb po raziskovalni dejavnosti. O raziskovalnih potrebah pa se ni mogoče vedno in v vsej celovitosti dogovarjati samo na ravni temeljnih organizacij združenega dela, ampak vsaj na ravni delovnih in sestavljenih organizacij ali s pomočjo ustreznih interesnih povezav, zlasti posebnih raziskovalnih skupnosti. Nanje gledamo predvsem kot na eno samoupravno interesno skupnost več, ne pa kot na resnično priložnost za povezovanje raziskovalnih interesov združenega dela. Prav zato se posebne raziskovalne skupnosti še vedno borijo z začetnimi težavami. Mnogi jih še preveč istovetijo z nekdanjimi področnimi raziskovalnimi skupnostmi in zato kot nekakšen delovni privesek Raziskovalne skupnosti Slovenije. Še vedno je globoko nerazumevanje tega, kaj je namen oziroma cilj združevanja v posebne raziskovalne skupnosti. Iz tega nerazumevanja sledijo vse druge slabosti, zlasti monodisciplinarnost raziskovalnih programov, pretežna orientacija na raziskave ene znanstvene discipline itd. Zato bi veljalo tudi ob tej priložnosti poudariti, da morajo v posebnih raziskovalnih skupnostih uporabniki evidentirati vse svoje raziskovalne potrebe, nato pa se z drugimi uporabniki dogovoriti o tem, katere potrebe so take, da izražajo skupni interes vseh ali večine uporabnikov (taki raziskovalni programi so potem sestavni del skupnega raziskovalnega programa posebne raziskovalne skupnosti), katere raziskovalne potrebe pa take, da so interes samo posameznega ali nekaj uporabnikov (take programe pa je treba uresničevati v neposrednih odnosih). Pri tem se moramo zavedati, da je za uspešno delovanje teh mehanizmov in za uveljavitev svobodne menjave dela potrebna pripravljenost tako raziskovalcev kot uporabnikov. Za sedanje slabosti in prepočasno uresničevanje dogovorjenih usmeritev ni mogoče kriviti samo enega.

Raziskovalna dejavnost vpliva na družbeni razvoj predvsem dolgoročno – z raziskovalnimi rezultati, ki jih na različne načine prenaša v prakso. Če danes naša raziskovalna dejavnost ne vpliva dovolj na družbene razvojne odločitve, je to res v veliki meri še posledica neozaveščenosti in včasih tudi nepripravljenosti nosilcev različnih družbenih odločitev, vendar pa tudi posledica premalo učinkovitega prenosa raziskovalnih rezultatov v prakso. Prizadevati si moramo za izboljševanje tega. Zlasti pomembna je pri tem vloga raziskovalnih enot v organizacijah združenega

dela v materialni proizvodnji, ki so med drugim tudi najbolj zanesljiv most med raziskovalnimi inštituti in materialno proizvodnjo.

Neposredne oblike vplivanja raziskovalne dejavnost na družbene razvojne odločitve, npr. z družbenimi sveti, razvojnimi sveti in podobno, so lahko pomembne, vendar so v bistvu le dopolnilo, konkretizacija temeljnega prenosa znanja in raziskovalnih rezultatov v prakso.

Pozabljamo pa pri družbenih odločitvah na pomembno vlogo strokovnih društev in združenj, ki bi morala tudi biti konzultirana ob vsaki pomembni razvojni odločitvi, ne samo zaradi »strokovnega soglasja«, ampak tudi zato, da bi strokovno spodbudila aktivnosti za konkretno uresničevanje sprejetih odločitev.

ERNEST PETRIČ

Humano poslanstvo samoodločbe

Ernest Petrič (1936) je doktor pravnih znanosti in redni profesor mednarodnih odnosov in mednarodnega prava na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvard Kardelj v Ljubljani. Svoje strokovno in znanstveno raziskovalno delo je po diplomu na Pravni fakulteti pričel na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani, kjer se je posvetil narodnemu vprašanju, zlasti pa manjšinski problematiki. Doktoriral je 1965. iz teme »pravica do domovine«. Med leti 1967–1971 je opravljal poklicno politično funkcijo, nato pa se je leta 1972 ponovno vrnil na FSPN, kjer je že vrsto let predstojnik seminarja in raziskovalnega centra za mednarodne odnose.

Bibliografija dr. E. Petriča obsega prek sto znanstvenih in strokovnih razprav, objavljenih v domačih in tujih revijah, in sicer o vprašanih manjšinskega varstva, človekovih pravic, vprašanja mednacionalnih odnosov idr. Leta 1977 je izdal zajetno delo »Mednarodnopravno varstvo narodnih manjšin« (Založba Obzorja), ki je bilo nagrajeno z nagrado Sklada B. Kidriča, leta 1981 v Trstu knjigo »Mednarodnopravni položaj slovenske manjšine v Italiji« (izšla je tudi v italijanščini) in leta 1984 delo »Pravica do samoodločbe« (Založba Obzorja), ki je bila tudi povod za naš pogovor.

UREDNIŠTVO: Pred leti, mislim, da l. 1978, ste izdali zajetno monografsko študijo o mednarodnopravnem varstvu manjšin, ki je bila nagrajena z nagrado Sklada B. Kidriča. Tudi v večini vaših številnih razprav in člankov se lotete problematike mednarodnih in mednacionalnih odnosov. Vaša tokratna knjiga o mednarodnopravnih vidikih pravice narodov do samoodločbe pravzaprav povezuje obe znanstveni področji, ki se jih lotete: mednarodne odnose in mednacionalne odnose. Zanima nas, zakaj menite, da je pomembno v Sloveniji proučevati ta vprašanja?

E. PETRIČ: Dvomim, da je moč odgovoriti na kratko, a bom poskušal. Res je v Sloveniji proučevanje raznih vidikov mednarodnih odnosov, vključno z mednarodnopravnimi, v zadnjih letih kar intenzivno. Še zdaleč pa ne moremo biti zadovoljni. Zlasti je slabo z dokumentacijskim gradivom. Prav dokumenti pa so prvi pogoj za resno delo pri proučevanju mednarodnih odnosov. Iz par tujih, pogosto celo zastarelih knjig, sestaviti »novo knjigo«, kar si posamezniki še vedno privoščijo – in to imajo za

znanost – tudi pri nas ne zadošča več. Za narod, kakršen je slovenski (pa tudi za državo, kakršna je SFRJ), je razumevanje dogajanj v svetu, katerega del smo, naravnost usodnega pomena. Iz sveta prihajajo k nam pomembni vplivi, del tega sveta smo, njegovo usodo delimo in na ta svet tudi mi vplivamo in hočemo vplivati. Seveda, če hočemo obstati kot del modernega sveta, če hočemo biti dejavnik v dinamičnih, silovitih procesih, ki svet danes zanesljivo gnetejo v nekaj novega, če nočemo biti potisnjeni na obrobje, moramo dogajanja okoli nas in v širšem svetu poznati in razumeti. Večkrat sem trdil – žal pa tega del slovenskega izobraženstva noče razumeti – da Slovenci svojega narodnega obstoja danes ne moremo več utrjevati kot nekoč s proučevanjem brižinskih spomenikov in spisov Janeza Svetokriškega. Svoj obstoj danes utrjujemo predvsem s sposobnostjo obdržati se kot del visoko razvitega, tehnološko in kulturno razvitega sveta in slediti utripu, ki ga narekuje razvoj npr. elektronike, mikrobiologije itd. Dilema našega obstoja danes je: ali moderen narod v vseh pogledih ali pa narod s sicer lastnimi posebnostmi, kot so kultura, jezik, običaji, česar nam nihče noče vzeti, vendar zrinjen na obrobje glavnih tokov sodobne civilizacije, zrinjen v položaj v bistvu nekake folklorne »planinske« skupnosti. Seveda pa bi se tisti trenutek, ko bi izgubili utrip sodobnega sveta, ko bi se pokazalo, da nismo sposobni iti v korak z razvojem v svetu, znašli pod prvo eksistenčno dilemo. Takrat bi se začel spontan proces osipanja; gotovo bi slovensko narodno telo zajela huda erozija. Zakaj biti Slovenec, zakaj negovati slovenstvo, če bi le to utesnjevalo človeka v nek zaplankan svet, v nekaj zaostalega, obrobnega? Če torej hočemo obstati, moramo obstati kot del modernega sveta!

Kar trdim za slovenski narod, velja v prenesenem pomenu, morda še bolj, za jugoslovanski samoupravni socialistični družbeni red. Ali bomo dorasli razvojnim procesom sodobnega sveta ali pa bomo ostali le ena od epizod pri iskanju »novega sveta«, iskanju, ki je tako značilno za drugo polovico našega stoletja. Če naj torej ostanemo del modernega sveta, pa je, seveda poleg marsičesa drugega, treba ta svet poznati, razumeti, proučevati – in celo vanj žarčiti – naša hotenja in misli.

Kako usodno smo Slovenci in Jugoslavija vpeti v svetovne tokove, pa nas uči tudi zgodovina. Slovence so nas kar naprej delili, tudi v tem stoletju; v Versaillesu l. 1919, pa l. 1941 Nemci, Italijani in Madžari, pa pravzaprav spet v Parizu l. 1946 itd., Jugoslavijo pa še v Moskvi, na Jalti in še kje. Že to nam je lahko pobuda in spodbuda za proučevanje mednarodnih odnosov. Še bolj pa to, da smo zlasti po prerezu popkovine s Kominternom po l. 1948 res postali smostojen in pomemben dejavnik mednarodnih odnosov.

To, da sem tokrat svojo pozornost usmeril k problematiki pravice narodov do samoodločbe, seveda ni naključje. Samoodločba narodov je eno središčnih vprašanj sodobnih mednarodnih odnosov, ko izginjajo kolonializem in druge »stare« oblike podrejanja narodov, porajajo pa se žal, vedno nove. Samoodločba ostaja torej živo vprašanje, dobiva pa v

novi dobi nove razsežnosti, novo vsebino, nove poudarke, predvsem kot antiteza »novim« oblikam podrejanja, neenakopravnosti, nadvlade.

In končno je seveda tudi SFRJ izraz pravice narodov do samoodločbe. Tudi v jugoslovanski skupnosti nastajajo nove sinteze in povezave, pa tudi nova protislovja. Nič ni statičnega, znova in znova je treba – in bo treba tudi v bodoče – vzpostavljati prava ravnotežja med skupnim in posameznim. Kako bomo v bratski jugoslovanski skupnosti urejali naše sožitje in skupni razvoj, bo seveda živo vprašanje, dokler bomo Slovenci in dokler bo Jugoslavija. To je bistvo mednacionalnih odnosov danes v Jugoslaviji, ustavno izhodišče pri njihovem urejanju pa je slej ko prej pravica do samoodločbe.

UREDNIŠTVO: O vaši knjigi je moč reči, da zelo daljnosežno tolmačite pravico narodov do samoodločbe kot eno od načel sodobnega mednarodnega prava. Ali bi se strinjali z mnenjem, da je v marksistični znanosti po Leninu prevladalo dokaj omejujoče gledanje na samoodločbo?

E. PETRIČ: To je točno, če nam je seveda pomenila »marksistična znanost« tudi vse tisto, kar se je ponujalo v stalinistični embalaži. Po Leninu, pravzaprav že v zadnjih letih njegovega življenja, vsekakor pa po l. 1919, se je postopoma uveljavilo najprj v SZ, po letu 1945 pa tudi drugje na Vzhodu, v bistvu stalinistično gledanje na pravico narodov do samoodločbe. Leninovo dosledno in preprosto izhodišče, da ima vsak narod pravico do samoodločbe, vključno pravico do odcepitve, je zamenjalo novo gledanje. Tudi po tem, stalinističnem gledanju ima načeloma vsak narod pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, vendar le, če je konkretna izvedba te pravice v skladu z interesi proletariata, če je v interesu socializma, če je »v skladu s konkretnimi pogoji« itd. Kaj je v interesu proletariata, v interesu socializma, »v skladu s konkretnimi pogoji«, pa ne odločajo delavci naroda oz. narod, za katerega zahtevo po samoodločbi gre, temveč zunaj njega, npr. v Moskvi, kaj je v skladu z interesi poljskega proletariata ali razvoja socializma na Češkem. Poenostavljeno rečeno ima kompartija po tem gledanju na samoodločbo dolžnost skrbeti za to, da ob sicer formalno zagotovljeni pravici do samoodločbe do nje ne pride. Tako gledaje na samoodločbo ima seveda kaj malo skupnega s stališči Lenina. Taka stališča so v bistvu izraz velikodržavne miselnosti, ki ji je pravica do samoodločbe le lepo zveneča fraza, s katero se prikriva dejanska hegemonija.

UREDNIŠTVO: Ko ste že omenili vlogo kompartije v zvezi s samoodločbo, nas zanima, kako dojemate razprave o pojavih »federalizacije v ZK« pri nas?

E. PETRIČ: To je vendarle organizacijski problem in razpravljati o njem abstraktno in na nekaki načelni ravni po mojem ni najbolj plodovito.

Vsaka dejansko delavska, proletarska partija, vključno z ZK, ki seveda že dolgo ni partija v starem pomenu, je po eni strani nosilka splošnih razrednih interesov delavskega razreda, interesov, ki so skupni vsem proletarcem. Ti skupni interesi se v naših konkretnih razmerah in v konkretnem trenutku izražajo predvsem kot stalen boj za dejansko odločanje delavcev o rezultatih njihovega dela, kot boj torej za dosledno uveljavitev samoupravljanja, če hočete v sedanjem trenutku, kot boj za uresničevanje dolgoročnega stabilizacijskega programa – ne more pa biti delavska partija, in tudi ZK ne, le nekaka samo »občedelavska«, samo nosilka nekakih »občedelavskih« interesov. Nujno je tudi nosilka tistih interesov konkretnega delavskega razreda, ki izražajo njegovo narodno bit. Ni delavskega razreda, ki bi obenem ne bil del naroda, ki bi torej ne imel določenih interesov kot narodna skupnost. Delavska partija ne more biti ne indiferentna do narodnostne problematike, tako kot tudi ne sme zapluti v vode nacionalnega egoizma in ne videti skupnih, in če hočete, dolgoročnih interesov delavskega razreda. Kako to dejansko dvojno vlogo najbolje izraziti v organiziranosti ZK in v konkretnih zgodovinskih razmerah, je vsakokratno konkretno vprašanje. Gotovo so obstajali zelo konkretni in tehtni razlogi že pred vojno, za ustanovitev npr. KP Slovenije, KP Hrvatske v KPJ. Kako zagotavljati danes enotnost v ZK pri vsebinskih vprašanjih, pa je le malo, če sploh, odvisno od organizacijske sheme. Mnogo bolj gre za to, da se v vseh okoljih izbori dejansko uresničevanje dogovorjenega. Zanesljivo pa je nevarna utvara, če kdo pričakuje, da bi sicer pogosto res mučno dogovarjanje v federaciji bodisi na državni ravni bodisi v ZK kar zlahka zamenjali s preglasovanjem. S preglasovanjem bi se zanesljivo ne iztrgali iz sedanjih težav, pač pa zabredli v krizo dramatičnih razsežnosti.

UREDNIŠTVO: Vrnimo se k problematki pravice narodov do samoodločbe. V kakšnem smislu je samoodločba danes pomembna za slovenski narod?

E. PETRIČ: V konkretnih slovenskih razmerah se problematika samoodločbe kaže na več načinov in na raznih ravneh. Najprej vsekakor kot tisto, kar Slovenci sami počenjamo s svojo usodo, s svojim današnjim in jutrišnjim dnem. To je gotovo najpomembnejše, saj nihče drug ne more biti odgovoren za naše lastne nesmotrnosti, napake, slabosti. In drugo, kar je neločljivo povezano s povedanim, kako soustvarjamo svoj položaj v jugoslovanski skupnosti, kako prispevamo k temu, da bi bila ta skupnost enakopravna, solidarna, svobodna, vsestransko bogata, človečna za vse narode in narodnosti, združene v njej. Poseben vidik slovenske samoodločbe je seveda tudi slovensko vprašanje v odnosih s sosednjimi državami. Kako stalno zagotavljati, da se bodo deli slovenskega naroda v zamejstvu ohranjali kot Slovenci; kako zagotoviti tisto, čemur radi rečemo enoten slovenski kulturni prostor ne glede na državne meje, ki Slovence ločujejo.

Kako torej čimbolj zmanjšati ločnice slovenskega narodnega telesa, ločnice, ki hočeš nočeš so državne meje.

UREDNIŠTVO: Kot je razumeti iz vaše knjige, je pravica do samoodločbe pravzaprav svobodno odločanje ljudi in skupnosti o družbenih vprašanjih, ki se še posebej kaže pri najmanjših narodih.

E. PETRIČ: Bit pravice narodov do samoodločbe je težnja po svobodi, tako po svobodi posameznika kot po svobodi narodov, vseh, tudi najmanjših, najrevnejših in najmanj razvitih. Ni namreč moč govoriti o narodu, da je svoboden, tudi če mu vlada »domača« tiranija, in ni moč govoriti o svobodi posameznika, če je narodna skupnost, v kateri živi, pod tujim jarmom. Prav v težnji po svobodi je gotovo globoko humano poslanstvo načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe. V sodobnem svetu se to poslanstvo samoodločbe potrjuje na več načinov. V imenu samoodločbe so postali vsaj formalno svobodni mnogi še do včeraj surovo zatirani narodi. Žal seveda ne vsi in žal se pojavljajo vedno nove, prikrite oblike podrejanja narodov. Humano poslanstvo samoodločbe se potrjuje tudi v tem, da smo priča renesanse vrste takorekoč že odpisanih jezikov, kultur, etničnih skupnosti v imenu t. i. kulturne samoodločbe.

Še nekaj se mi zdi pomembno omeniti. Do pred desetletji še živa in nesporna politična težnja k »velikim državam«, ki da imajo mnoge prednosti pred »malim državami«, se vse bolj kaže, najbolj milo rečeno, kot iluzija. Danes prav dobro uspevajo mnoge »male« države, npr. Danska, Finska, Norveška, pa tudi zunaj Evrope npr. Tunis, Senegal, Singapur, Lesoto, Svazi, Kuvait, Džibuti itd. Hkrati pa se vrsta »velikih držav« ubada s silnimi težavami. Ne le to. Državljanom npr. Finske in seveda tudi Jugoslavije ni treba nositi glave naprodaj v Vietnam, Libanon, Afganistan itd. zavoljo nekakšnih svetovnih interesov njihove države. Tudi to, da so majhne nacionalne ekonomije lahko zelo uspešne, dobro vključene v svetovni trg in integracijske procese, seveda če so zdrave, ni treba danes več dokazovati. Skratka, tisto, kar so npr. R. Luxemburg in mnogi drugi očitali Leninu, da njegovo vztrajanje pri pravici do samoodločbe, vključno pravici do odcepitve, povzroča »balkanizacijo« in je ekonomsko škodljivo, se ni potrdilo. Očitno ni prav nobene tehtne prepreke za to, da tudi najmanjši narodi sami odločajo o svoji usodi ter o svojem enakopravnem in svobodnem vključevanju v razne oblike zveznih, konfederativnih in drugih skupnosti.

In morda najpomembnejše! Očitno ni težko dokazati, da bo odločanje ljudi o družbenih vprašanjih prav v ogromnih superdržavah vedno izpostavljeno skrajni odtujenosti, pa naj gre za odločanje v Kremlju ali v Beli hiši. Tudi uporaba elektronike, od česar si mnogi obetajo veliko, ne bo presegla odtujenosti. V »mali« državi pa so tudi najpomembnejše odločitve lahko zelo blizu ljudem. Sodobni razvoj naj bi ne bil razvoj v odtujenost, v orwellovsko »Oceanijo«, temveč v preseganje odtujenosti.

Seveda ne napovedujem razpada »superdržav«. To bi bila huda iluzija, čeprav bi bilo človeštvu morda marsikaj prihranjeno, če ne bi bilo tistih nekaj kolosov, ki mu prepogosto krojijo usodo. Napovedujem pa, da se bodo morali ti kolosi še kako dejansko široko »avtonomizirati«, če naj se dejansko začno procesi preseganja odtujenosti političnega in tudi drugega odločanja v njih. Zgodovinska, napredna, humanistična težnja sodobnega družbenega razvoja pač ne more biti težnja po krepitvi države. Vsaka država, tudi socialistična, je navsezadnje le aparat prisile. Napredna težnja ne more biti težnja po krepitvi prisile, temveč težnja po nastajanju svobodnih asociacij proizvajalcev in svobodnih asociacij narodov! Seveda je danes država še zgodovinska nuja. Vendar me skrbi fetišiziranje vseh obstoječih držav, skrb za njihovo »krepitev« itd. – namesto skrbi za njihovo postopno odmiranje. V prihodnosti se bo samoodločanje v že neodvisnih državah vse bolj uveljavljalo kot boj za svobodno soodločanje ljudi in narodov zoper ohranjanje odtujenih centrov moči in odločanja bodisi »države« bodisi »partije« oziroma njunih tehnokracij in birokracij.

Še en humanistični vidik pravice do samoodločbe je treba poudariti. Subjekt samoodločanja je vedno posameznik, človek. Zagotovljeno mu mora biti svobodno soodločanje o vseh vprašanih lastne narodne skupnosti. Pravica narodov do samoodločbe je torej povezana s temeljnimi človekovimi pravicami. Bistvo obojega je težnja po svobodi, po svobodi ljudi in po svobodi narodov, česar nikoli ni moč ločiti.

UREDNIŠTVO: Katera vprašanja vas utegnejo kot raziskovalca pritegniti v bodoče in kakšno mesto bodo v vašem delu dobili nekateri novodobni nacionalistični miti.

E. PETRIČ: To je težko reči. Ker trenutno delam na univerzi v Etiopiji, seveda ne morem mimo tega, da ne bi proučeval te zanimive in revne dežele, ki teži k socializmu. O tem bom gotovo kaj napisal. V preteklosti sem se poleg proučevanja narodnosti ukvarjal tudi z mednacionalnimi odnosi v Jugoslaviji. Zadnja leta so me sicer bolj pritegovala nekatera splošna vprašanja mednarodnega prava in mednarodnih odnosov, a se utegnem vrniti k mednacionalni problematiki. K temu človeka kar izziva prava poplava dvomljivih tez, ki jih danes neodgovorno izrekajo in z njimi burijo jugoslovanski prostor. Npr. o tem, da je bivša fašistoidna Jugoslavija bila malodane utelešenje nacionalnih in socialnih teženj jugoslovanskih narodov, da KPJ menda pod vplivom Kominterne ni razumela zgodovinske vloge te države in da je grešila, ko si je v določenem obdobju prizadevala za razbitje tega legla reakcije in socialnega in nacionalnega zatiranja. Pozablja se, da je stara Jugoslavija, kakršna je dejansko bila, ne takšna, kakršno so si jo mnogi zamišljali, preden je dejansko nastala, bore malo prispevala k današnjemu sožitju narodov in narodnosti v SFRJ, zelo veliko pa k bratomornemu klanju v letih 1941–45 tako rekoč v vseh njenih delih. Žal še danes marsikje žanjemo posledice tistih zgrešenih 30 let!

Človek se vprašuje, ali je res treba sodobni jugoslovanski socialistični patriotizem graditi na ohranjanju skrajno dvomljivega mita bivše Jugoslavije. Čemu je to ohranjanje duhov preteklosti potrebno, mi ni jasno. Jasno pa mi je, da je temu treba nasprotovati, saj utegnejo biti posledice težke!

Mednacionalni odnosi v Jugoslaviji zahtevajo neprestano in sprotno znanstveno proučevanje. Tema je nujno tesno povezana z vsebino samoodločbe. Gre za dve plati ene in iste problematike. V 70-ih letih se je v mednarodnih odnosih pokazala samoodločba naroda v vsej ostrini prav v svoji ekonomski vsebini. Temu vidiku bom moral posvetiti ustrezno pozornost tudi pri proučevanju mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji. Jasno pa je, da se posamezni, na primer politični, gospodarski, kulturni in socialni vidiki te problematike medseboj tesno prepletajo in jih ni moč mehanično med seboj ločevati. Vsi skupaj tvorijo vsebino novega reda v mednarodnih odnosih. Pri vsem tem čakajo jugoslovansko politično in pravno znanost vse zahtevnejše naloge.

BOGOMIL FERFILA

Blagovnost in neblagovnost sistema samoupravljanja

Družboslovne vede posvečajo vedno več pozornosti problemom naše družbe in naše dobe. Vsaka od njih skuša s svojimi metodami čimgloblje pogledati izpod bolj ali manj debele skorje vsakdanjosti, običajnosti, nepovezanosti itd. družbenih odnosov in procesov ter obenem nakazati, kako preseči številne krize, ki se zgrinjajo in zastirajo naš danes in jutri. Rezultati so sila različni, nanje vplivajo predvsem dosežena stopnja razvitosti in prodornosti same vede oziroma raziskovalca, pomen družbene plasti, ki jo veda proučuje, odprtost vede in raziskovalca do dosežkov drugih ved. Čeprav se srečujemo z veliko številčnostjo in barvitostjo pogledov, teorij, strategij, z dovolj celostnimi, koherentnimi projekti (glej izreden opus šoguna transdisciplinarne ekonomsko-družboslovne teorije samoupravne družbe F. Černeta), se niti znanost ne more odločno kristalizirati okrog osnovnih obrisov optimalnega dograjevanja, izpopolnjevanja, revitaliziranja samoupravnega razvoja jugoslovanske globalne družbe.

Sintetiziranje posameznih znanstvenih predlogov v zaokroženo široko (politično, družbeno) podprto usmeritev je še pred nami (čeprav so dokumenti Kraigherjeve komisije pomemben premik).

Vendar tudi če bi nam uspelo oblikovati optimalen program, ki bi poenotil in zajel vsa naša strokovna, politična hotenja (kar je praktično nemogoče), je še vedno povsem odprto vprašanje, kako ga učinkovito uresničiti v praksi, spremeniti razmerje sil, antagonizem interesov in delovanja različnih družbenih skupin.

Ugotovili smo, da je »samoupravna prisila« neuspešna, enako politično državno sankcioniranje administrativnega (real)socializma, s katerim smo skušali presekat žve ob njegovem nastajanju. Sedaj razglašena in »slavljena« ekonomska (tržna) prisila (ki je verjetno nujno obsojena le na zelo omejen obseg zaradi neomajnosti komandnih pozicij politokratskih struktur) pa naj bi poleg bolj zdravega gospodarskega razvoja morala vsebovati tudi pomembne socialne korektive v smeri nerazredne diferenciacije jugoslovanske družbe (čeprav je odprto, koliko je razredna protislovja uveljavil in ustoličil že dotedanji netržni razvoj).

Kako zagotoviti ekonomsko ozdravitev in socialno (razredno) sprejemljivost »socialističnega trga«, je vsaj praktično povsem odprto vprašanje (čeprav imamo teoretične konstrukcije, ki zagotavljajo »ekonomsko in socialno pravičnost« tržne ekonomije).

Prav gotovo pa velja eno: zaradi številnih in pomembnih sprememb, spoznanj, teženj itd. v gospodarskih, političnih, socialnih tokovih naše družbe v obdobju zadnjih 5 do 10 let so nam dana številna nova dejstva, ki omogočajo in obenem zahtevajo, da kritično, s stališča praktičnih (ne)rezultatov ponovno proučimo, ovrednotimo, (ne)potrdimo sestavine modela samoupravne družbe in njenega razvoja,¹ ki smo ga postulirali z ustavo, zakonom o združenem delu in sistemskimi zakoni, seveda ne s ciljem njegove destrukcije (dekardelizacije kot prvijo nekateri), temveč njegove dograditve in revitalizacije (Kardelj: Napredek ni nikoli končan).

Kje pričeti razmišljanje oziroma razpravo o sedanjih protislovnih družbene lastnine in samoupravljanja?

Morda se je smiselno ozreti na raven družbenoekonomske razvitosti naše družbe, ko smo se odločili, da jo postavimo na pot razvoja zamišljenega v normativnem modelu.²

Verjetno bi na pragu sedemdesetih let težko našli realen tehnično tehnološki, gospodarski, politični, organizacijski, kulturni, socialni pokazatelj, ki bi kazal kaj več kot postopno približevanje k srednji stopnji razvitosti na teh in preostalih področjih. Z normativno konstrukcijo, ki je bila v pravne norme prelit ideološko politični program (zato je nujna njegova pravna in še bolj ekonomska ohlapnost), pa smo hoteli doseči vse: zdrave ekonomske temelje, humano politično in kulturno nadgradnjo, socialno enakost, uresničevanje Marxovih navedb³ o bodočih oblikah

¹ Model bi lahko sintetizirali v treh ključnih premisah:

a) odmiranje funkcij države predvsem v gospodarstvu in razširjeni reprodukciji;

b) organiziranje TOZD kot celice, kjer delavci avtonomno odločajo o celotnem ustvarjenem dohodku;

c) tržno plansko gospodarstvo, v katerem bi sodelovanje trga in plana zagotavljalo samoupravno sporazumevanje in družbeno dogovarjanje.

Okoli takšnega jedra pa so se nanizala še načela federativnosti, enotnega jugoslovanskega trga, izenačenih pogojev gospodarjenja, delegatskega odločanja, zunanjepolitične usmeritve itd.

² Skušal bom slediti rdeči niti Černetovega diagnosticiranja sedanjih družbenoekonomskih protislovi (najbolj celostnega, sistematičnega in zaokroženega meni znanega poiskusa razlage naših težav), ki mu je namenil vrsto nedavnih razprav.

³ Črne navaja naslednje Marxove neposredno družbenolastninske postulate socialistično urejenega gospodarstva:

– nova družbena in tehnična delitev dela s spreminjajočo zaposlitvijo in splošno delovno obveznostjo za vse;

– skupno, plansko vodenje družbenega gospodarstva brez posredovanja menjave (neblagovno gospodarstvo);

– obračun ekonomije dela z delovno časovnimi (ne vrednostnimi) enotami;

– neposredno, splošno in družbeno prisvajanje produkcijskih sredstev, plansko zadovoljevanje kolektivnih potreb iz letnega produkta ter planiranje potrošnega sklada za vse zaposleno prebivalstvo po delovnem obračunu na temelju izpolnjenih planskih delovnih norm;

– nov vrednostni sistem, nova kultura, nova zavest človeka in s tem nova motivacija za osebno in skupno delo;

– konec blagovnega fetišizma, ukinitvev človekove odtujitve ter razvijanje svobodne družbe kot asociacije svobodnih proizvajalcev.

Lahko dodamo še to, da danes ni nikjer na svetu objektivnih tehnično tehnoloških, ekonomskih, socialnopolitičnih, vrednostno zavestnih pogojev, ki bi zagotavljali ali vsaj realno omogočali, zahtevali praktično udejanjenje takšne konstrukcije. Zelo daleč od navedenih okoliščin, predpostavk je bila (in je sedaj še mnogo dalj) tudi naša družba v začetku sedemdesetih let (gledano absolutno, pa tudi relativno npr. glede na visoko materialno razvite in k socialni enakosti usmerjene nekatere skandinavske države).

socialističnega sožitja, prvenstvo v preseganju protislovij kapitalističnih in realsocialističnih družb, ekonomsko in družbeno blaginjo itd., itd.

S tem je naše temeljno protislovje⁴ med (ideološko, politično) postulirano, želeno in zamišljeno družbeno konstrukcijo in realno možno (obstoječo) ekonomsko, politično, socialno itd. stvarnostjo, ki nas je spremljalo v celotnem povojnem obdobju (določen razkorak je seveda orientacijsko nujen), dobilo vsestransko močne impulze za svojo enormno napihnitev, hkrati pa tudi realne ekonomske, politične, socialne nosilce, inštitucije, ki so ga morali po zakonu razvijati in poglobljati.

Takoj je treba dodati, da bi bilo sila napačno zavzeti (ekstremno) stališče, da je ustavno-zakonski sistem (model) edini krivec naših težav (to bi bilo preveč enostavno), da bomo z njegovo negacijo ali dopolnitvijo premostili vse težave. Ne da pa se zanikati, da se je s tem ustvarilo ozračje samozadovoljstva, brezkonfliktnosti, brezskrbnosti za nadaljni gospodarski, politični, socialni razvoj (»saj je že vse urejeno«), ki ga je seveda spremljalo zapiranje oči pred neprijetnimi (predvsem gospodarskimi) rezultati, »lakiranje« obstoječih odnosov in težav itd.

Pravne norme takšnega obnašanja sicer niso izrecno spodbujale, niso ga pa omejevale. Psihosocialna usmeritev (idiosinkrazija) naših delovnih ljudi pa je še vedno primarno naravnana v zadovoljevanje lastnih potreb, želja, premoženja, moči (čim bolj in čim hitreje ob čim manjšem delovnem naporu) ob izrabi vseh možnosti, ki so na voljo (politična [ne]organiziranost tu z ekonomskega vidika prav nič ne spremeni). Porajale in vedno močnejše so postale težnje, ki so vodile k zadovoljevanju posameznih (republiških, občinskih, podjetniških, individualnih) interesov, družbeno-lastninski interes pa je ostajal neopredeljen, nekonkretiziran – zgolj hvaležen in potreben paravan za takšno početje. Naštejmo nekaj takšnih teženj: ekstenziven gospodarski razvoj, upadanje učinkovitosti gospodarjenja, izvoza, hitra rast osebne, skupne in splošne porabe, zniževanje amortizacije in akumulacije, varčevanje v devizah itd.

Posledica oziroma vsebina takšnih teženj (ki so rezultat vsote posamičnih volj delovanja gospodarskih, političnih subjektov) pa je nenormalno, škodljivo vedenje: večanje nediscipline, nedela, slabe organizacije, rast administracije, delitve mimo dela, brezglavega zadolževanja, sive ekonomije, kršitve zakonov, sporazumov, pogodb, špekulacije in tatvine, erozija socialistične morale, zavesti, naraščanje birokratsko-politokratsko-tehnokratskih struktur, razredno stratificiranje, mednacionalni konflikti itd.

Vse to je po nekaj letih povzročilo upadanje gospodarske rasti, delovne storilnosti, učinkovitosti sredstev, nezaposlenosti, stagflacije, večanje izgub, padanje realnega obsega vseh vrst produktivne in nepro-

⁴ Černe ga opredeli kot nasprotje med ideološko zasnovano, postulirano institucionalno pravno normirano obliko družbe; med pretirano pospešenim razvojem gospodarstva, drugih dejavnosti in odnosov z ene strani ter našimi zgodovinskimi materialnimi, nacionalno demografskimi, kadrovskimi, znanstvenimi itd. zmogljivostmi oziroma našim delom, delovanjem, storilnostjo; ter svetovnim sistemom in razvojem (kot omejitvijo) na drugi strani.

duktivne porabe, zadolženost gospodarstva do bank in do tujine, naraščanje administrativnega poseganja politične in gospodarske elite, zapiranje gospodarstva v republiške in občinske meje itd. (Černe).

Krog se je sedaj sklenil. Morda je sploh jalovo početje, da skušamo najti edini vzrok, gibalo kriznih stanj. Dovolj je, če se stvari zavedamo takšnih, kot so (kar se velika večina tudi zaveda), in skušamo »začarani krog« presekati na neki točki. Verjetno je področje normativne regulative najbolj primerno, ne zato ker je najpomembnejše, marveč zato, ker so premiki tu najlažji pa tudi potrebni za oblikovanje postopnega preseganja sedanjih težav, kar pa bo seveda možno le s spremembo realnih družbenih interesov, vlog, položajev, ekonomske in politične moči vodilnih družbenih skupin ter širokih množic. Zato z zasnovanjem bolj stvarne, bolj znanstvene, bolj operativne, bolj obvezujoče zakonske ureditve storimo le prvi korak k zelenemu stanju.

Poglejmo nekatere dobre in slabe (v literaturi se omenjajo predvsem slabe) plati zakonske regulative.

Ustava in Zakon o združenem delu (v logični kontinuiteti s sistemskimi zakoni) sta oblikovala ustrezne obrise družbenolastninskemu modelu jugoslovanske družbe z naslednjimi postulati:

– da je delitev po delu (ki jo moramo seveda razumeti kot delitev po družbeno tržno priznanih delovnih rezultatih) srž celotne samoupravne teorije in prakse, tesno povezana z ekonomskim režimom, v katerem se reproducira družbena lastnina;

– da so sredstva v družbeni lasti hkrati v ekonomski funkciji TOZD-a in celotne družbe (ključna determiniranost samoupravnega pluralizma interesov v smislu dialektike individualnega in družbenega pola, ki pa se je na takšnem meglenem in neuporabnem izhodišču žal tudi končala);

– da je dohodek, ki izhaja iz produktivne funkcije dela in sredstev, družbena lastnina in izpostavljena zakonitostim kontrole in delitve, ki so vezane tako na TOZD kot na celotno družbo (Maksimović).

Z vidika teoretično logične konsistentnosti normativnega sistema (modela) mu lahko očitamo težko združljivost in neoperativno dvojnost Marxove vizije neposredne družbene lastnine v obliki neblagovne asociacije svobodnih proizvajalcev na eni strani ter »samoupravno blagovnost« posredne družbene lastnine na drugi strani (in iz nje izvirajočo dvojnost delovno-produktivnih oziroma stroškovno-cenovno-dohodkovnih institucij, terminov itd.). Predpostavke in vsebina Marxovega (vizionarsko futurističnega) nablagojnega, naturalnega sistema gospodarjenja (ukinitve stare delitve dela, blagovne produkcije, vseh oblik privatne, skupinske, posredno družbene lastnine, kar vse temelji na visoko razvitih produktivnih silah, ki naj bi tudi bistveno preobrazile dosedanjo egoistično, hedonistično, potrošniško usmerjenost, motiviranost producentov in državljanov) se seveda bistveno razlikujejo od blagovno-denarnega oziroma cenovno-dohodkovnega sistema.

Takšna analitična dvojnost (naturalnost – blagovnost) pa ne kaže

dovolj avtentične barvitosti in heterogenosti naše družboslovne in normativne teorije ter družbenoekonomske stvarnosti. Veliko bolj jo zajamemo, če si jo (našo stvarnost) predstavljamo kot enotnost in različnost sedmih zgodovinsko znanih sistemov: enostavni blagovni sistem, prosto konkurenčni (tržno kapitalski) sistem, omejeno (oligopolno) konkurenčni sistem, državno uravnavalni (wellfare) sistem, proizvodno združni (koooperativni) sistem, solidaristični sistem, Marxov delovni (neblagovno planski) sistem (Černe).

Takšna višja (stvarnosti bližja) stopnja diferenciranosti teorije in prakse nam tudi kaže, da se pri nas srečujemo pretežno z različnimi elementi blagovne proizvodnje, ki se kažejo v različnih pojavnih oblikah. Odnosi med ljudmi tako še vedno prevzemajo »fantazmagorično obliko odnosa med stvarmi« (Marx), blagovno denarna fasada še vedno zagrinja pravo naravo odnosov med ljudmi, ljudje proizvajalci še vedno živijo v mističnem svetu blaga-denarja-vrednosti-cen-dohodka. Blagovni producenti tudi pri nas ostajajo pod nadzorom gibanja stvari, »namesto da bi oni nje kontrolirali«.

Seveda bi bilo takšno »črno realnost« iluzorno vzeti kot izhodišče imperativa njene negacije (kar je v daleč preveč potencirani obliki – glede na našo razvojno stopnjo – prisotno v naši zakonodaji). Blagovno realnost je treba razumeti kot okvir za postopno dozorevanje (Marxove naravne faze razvoja) vseh ustvarjalnih, zgodovinsko naprednih in objektivno nujnih potenc blagovne produkcije, da bi le-ta doživela na temelju nadaljnjih kvantitativnih sprememb resnični, objektivno nujni, kakovostni prevrat. To pa je dolgotrajen zgodovinski proces, ki ga ne moremo preskočiti z normativno hiperinstitucionalizacijo (pri nas smo ga nedvomno pošteno zavrli).

Strezniti se bomo morali v tem smislu (nekaj veder bistre in ledeno mrzle potočnice smo že dobili na glavo), da pač razvoj zahteva tudi nekaj časa (ne nekaj let, pač pa desetletij, generacij), da morajo dozoreti objektivne in subjektivne zgodovinske razmere pri nas in v svetu.

Černe meni, da je pri nas (in sploh v vseh socialističnih deželah) pretirano (ideološko, oblastno, normativno) poudarjanje Marxovih navedb o socializmu privedlo do nastanka t. i. zgodovinskega paradoksa socializma.

Ta se na občni ravni kaže tako, da se razvito blagovno (tržno) gospodarstvo ne more dosledno (logično) razviti in delovati, če temelji formalna (uradna, zakonska) ekonomska, politična, družbena ureditev (in sistem) na marksistično postuliranih socialističnih načelih.

Pri nas se paradoks kaže v tem, da zahtevajo temeljne ustavno normirane institucije (družbena lastnina, samoupravljanje, združeno delo), ki v osnovni ideji izhajajo iz Marxove zamisli asociacije svobodnih proizvajalcev, opuščanje nekaterih poglobitnih blagovno denarnih, tržnih odnosov, kategorij, institucij. Sodobna družbena praksa, ki temelji na samoniklem razvoju objektivnih in subjektivnih produktivnih sil, pa za

njihov (blagovnih odnosov) nadaljnji in učinkovit razvoj (doma in v svetu) potrebuje njihovo obnavljanje in krepitev, ne pa njihovo zanikanje in odpravljanje.

Menim, da je ta tehten in ključni paradoks vseeno treba vzeti z nekaterimi rezervami.

Prej nakazani paradoks se mi zdi le pojavna oblika našega temeljnega protislovja med željo, vizijo na eni strani ter stvarnostjo, objektivnimi možnostmi na drugi strani; med stanjem, v katerem bi radi (po ideološko-normativni razlagi) bili, in stanjem, v katerem (empirično-stvarno) smo. Marxova vizija nedvomno pomeni rdečo nit našega normativnega »najstva«, vendar se mi zdi, da bi bilo preveč poenostavljeno enačiti ali pretirano omejiti intence, potenciale, razvojne perspektive ustavnih in temeljnih zakonskih dokumentov zgolj na »opuščanje (premoščanje) nekaterih pglavitnih blagovno denarnih (tržnih) odnosov (kategorij).«

Da se je v politikantski frazeologiji (»nakladanju«) v širšem pomenu besede (tudi v delu »znanstvene« in normativne dejavnosti) poudarjal predvsem takšen »revolucionaren in zgodovinski« prispevek temeljnih zakonskih dokumentov, pa je verjetno res.

Moja osnovna misel (teza) je, da tudi ustava s spremljajočimi zakoni omogoča razvoj učinkovitega samoupravnega blagovnega gospodarstva, seveda ob ustrezni dopolnitvi, konkretizaciji, operacionalizaciji bodisi ustave bodisi sistemskih zakonov, samoupravnih dokumentov samih organizacij združenega dela ali drugih pravnih oblik. Pravo in normativna dejavnost se morata še bolj nasloniti na ekonomsko logiko (zakonitosti) družbenih odnosov in procesov ter izhajati iz njih.

Temeljne družbenoekonomske ustavno normirane institucije (družbena lastnina, samoupravljanje, združeno delo) omogočajo tudi ekonomsko učinkovito operacionalizacijo v praksi.

V ustavi, zakonu o združenem delu, sistemskih zakonih (zlasti v zakonu o minulem delu in razširjeni reprodukciji) so tudi postulati, ki družbene lastnine ne opredeljujejo zgolj kot materialni pogoj dela, marveč omogočajo in zahtevajo tudi objektivne načine za vrednotenje prispevkov družbenolastninskih produkcijskih tvorcev. Ugotavljanje prispevka minulega dela omogoča uvedbo nekakšne cene družbenih sredstev, minimalne akumulacije (primer Novolesa); omogočena je diferenciacija osebnih dohodkov na povračilo za tekoče in upravljalno delo; uvedba kalkulativnih osebnih dohodkov, ki ne bi celotnega dohodka organizacije združenega dela pripisovali živemu delu itd. Realno vrednotenje produkcijskih tvorcev zahtevajo tudi zakonske zahteve po ugotavljanju pedelovnega dohodka, ki je rezultat družbenoekonomskih pogojev realizacije blaga (tržni monopoli, ukrepi ekonomske politike itd.) ter monopola uporabe naravnih bogastev (zemljišča, rudniki mineralnih virov itd.).

Ob tem pa držijo vse trditve o racionalno, ekonomsko nesprejemljivih formulacijah, ki jih mrgoli (in prevladujejo) v normativnih dokumentih. Praksa najbolje potrjuje, da se je velika večina »obesila« na takšne

neoperativne zakonske postulate in si v zadnjem desetletju uredila gospodarsko pogosto katastrofalno, socialno in politično nesprijemljivo relativno ugodno življenje in razvoj.

Temeljna pomanjkljivost ustave in zakonske regulative je, da sta dopuščali in še vedno (deloma zaradi težavnih gospodarskih razmer in nespremenjene strukture ekonomske in politične moči) dopuščata takšno stanje, ki je vse ekonomske, politične, socialno zdrave zakonitosti in pridobitve vse bolj prevračalo na glavo.

Strezniti nas mora predvsem dejstvo (ki je sicer človeško povsem razumljivo in morda na tej stopnji objektivne in subjektivne razvitosti produktivnih sil edino možno), da so takšne ekonomske, politične, socialne itd. deformacije ustrezale (seveda bolj ali manj) veliki večini subjektov naše družbe (čeprav niso bile v njihovem objektivnem interesu – kot npr. za pijanca alkohol).

Današnji, predvsem naš človek brez določenih oblik prisile še ni sposoben živeti. S tem se nikakor ne zavzemam za centralizirano direktivo administrativnega tipa, marveč za takšne oblike (ne)ekonomske prisile, ki bodo skupaj z ustreznim vrednostnim, motivacijskim, ideološkim, kulturnim oziroma idiosinkratičnim sistemom delavca in občana ob upoštevanju objektivne determinante razvitosti postopoma vodile k humanejšim, samoupravnim oblikam družbenega življenja.

Tako je naše celotno razglabljanje o (predvsem) pomanjkljivostih, protislovjih posameznih vidikov, sestavin družbene lastnine (kar je v nekem smislu celotna naša gospodarska in družbena stvarnost) v določenem smislu tudi kritika – naše ekonomske, politične, družbene teorije (pravilneje njenega dela) in njenega pravno normativnega udejanjanja v obliki ustave in zakonov, ki je omogočila (ne zahtevala) takšne deformacije,

– in obenem nas samih, vsakega od nas (čeprav tistih, ki so »držali vajeti v rokah«, toliko bolj, kolikor višje so sedeli na »furmanskem kozlu«, da smo delali, gospodarili, upravljali, odločali, tako da je naš voz obstal tam, kjer je.

VIRI

1. Protivrečnosti društvene svojine, JCTPS, 1985.
2. F. Černe, Poskus političnoekonomskega diagnosticiranja družbenoekonomskih protislovij v naši družbi, FSPN, CDPI.
3. F. Černe, Še enkrat o blagovni proizvodnji in socializmu, Teorija in praksa, št. 10, 1984.
4. F. Černe, Teoretični problemi naše družbene in gospodarske ureditve, Druga knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1974.
5. F. Černe, Marxov koncept socialističnega gospodarstva in družbenolastninska zasnova naše gospodarske ureditve, Ekonomska revija, št. 3–4, 1983.

Dva aspekta družbenogospodarskih odnosov v zdravstvenem varstvu

I. Osrednji problem

Izredno strukturirano in funkcionalno izjemno prepletено ter v družbeno življenje na nešteto načinov vpeto zdravstveno varstvo je možno proučevati iz treh aspektov:

1. strokovno-organizacijskega,
2. družbenopolitičnega in
3. družbenogospodarskega.

Nobenelega dvoma ni, da so vsi ti trije deli nerazdružljiva celota. Prav tako velja, da ima vsak med njimi svoje posebne probleme, katerih reševanje mora biti posredno in neposredno podprto z dejavnostmi na preostalih dveh področjih zdravstvenega varstva. Poudariti želim predvsem soodvisnost med prvim in tretjim aspektom, med strokovno-organizacijskim in družbenogospodarskim vidikom krmiljenja zdravstvenega varstva. Pred navajanjem vodilne teze pričujočega sestavka naj omenim še to, da v sistemu zdravstvenega varstva tako pri nas kot tudi zunaj že vrsto let ugotavljamo premajhno sodelovanje med posameznimi podsistemi, to je med posameznimi dejavnostmi zdravstvenega varstva (kot so osnovna, specialistično-ambulantna, bolnišnična, zdraviliška zdravstvena dejavnost itd.).

Brez dvoma sodijo med osrednja združujoča veziva zdravstvenega varstva tudi celovita enotna doktrinarna izhodišča za izvajanje sodobnih zdravstvenih storitev. Če teh izhodišč ni dovolj in če njihovega oblikovanja ne spodbujamo dovolj intenzivno s svobodno menjavo dela, pomeni, da gledano s sistemskega vidika, nismo ustrezno vzpostavili prepotrebne povratne zveze med prvim in tretjim aspektom zdravstvenega varstva.

Vendar to še vedno ni osrednji problem svobodne menjave dela v zdravstvenem varstvu. Če bi šlo le za to, da svobodna menjava dela ni dovolj vpeta v uresničevanje strokovno-organizacijskih združujočih dejavnikov, bi bila to še vedno lahko nekakšna zunanja zavora za razvoj svobodne menjave dela. Težava pa je v tem, da tudi sam inštrumentarij svobodne menjave dela, to je ekonomske politike v zdravstvenem varstvu, boleha zavoljo nepovezanosti. Praktično se namreč dogaja, da ni nikakršnih materialnih neugodnosti za zdravstvene organizacije, če se v različnih zdravstvenih dejavnostih samoupravni sporazumi o svobodni menjavi dela ne sprejemajo usklajeno in medsebojno soodvisno. Še več. Da imamo s tega vidika še vedno dokaj neurejene razmere, kaže tudi to, da se aneksi k sedanjim srednjeročnim samoupravnim sporazumom o svobodni menjavi

dela v nekaterih okoljih za tekoče leto sprejemajo celo proti koncu leta. Postalo je več kot očitno, da je v takšnih razmerah nujna sistemska inovacija. Problem je že, da s sprejemanjem aneksov objektivno kasnimo že z zahtevami zdravstvenih skupnosti, to je, da bi se aneksi sprejeli najkasneje do 31. marca tekočega leta. Najustreznejše bi bilo, da se ta zahteva pomakne na 1. januar vsakega leta.

Spodbuda za hitrejše sporazumevanje o svobodni menjavi dela naj bi bilo znano določilo, da veljajo cene iz aneksa le za naprej. Vendar je ta ureditev postala manj učinkovita, ko so se cene toliko povečevale, da so lahko izgubljeno na začetku leta ali v prvi polovici oziroma v prvih treh četrtinah leta nadomestili v preostalem obdobju. V takšnih razmerah se še vedno okleva pri samoupravnem sporazumevanju o svobodni menjavi dela in neustrezno stanje se prepočasi presega.

Ko spričo teh dejstev proučujemo strokovno-organizacijsko problematiko in družbenogospodarske odnose skupaj, je povsem jasno spoznanje, da sta premajhno sodelovanje in nepovezanost značilna za eno in drugo področje. To je pa tisto, kar ta hip terja izrazito in posebno družbeno pozornost. Dejstvo je, da s sedanjim inštrumentarijem svobodne menjave dela oziroma ekonomske politike v zdravstvenem varstvu ne dosegamo enovite in skupne družbenogospodarske podlage za krmiljenje sistema zdravstvenega varstva. Elementarno razreševanje katerekoli družbene problematike je v tem, da so ključno problemsko področje prav družbenogospodarski odnosi. Večji red na tem področju bi bila odločilna pridobitev pri obvladovanju vseh drugih problemov.

Na podlagi doslej povedanega je mogoče ugotoviti, in to je nosilna teza pričujočega sestavka, da *družbenogospodarski odnosi oziroma inštrumentarij svobodne menjave dela v zdravstvenem varstvu ne deluje dovolj kot združujoči dejavnik*. Dejansko je le pokazatelj, namesto da bi vplival na to, da bi takšno stanje presegali. Zavoljo tega dejstva pa hkrati postaja tudi dejavnik reprodukcije nepovezanosti v zdravstvenem varstvu nasploh. Takšna protislovnost med teorijo in prakso nedvomno z vso upravičenostjo zastavlja vprašanje, kako čimprej premostiti takšne razmere. Več kot očitno postaja, da samo moralni nauki niso dovolj. Kar naprej postavljati zahteve, ki se ne izpolnjujejo dovolj celovito, ni zagotovilo nadaljnjega razvoja. Dejstvo je, da je treba inštrumentarij preizkusiti v praksi. Tu mislim na novi seznam zdravstvenih storitev, pri katerem bo le praksa lahko ločila zrno od plev. Nujni so popravitki, spremembe, temeljita racionalizacija. Dejstvo pa je, da je v sistemu ta seznam storitev še vedno le mehanično prisoten, tak kot je bil prejšnji. Najbolj problematično pa je, da ne uspemo celovito skleniti niti okvira za njegovo uporabo, to je, da ne zagotovimo pravočasnega sklepanja samoupravnih sporazumov o svobodni menjavi dela oziroma njihovih aneksov. Zato ni pretirano trditi, da je *prav časovno in vsebinsko neuskklajeno samoupravno sporazumevanje o svobodni menjavi dela pravzaprav osrednji družbenogospodarski problem v zdravstvenem varstvu*.

Odločilen vzvod za preseganje razdrobljenosti svobodne menjave dela je lahko *sistemska vzpostavitev soodvisnosti med sprejemanjem aneksov oziroma samoupravnih sporazumov med vsemi ravnemi in dejavnostmi zdravstvenega varstva*. Pri tem gre za družbenogospodarsko uresničitev pomembne zahteve, da mora zdravstveno varstvo na vseh ravneh in področjih s strokovnega, organizacijskega in družbenopolitičnega ter družbenogospodarskega vidika delovati kot celota. Če na primer v občinski zdravstveni skupnosti sprejmemo samoupravni sporazum o svobodni menjavi dela z osnovno zdravstveno dejavnostjo, mora biti veljavnost tega sporazuma odvisna od sprejetja vseh drugih samoupravnih sporazumov o svobodni menjavi dela za druge dejavnosti (bolnišnična, specialistično ambulantna, zdraviliška, lekarne itd.). To pomeni, da bi lahko dejansko začeli uresničevati vse dogovorjeno v teh samoupravnih sporazumih šele takrat, ko bi sprejeli vse akte iz aspekta občinske zdravstvene skupnosti. Tako bi med izvajalske organizacije postavili pomembno vez, kar bi spodbudno delovalo na hitrejše sporazumevanje o svobodni menjavi dela. Seveda je to uresničljivo ob določenih pogojih. Prvi je ta, da obstaja vendarle dovolj ustrezna materialna podlaga. Posebej pa je nujno treba vztrajati pri zahtevi, da cene veljajo od dneva veljavnosti samoupravnega sporazuma, pri čemer pa je treba čimbolj omejevati sedanjo prakso, da se cene lahko dvignejo toliko, da se nadomesti ves zamujeni čas. To je nesprejemljivo, ker gre za obliko prikritega spodbujanja siceršnjega inflatornega gibanja, saj potem obstaja višja osnova za naslednje leto.

S sistemsko vzpostavitev medsebojne soodvisnosti v zvezi s pravno-močnostjo samoupravnih sporazumov oziroma aneksov o svobodni menjavi dela bi pomembno izpopolnili sistemske podlage ekonomske politike v zdravstvenem varstvu. Z zagotovitvijo sočasnega in celovitega samoupravnega sporazumevanja o svobodni menjavi dela pa bi oblikovali tudi resnične podlage za integracijske procese na vseh drugih področjih zdravstvenega varstva.

II. Nekatere razsežnosti neposredne svobodne menjave dela¹

Vsi že po malem mislimo, da pri nas nekako usihajo možnosti za razvoj neposredne menjave dela. Takšna gledišča so v protislovju z usmeritvijo najširših družbenih dokumentov, v katerih smo se opredeljevali za nadaljnji razvoj družbenogospodarskih odnosov. Tako imamo na primer v družbenih dejavnostih (znanstvenoraziskovalno delo, vzgoja in izobraževanje, zdravstvo itd.) jasne družbenopolitične usmeritve za pospešeno uveljavljanje odnosov svobodne menjave dela in pri tem še posebej neposredne svobodne menjave dela. Prav za neposredno svobo-

¹ V članku je s posebnim poudarkom na stanju v zdravstvenem varstvu obdelana problematika neposredne svobodne menjave dela v združenem delu. Neposredna svobodna menjava dela v krajevnih skupnostih terja posebno obravnavo predvsem iz aspekta širitve samozaščitnega dela krajanov.

dno menjavo dela se poudarja, da je edino z njo možno opredeliti prioritete in izvesti selekcijo obstoječih programov storitev v posameznih družbenih dejavnostih. S tem se celotna svobodna menjava dela usmerja v oblikovanje čim večjega ustreznega obsega neposredne svobodne menjave dela. Tako pravijo smernice, vendar ponekod praksa, še bolj pa ocene te prakse ugotavljajo nekakšen zastoj, obotavljanje, nekateri govorijo tudi o zaostajanju na tem prioritetenem področju družbenogospodarskih odnosov. Kot pojasnila za takšno stanje navajajo zaostrene materialne razmere v družbi nasploh, zavrtilo česar se skladi skupne porabe v organizacijah združenega dela zmanjšujejo. Ti skladi naj bi bili glavni vir sredstev za neposredno svobodno menjavo dela in ob splošni materialni stiski, ob širokih družbenih pobudah za racionalno in stabilizacijsko obnašanje pri delu, razporejanju in delitvi sredstev naj bi zato postajalo jasno, da so vzroki za premajhno prodornost neposredne svobodne menjave dela med izvajalskimi in uporabniškimi organizacijami združenega dela pravzaprav objektivni.

Kar takoj povejmo, da so takšne ugotovitve sicer točne, vendar pa je takšno obravnavanje problematike neposredne svobodne menjave dela necelovito. Poudariti je namreč treba, da so razsežnosti teh družbenogospodarskih odnosov daleč večje, kot si poenostavljeno predstavljamo.

Če so za neposredno svobodno menjavo dela najbolj značilni neposredni odnosi med temeljnimi samoupravnimi organizacijami oziroma skupnostmi, je treba predvsem ugotoviti zelo obsežno področje za uveljavljanje neposredne svobodne menjave dela med delavci v delovnih skupnostih skupnih služb in delavci v temeljnih oziroma delovnih organizacijah združenega dela. Njihovi medsebojni družbenogospodarski odnosi brez dvoma sodijo v neposredno svobodno menjavo dela. Spričo dejstva, da imamo po podatkih iz leta 1982 v Sloveniji 743 delovnih skupnosti organizacij združenega dela in ob primerjavi z 2903 temeljnimi organizacijami, ne more biti nobenega dvoma, da gre za izjemno obsežne dohodkovne vezi. Vprašljivo je seveda, koliko smo ta medsebojna razmerja tudi dejansko uveljavili, toda dejstvo, je, da imamo za to izjemne možnosti. Prav tako drži, da gre za trajno sestavino delovanja združenega dela in ne nazadnje za družbenogospodarski odnos, ki razen redkih izjem pokriva celotno slovensko združeno delo. Skladno s takšnim obsegom ne gre niti za majhna sredstva. Če se omejimo samo na podatke s področja zdravstvenega varstva, so v letu 1983 zdravstvene organizacije za svoje delovne skupnosti skupnih služb z neposredno svobodno menjavo dela razporedile 4,3% razpoložljivih sredstev.

Razsežnosti neposredne svobodne menjave dela je možno odstirati še naprej. V posameznih družbenih dejavnostih uveljavljamo nekatere specifične družbenogospodarske odnose med uporabniki in izvajalci, za katere je možno realno ugotoviti, da gre v bistvu za neposredno svobodno menjavo dela. Tako smo se lansko leto uporabniki in izvajalci na področju zdravstvenega varstva v SR Sloveniji sporazumeli, da bodo organizacije

zdrženega dela in delovne skupnosti ob zagotovitvi ustrezne solidarnosti neposredno pokrivale stroške v zvezi s preprečevanjem, odkrivanjem, zdravljenjem in rehabilitacijo poklicnih bolezní in poškodb pri delu.

Delavci v organizacijah zdrženega dela in delovnih skupnostih prav tako financirajo iz lastnih sredstev nadomestilo osebnega dohodka za čas odsotnosti z dela zaradi bolezní in poškodb oziroma tako imenovane boleznine. Zdravstvena organizacija neposredno pošlje uporabniški organizaciji račun za svoje storitve na področju poškodb pri delu in poklicnih bolezní. Ni možno sklepati, da gre z vidika posamezne organizacije za naključne primere, zoper katere naj bi bili brez moči. Delo na tem področju zdravstvenega varstva je trajno in obvezno ter skupno, saj gre tudi za preprečevanje in odkrivanje bolezní, ne pa zgolj za zdravljenje in rehabilitacijo. Vsebina sodelovanja med uporabniki in izvajalci je tako trdna in stalna, kar je podlaga tudi za stalnost neposrednih družbeno-gospodarskih odnosov v zvezi s tem oziroma neposredne svobodne menjave dela. Tudi pri bolezninah ne moremo prezreti, da je za obvladovanje začasne odsotnosti z dela zaradi bolezní ali poškodb prav tako nujno sodelovanje med uporabniki in izvajalci. Gre za večplastno in neposredno povezano aktivnost, saj to nikakor ni samo zdravstveni problem. S tem so neposredno povezana tudi zajetna finančna sredstva, ki jih organizacija zdrženega dela izplačuje za nadomestila osebnega dohodka. Spet imamo sestavine, ki so ključne za neposredno svobodno menjavo dela. Uvrstitev problematike financiranja zdravstvenega varstva v zvezi s poškodbami pri delu, poklicnimi boleznimi in bolezninami v neposredno svobodno menjavo dela je tako realna in racionalna. Slovensko zdrženo delo neposredno razporedi v te namene skoraj *četrtino* vseh sredstev, ki jih v celoti namenjamo za uresničevanje zdravstvenega varstva. Ne kaže se pa zadržati le pri tem, saj odsotnost z delovnega mesta povzroči še druge materialne posledice. Gre namreč za zmanjšanje presežne vrednosti, ker delavcev ni na delovnem mestu. Približni izračuni so pokazali, da je družba zavoljo tega prikrajšana skoraj za vsa sredstva, ki jih namenjamo za uresničevanje zdravstvenega varstva. V bistvu gre torej za izjemno pomembno posledično verigo, v katero je vpeta neposredna svobodna menjava dela v zvezi z bolezninami. Za neposredno svobodno menjavo dela s takšnim ozadjem ni možno sklepati, da bi bila v kakršnikoli defenzivi, marveč obratno. Zaostrene materialne razmere in nujnost uresničevanja temeljnih delovnih pogojev z vso intenziteto aktualizirajo vlogo in pomen tega aspekta neposredne svobodne menjave dela.

Razsežnosti doslej navedenih primerov neposredne svobodne menjave dela so dovolj prepričljive za sklepanje, da ne moremo biti v skrbeh zaradi premajhnega manevrskega prostora za njeno uveljavljanje. Verjetno moramo biti bolj zaskrbljeni zaradi tega, ker premalo izrabljamo možnosti za razvoj teh odnosov, ki so trajen del družbene ureditve. Prav na tem temelji začetno zatrjevanje, da je vse skupaj prepričljiva podlaga za

družbenopolitične usmeritve o nadaljnem in zlasti dinamičnejšem širjenju oziroma uresničevanju neposredne svobodne manjave dela.

Poglejmo še, kako je z najbolj razširjeno predstavo o neposredni svobodni menjavi dela, po kateri uporabniki prispevajo dodatna sredstva za izvajalce v družbenih dejavnostih. Ta dodatek temelji na storitvah, ki pomenijo bodisi večji obseg bodisi višjo kakovost storitev, kot pa je dogovorjeno v ustrezni samoupravni interesni skupnosti. Zdravstvene organizacije tako pridobijo okrog 9% celotnega prihodka. Zanimivo je, da v krajih z večjim družbenim proizvodom dosegajo večje odstotke, kar je gotovo v prid razmišljanjem, da gre lahko v teh primerih tudi za neustrezne razlike v družbenem standardu uporabnikov. Te probleme je možno premostiti edinole tako, da s strokovnimi argumenti opredelimo, na katerem delu dejavnosti oziroma pri katerih storitvah in v kolikšnem obsegu so te razlike družbeno dopustne. Potrebna je torej strokovna podlaga, v bistvu pa gre za širši proces razmejitve storitev na tako imenovani zagotovljeni in dopolnilni program (so tudi dejavnosti, kjer to ni možno). Dopolnilni program naj bi bil vsebinska podlaga za nadaljnje poglobljanje neposredne svobodne menjave dela, pri čemer je treba dosledno uveljaviti tudi načelo dohodkovnih odnosov. Ob razmejitvi programov in razvijanju neposredne svobodne menjave dela se mora prispevna stopnja spremeniti. Veljati mora vodilo »Več neposredne svobodne menjave dela – manjša prispevna stopnja«, sicer bo združeno delo dodatno obremenjeno.

Dodati pa kaže še eno misel. Ko uporabniki financirajo dopolnilne storitve (ko ne gre za podvajanje financiranja storitev, ki jih pokrivamo že s prispevnimi stopnjami), ne moremo reči, da je neposredne svobodne menjave dela, na primer v zdravstvu, le za tistih 9 odstotkov celotnega prihodka. Če smo napisali, da gre pri tem za dopolnilne storitve oziroma večjo kakovost, je razumljivo, da se do te nadgradnje ne moremo dokopati drugače, kot da temeljito analiziramo vse storitve in odnose, ki jih uporabniki in izvajalci oblikujemo pri izvajanju storitev iz temeljev plana ustrezne samoupravne interesne skupnosti. Ko nadalje sklepamo, da so za neposredno svobodno menjavo dela predvsem značilni neposredni medsebojni delovni odnosi med uporabniki in izvajalci, vidimo, da je sodelovanja dejansko mnogo več, kot ga lahko izkaže suhoparnih 9 odstotkov.

Na koncu naj še pripomnimo, da lahko neposredno svobodno menjavo dela uveljavljamo tudi iz materialnih stroškov ob seveda ustreznih pogojih in v zakonsko določenih primerih.

Ko skušamo vse skupaj strniti in kar najbolj preprosto opredeliti razsežnosti neposredne svobodne menjave dela v naši družbi, je še najboljša ugotovitev, da v celoti gledano ta aspekt družbenogospodarskih odnosov ne usiha in ni v krizi. Le možnosti, ki so, smo ali premalo uveljavljali ali pa se jih niti dovolj ne zavedamo.

DARKA PODMENIK

Izziv novih informacijskih tehnologij in knjiga

Uspehi t. i. novih tehnologij, ki učinkovito, poceni in hitro razširjajo informacije in znanje, so resen izziv tradicionalnim medijem, kot so tisk, radio in televizija. Da bi ohranili vlogo v reprodukciji množične kulture, so se ti mediji prisiljeni tehnološko in vsebinsko prilagajati zahtevam po učinkovitem razširjanju znanja.

Pri založniški politiki so bile še v sredini sedemdesetih let perspektive »kristalno jasne«.¹ Stanje se je bistveno spremenilo na prehodu iz sedmega v osmo desetletje, ko je prišlo do opazne recesije v knjižni menjavi (Bradley, 1982). Vzroke za recesijo je mogoče delno pripisati notranjim težavam knjižne industrije, kot so na primer podražitev nafte, pomanjkanje papirja, idr. Delno pa je recesija tudi posledica neuspele vsebinske prestrukturacije knjižne proizvodnje.

V začetku sedemdesetih let je založniška politika v razvitih državah odgovorila na izziv svetovne ekspanzije znanja in znanosti z zahtevo, da se mora proizvodnja knjig prestrukturirati v korist izobraževalno strokovnih knjig. Takšna zahteva je imela zelo celovito ozadje. Velike naložbe razvitih držav v novo informacijsko tehnologijo so dajale prve rezultate, na osnovi katerih je bilo mogoče sklepati, da bo tovrstna tehnologija vedno bolj učinkovita in poceni. Hkrati je koncentracija knjižne proizvodnje v velikih in transnacionalnih družbah zahtevala ekstenzivno tržišče. Proizvodnja literarnih, mladinskih in drugih književnih zvrsti, omejenih na nacionalno-jezikovno, interesno in statusno segmentirano občinstvo tem zahtevam ni ustrezala. Velike založbe so zato pričele dajati prednost šolskim, znanstveno strokovnim in informativnim knjigam, namenjenim množičnemu bralnemu občinstvu. Ker ti novi vsebinski poudarki niso dovolj pospešili mednarodne knjižne menjave, so se uveljavile zahteve po uvedbi tehnoloških inovacij tudi pri knjigi.

Danes se vse pogosteje omenja nujnost druge t. i. revolucije knjige, ki naj bi uveljavila »knjigo elektronske dobe«. To naj bi bila knjiga, povezana z novimi informacijskimi mediji: knjiga, ki bi nastajala sproti, tako,

¹ Tako je bilo rečeno v enem od letnih poročil ZDA.

da bi lahko tekmovala s hitrostjo televizije (Juričević, 1984), elektronsko posredovana knjiga na čipu ali knjiga izpisana po potrebi (Oakeshott, 1982). Da imajo te napovedi »trdno« ozadje, dokazuje obstoj novih multinacionalnih vzgojiteljev (The new Multinational Educators, Mattelart, v Pavlič, 1981), to je transnacionalnih družb, ki združujejo izdelavo elektronske opreme z založniško dejavnostjo.

Tehnološke novosti, ki so na vidiku, spodbujajo različne napovedi. Ne manjka optimistov, ki pripisujejo novim tehnologijam, vključno z elektronsko knjigo, revolucionarne zmožnosti. Po njihovem mnenju stojimo na pragu nove dobe vsesplošno izobraženega in intelektualno emancipiranega človeštva.

Številne napovedi pa so tudi izredno previdne, in zadržane, kajti ni dolgo, ko je podobno navdušenje spremljalo pojav »tradicionalnih« množičnih medijev. Govorilo se je o prvi revoluciji,² ki bo z vsakomur dostopno knjigo omogočila dvig kulturne ravni in kulturno emancipacijo najširših množic. Ko se danes spominjamo prve revolucije, lahko le pritrdimo Robertu Escarpitu (1982), ki kritično ugotavlja, da tisto »kar se je zgodilo, pravzaprav ni bila revolucija v pravem pomenu besede«, temveč preračunan rezultat komercialne politike.

Neuspehi prve revolucije knjige in množične kulture nasploh pa niso le glas vesti, ki seje dvome na pragu novih uspehov, ampak so povsem stvarne možnosti, ki utegnejo bistveno preusmeriti poti napredka.

Omenjena recesija v mednarodni knjižni menjavi se je pojavila pre zgodaj: ko ni bilo niti najosnovnejših možnosti za enakopravnejšo izmenjavo kulturnih, znanstvenih in tehnoloških dosežkov. Podatki kažejo, da 82 odstotkov vseh letno izdanih knjižnih naslovov in 89 odstotkov vseh knjig (leto 1978) izide v štiriintridesetih državah, kjer živi le četrtina svetovnega prebivalstva. Medtem ko je v teh deželah v obdobju 1970–78 knjižna proizvodnja naraščala,³ se je v Afriki že tako nizko število izdanih knjig zmanjšalo (od 1,3 odstotka na 0,9 odstotka letne knjižne proizvodnje), v Arabiji pa stagniralo na 0,9 odstotka. V Aziji, kjer živi 45 odstotkov svetovnega prebivalstva, so leta 1974 izdali le 14,5 odstotkov vseh knjig. V sredini sedemdesetih let smo v Evropi letno izdali 587 knjižnih naslovov na milijon prebivalcev, medtem ko je na isto število prebivalcev izšlo v Aziji 60 in v Arabiji 40 knjižnih naslovov. V omenjenih štiriintridesetih deželah je bilo leta 1978 porabljen kar 85 odstotkov tiskarskega papirja. Ob tem ko je povprečna svetovna poraba papirja znašala 8,5 kg na prebivalca, so v Afriki porabili le 0,4 kg.⁴

² Prva revolucija knjige je pomenila uveljavitev cenene, množično razširjene in okusu povprečnega bralca prilagojene knjige. Po večih neuspešnih poskusih se je tovrstna knjiga uveljavila najprej med ameriški vojniki, ki so se v II. svetovni vojni bojevali na evropskih bojiščih (Escarpit, 1972).

³ Porast knjižne proizvodnje je bil v omenjenih deželah (razen N. Zelandije) naslednji: Japonska – 41 odstotkov, ZSSR – 22 odstotkov, vzhodna Evropa – 20 odstotkov, ZDA – 18 odstotkov, zahodna Evropa – 15 odstotkov ter Avstralija in N. Zelandija – 21 odstotkov.

⁴ Vsi podatki, omenjeni v tem tekstu, so bili zbrani ali povzeti po virih UNESCO za namene raziskovalnega projekta »Družbeno-ekonomski položaj slovenske knjige«, katerega naročnik je Kulturna skupnost Slovenije.

Ti podatki jasno kažejo, da pojav množične knjige ni bistveno vplival na neokolonialne odnose med razvitimi in nerazvitimi. Nekdanje zahodne metropole še danes pošiljajo knjige v svoje »kolonije«: Francija v frankofonsko Afriko, Velika Britanija v anglofonske predele Azije in Afrike, ZDA v vzhodno in južno Azijo, Srednjo in Južno Ameriko. »V večini dežel v razvoju na področju založniške dejavnosti dominirajo transnacionalne družbe, kar bistveno vpliva na intelektualno znanje.« (Smith, 1977.) Prodaja knjig ima ob komercialnih rezultatih tudi široko politično ozadje. Podružnice matičnih založb kot najučinkovitejša oblika posredništva, ob tem da uspešno prodajajo knjige matične založbe, tudi vodijo evidenco o gibanjih na tujem trgu, bralnih navadah in tokovih v kulturni politiki. V kulturni politiki so tuje države tudi aktivno udeležene: podpirajo privatne domače založbe, opravljajo selekcijo med knjižnimi deli domačih avtorjev, ki so se primorani prilagajati standardom tujih založb in vplivajo na diferenciacijo intelektualcev ter bralnega občinstva. Večji del inteligence dežel v razvoju je »transnacionalni sloj«, manjši del pa domača »uporniška inteligenca« (Smith, 1977).

Tudi struktura bralnega občinstva je prilagojena strukturi v založniški dejavnosti: visoko izobraženo prebivalstvo, ki obvlada jezik nekdanje metropole, bere predvsem uvožene knjige; manj izobraženo, vendar pisмено občinstvo, bere knjige v domačem jeziku, ki izidejo v tuji podružnici ali v majhnih domačih založbah. Velik del prebivalstva dežel v razvoju pa je še nepismen in bi ga bilo treba opismeniti. Transnacionalne družbe opismenjevanje načelno podpirajo, njihova dejanska politika pa je predvsem usmerjena v pospeševanje razvoja že izobraženih prebivalcev. To je tudi v skladu z notranjo politiko velikih založb, ki je, kot smo že omenili, usmerjena v znanost, strokovno izpopolnjevanje in obveščanje. Majhne domače založbe izdajajo predvsem osnovnošolske knjige, mladinsko literaturo in leposlovje, ki nima ambicij, da bi se uveljavilo v svetu.

Teh nekaj podatkov dovolj jasno nakazuje, da je revolucija knjige obšla dežele v razvoju. Zato se moramo, ko govorimo o njenih pozitivnih rezultatih: dostopnosti, razširjenosti, cenenosti množične knjige, omejiti predvsem na ekonomsko in politično razvite dežele, ki imajo določeno kulturno in intelektualno tradicijo. Neokolonialna kulturna politika je le izraz celovitejših družbenoekonomskih in političnih razlik med prvimi in drugimi. Hiter tehnološki napredek razvitih te razlike le povečuje, kar naj bi z drugimi besedami pomenilo, da bodo ob nespremenjenih ekonomsko-političnih razmerjih obstajali revni in bogati, novim tehnologijam in tehnološkim revolucijam navkljub.

V založniški politiki zahodnih držav sta dve usmeritvi: prvo uresničujejo veliki založniki s tem, ko iščejo vedno nove možnosti za izdajo veliko knjig (prodor na tuje tržišče, standardizacija vsebin, vsebinska prestrukturacija idr.), drugo pa majhne založbe, specializirane podružnice velikih založb, alternativne založbe, »črni« založniki in vsi drugi, ki poskušajo zadovoljiti okuse diferenciranega bralnega občinstva. Rezultat prve usme-

ritve je komercialna, standardizirana, povprečnemu okusu prilagojena množična knjiga, rezultat druge pa vsebinsko in oblikovno raznovrstna knjiga, namenjena ožjemu, interesno specializiranemu krogu bralcev. Podpora tej drugi vrsti knjige je v posameznih državah toliko večja, kolikor bolj se zavedajo, da koncentracija kulturne industrije neposredno ogroža demokratičnost in svobodo. Hkrati pa segmentirano izdajo knjig izsiljujejo tudi komercialni interesi, ki v diferenciranih bralnih potrebah vidijo možnosti za novo tržišče. Iz različnih razlogov se posamezne dežele zavzemajo za razširitev formalnopравnih in institucionalnih možnosti, ki bi lahko pospešile razvoj diferencirane knjižne ponudbe. Podpirajo razvoj alternativnih oblik kulture in komuniciranja, vzpostavitev lokalnih in profesionalnih javnosti, uveljavitev participacije uporabnikov pri odločanju ipd. Kot lahko razumemo te zahteve, je to legalizacija nekih novih segmentiranih in hkrati široko razprostranjenih oblik javnosti oziroma legalizacija neke nove oblike množičnosti, ki naj bi za razliko od »množičnosti v enakosti« bila »množičnost v različnosti«.

V državah realnega socializma je založniška politika podrejena povsem drugačnim trendom. Država, ki nadzoruje izdajo knjig, narekuje politiko odklanjanja »liberalističnih« načel zahodnega založništva. Ali kot sami pravijo: »Principi ‚nevmešavanja‘ v branje oziroma ‚popolna svoboda izbire‘, ki jo široko proklamirajo strokovnjaki na Zahodu in pomeni dejansko svobodno izbiro knjig, ter izraz buržuaznega načina življenja, je nam tuja.« (Yefimova, Serov, Chubaryan, 1974, str. 110.). Založniška politika temelji na učinkoviti propagandi, ki ima usmerjevalno nalogo. Naloga propagande je, da prepozna »osebnostne tipe« bralcev in si prizadeva »s priporočanjem primernih knjig povečati določen vpliv knjige na bralca« (prav tam, str. 114). Kakšen je ta vpliv, kažejo podatki: leta 1970/71 je po podatkih neke raziskave bralo knjige 95,7 odstotka sovjetskih delavcev; več kot 75 odstotkov je bralo marksistično-leninistično literaturo, 72 odstotkov delavcev je občasno konzultiralo Leninova dela, 32 odstotkov pa ta dela redno študiralo (prav tam, str. 128).

Usmerjevalna funkcija »knjižne propagande« je še posebej pomembna pri vzgoji mladih, ki naj pomeni »predvsem usposabljanje v marksistično-leninističnem prepričanju, vzgojo v duhu komunistične samodiscipline, sovjetskega patriotizma, internacionalizma in samodiscipline« (prav tam). Neka raziskava bralnih navad med mladino je pokazala, da si od 7500 proučevanih mladih izposojevalcev kar 7200 redno izposoja družbenopolitično literaturo. Kljub togi in enostranski založniški politiki pa so v deželah realnega socializma pravočasno reagirali na znanstveno tehnološki izziv. V začetku sedemdesetih let so pričeli propagirati znanstveno strokovno literaturo in stalno izobraževanje delavcev in strokovnjakov v skladu s »prirejeno« Leninovo zahtevo, da morajo vsi ljudje sodelovati pri znanstveno kulturnem napredku. V propagandi znanstveno strokovnih knjig se je uveljavilo novo načelo: »višek informacij je prav tako škodljiv kot primanjkljaj« (prav tam).

Za domačo, jugoslovansko knjižno proizvodnjo je značilno, da niha med komercializmom in »družbenim intervencionizmom«. Zgodovina jugoslovanskega založništva je sestavljena iz večih, različnih obdobj: obdobja vpliva države in partije do leta 1950; obdobja osamosvojitve in založniške samoiniciative do leta 1969; obdobja recesije, komercialnih in političnih spekulacij do leta 1973 in obdobja nove, samoupravne družbene intervencije (Bratko 1976). Samoupravljanje, ki bi naj pomenilo »družbeno intervencijo na dialektično višjem nivoju« (prav tam) pri založništvu ni nikoli v celoti zaživel. Ostalo je omejeno na nove načine za razdeljevanje družbenih sredstev. Temeljna težava založniške politike je vprašanje: kako intervenirati, da založništvo ne bi bilo neposredno podrejeno državno partijskim vplivom in da ne bi podlegalo »ekonomski stihiji«. Družbena sredstva, s katerimi razpolagajo samoupravne kulturne skupnosti, niso zadostna materialna osnova za učinkovito obvladovanje teh težav. V Jugoslaviji ni enotnega knjižnega trga kot tudi ne množične knjige in nadsacionalnih znanstvenih knjig. Zamejenost v nacionalnost premagujejo večje založbe s tem, da dopolnjujejo proizvodnjo knjig z različnimi založniškimi in nezaložniškimi dejavnostmi. Za velike slovenske založbe je značilno, da večje dele dohodka (nekateri tudi tri četrtine) ustvarijo z neknjižno proizvodnjo. Razmeroma velika knjižna produkcija (po številu letno izdanih knjig je Slovenijo mogoče primerjati z največjimi proizvajalkami) nima pravih rezultatov: ogromne količine knjig ostajajo v zalogah.

Kot ugotavlja Juričević (1984), jugoslovanska knjiga še ni stopila v prvo revolucijo in tudi ni pripravljena za drugo. Če primerjamo vsebinsko strukturo naše knjižne proizvodnje s strukturo v razvitih zahodnih državah in državah vzhodnega bloka, opazimo na prvi pogled, da daleč zaostajamo v čistih znanostih. Po številu izdanih knjig s področja uporabnih znanosti smo pri koncu lestvice, prednjačimo pa po številu izdanih družboslovnih knjig. (Po drugih knjižnih zvrsteh se bistveno ne ločujemo od povprečja.) Leta 1980 smo izdali 51 odstotkov družboslovnih knjig, 1 odstotek knjig s področja čistih znanosti in 9 odstotkov knjig s področja uporabnih znanosti.

Na področju družboslovja, kjer smo po številu izdanih knjig med prvimi v svetu, je le malo znanstvenih del.⁵ Največ je šolskih knjig, idejnopolitične in ideološke literature, predstavitev zakonskih odredb in navodil za (samo)upravljanje. Spodbude za izdajo tovrstnih knjig ne daje neposredno niti potrošnik niti producent, temveč jo narekuje politični sistem. Pri tem nimamo v mislih toliko ideološkega pomena tovrstne produkcije kot dejansko materialno potrebo: te knjige so odgovor na hitre spremembe sistema in na širjenje upravno-administrativnega aparata. Srečujeta se komercialni in politični interes.

⁵ O dejanski vsebinski strukturi družboslovne literature je bilo govora v prispevku D. Podmenik: Ali se v kvantiteti družboslovne literature skriva kvaliteta? Teorija in praksa, št. 10/1983, str. 1402.

Povsem drugače je z znanstveno in strokovno knjigo, ki ni niti komercialna niti politično spodbujana. Družbene subvencije, ki naj bi podpirale nekomercialne zvrsti, so namenjene predvsem nacionalnemu, izvirnemu leposlovju, deloma pa tudi izvirnemu družboslovju.

Že na tako prenizko število izdanih znanstveno strokovnih knjig pa negativno vpliva tudi pomanjkanje deviz in padec osebnega standarda. Individualen in organiziran uvoz, ki je do nedavnega uspešno mašil vrzeli v strukturi naše knjižne ponudbe, postaja praktično nemogoč. Padec osebnega standarda spremlja manjše povpraševanje po knjigah in založbe se bodo še bolj omejile na izdajo komercialnih zvrsti in na druge neknjižne dejavnosti. Ker založbe ne morejo plačevati avtorskih pravic v devizah, se bodo vedno bolj omejevale na izdajanje domačih del.

Vse te usmeritve bodo dolgoročno gledano povzročile, da bo dostop do znanja, ki pa je trenutno predvsem tuje, postal nemogoč. Pomanjkanje znanja in neobveščenost pa lahko pomenita le eno: da nas ne bo obšla le »informativna«, temveč tudi vsaka naslednja tehnološka revolucija.

Literatura:

1. Bradley C. (1982): *The Future of the Book*, Studies on Books and Reading, No. 8, UNESCO.
2. Juričević (1984): *Knjiga i razvoj*. Znanje, Zagreb.
3. Oakeshott P. (1982): *Electronic Publishing: An Introductory Guide*, v: *The Future of the Book*, Studies on Books and Reading, No. 8, UNESCO.
4. Pavlič B. (1981): *Informaciono-komunikacijska moč kao element transnacionalizacije i novog međunarodnog poretka*. Marksizam u svetu. 11/12. Beograd.
5. Escarpit R. (1982): *Trends in worldwide Book Development*. Studies on Books and Reading, No. 6, UNESCO.
6. Smith K. B. (1977): *The Impact of Transnational Book Publishing on Intellectual Knowledge in Less Developed Countries*, Reports/Studies, TNC 3., UNESCO.
7. Yefimova, Serov, Chubaryan, ed. (1974): *Books in the Service of Society*. Moscow.
8. Escarpit R. (1972): *Revolucija knjige*. Prosvjeta, Zagreb.

UMBERTO CERRONI

Univerza in kriza

1. Za ponovno preučitev univerzitetne institucije

Če je res, da je italijanska družba doživela globoke procese preobražanja, v katerih je dobila, kot se reče, temeljne značilnosti razvite industrijske družbe, potem je zdaj čas za revizijo poglobitvenih institucij, ki bi morale ustrezati novim zahtevam, ki se porajajo iz teh procesov. Med temi institucijami gre univerzi bistveno mesto, saj je sam vrh šolske reprodukcije kulture, je pa tudi institucija, ki izobražuje profesionalne kadre za javno, politično, upravno življenje in je hkrati poglobitveno središče znanstvene produkcije. Ko se lotevamo ponovne preučitve njene vloge v luči doživetih družbenih sprememb, pomeni, da ponovno preučujemo vlogo šole, poklicev in znanosti v sodobni družbi.

Toda potreba po ponovnem razmisleku o univerzitetni instituciji izhaja tudi iz drugih razlogov, ki so tesno povezani s specifičnimi razmerami italijanske družbe. Univerza mora namreč, kot družba v celoti, nanovo proučiti samo sebe v trenutku, ko dežela preživlja trojno krizo, najbolj zapleten sindrom nacionalnega življenja po vojni. V mislih imam krizo, ki je posledica terorističnih izbruhov, ekonomsko krizo in krizo politike. Vse te tri krize so imele in še imajo specifičen vpliv na univerzo.

Zato bi bilo popolnoma napačno, če bi razgovor o univerzi obnovili s preprostim *heri dicebamus* ali če bi ji umetelno izoblikovali nove funkcije zunaj zgodovinsko-političnega konteksta italijanske družbe, kakor tudi, če bi se abstraktno zgledovali po tujih vzorih. Kolebali bi med zbledelim in neučinkovitim geslom stare zmesi (profesionaliziran izobraževalni proces plus individualno raziskovanje) in idealnim modelom, nastalim zunaj časa. V obeh primerih bi še enkrat, kot že tolikokrat, stopili na neplodno pot, ki nas je že večkrat prisilila, da smo morali, kar zadeva univerzo, izbirati med »slonokoščeni stolpom«, ki je bil tako pri srcu stari akademski omiki in »servisno ustanovo«, ki je bila tako priljubljena v stari politiki. Toda univerza mora danes sama zavrniti to alternativo in samo dilemo postaviti pod vprašaj. Preoblikovati mora svoje funkcije v okviru družbe, ki se spreminja in noče več nobene omenjenih alternativ, temveč terja

znanstveno produkcijo najvišje stopnje, ki bo znala zadovoljiti družbene zahteve brez preveč nadležnih političnih posredništev, pa tudi družbeno vitalnost kulture, ki ne bo razvodenela v službi partij in gibanj.

2. *Slonokoščeni stolp ali servisna ustanova*

Najprej naj opozorim, da je ta dilema – univerza kot »slonokoščeni stolp« ali »servis« – v bistvu obvladovala celotni italijanski politični razred,¹ za katerega se je izkazalo, da ni sposoben splošnega in kompleksnega premisleka o univerzi; dilema se je razpletla tako, da se je večina odrekla – pa najsi gre za ljudi v vladi ali opoziciji – organski zakonitosti reforme univerze. Vse politične sile so brez posebnih vsebinskih razločkov reproducirale staro podobo univerze. Po eni strani so poudarjale pove-zavo univerze z zahtevami po »svobodnem kapitalističnem trgu« (produktivni dobiček v kratkem času, vključen v profitno gospodarstvo podjetniškega tipa), po drugi strani pa njeno povezanost s pričakovani in upanji »trga dela«. Po eni strani so poudarjale funkcionalnost raziskovalnega dela, profesionalnost in didaktičnost nasproti obstoječi delitvi dela, po drugi strani pa funkcionalnost množične ekspanzije izobraževanja, za katerim se je vedno znova pojavljala »zveza s terenom« in celo neki »novi uporabniki«. Če zanemarimo terminološke razlike, se pokaže, da je v resnici manjkala bistveno drugačna in nova podoba univerze. In prav zato so se domala vsi sprijaznili s še kar pomembnimi »popravki« in opustili idejo o organski zakonitosti reforme.

Pravzaprav pa ne gre niti za zahtevo po organski zakonitosti reforme univerze (vsaj ne v trenutku, ko med drugim še vedno nimamo, kar je nezaslišano, zakona o reformi srednje šole). Gre bolj za poglobitev analize funkcij univerze v razviti družbi. In v tej zvezi velja opozoriti, da so vse politične sile, kljub nekateri verbalnim razločkom, pri ponovnem premisleku o univerzi dajale prednost njeni »servisni« vlogi: organizaciji kadra in učnega procesa, strukturiranosti »univerzitetnega študijskega programa«. V tem okviru se je seveda znašlo tudi znanstveno raziskovanje, toda vedno razumljeno kot podrejeno, vedno v funkciji poučevanja, poklica in univerzitetne kariere. To nas ne bi smelo niti vznemirjati, saj si tradicionalna optika ni mogla zamisliti prevrata v razmerju med znanostjo, poklicno izobrazbo in učnim sistemom. Pa vendar se ta prevrat kar sam vsiljuje, oziroma ga vsiljuje razvita družba, v kateri je produkcijski proces vedno bolj tudi znanstveni proces. Prav znanost kot taka dobiva vodilno vlogo in že začenja preoblikovati tako poklice kot učni proces in podobo univerzitetnega učitelja. Da pa bi vse to doumeli, je potrebno preskočiti »kratkoročnost« in zaobrtni tradicionalno optiko.

¹ S političnim razredom je mišljen v glavnem sloj tistih, ki se bolj ali manj profesionalno ukvarjajo s politiko; termin se torej bistveno razlikuje od pojma razreda v sociološkem pomenu – *op. prev.*

3. Meriti na dolga razdobja

Nadvse upravičeno je realistično opozorilo znane Keynesove trditve, da bomo, dolgoročno vzeto, vsi mrtvi. Toda to seveda ne pomeni, da bi nam tedaj, če bi gledali kratkoročno, ne bilo treba umreti. Umreti je mogoče tudi »v kratkem času«. Ta nevarnost je posebno velika prav v kriznih in prehodnih obdobjih: gledati kratkoročno tedaj lahko pomeni prav smrt. Dodajmo še, da je tipična značilnost znanosti prav dolgoročnost: razumljivo pa je, da jo kratkoročno gledanje poskuša vedno znova žrtvovati »nujnim zahtevam« trenutka. Prav tako pa je tudi res, da je nujne zahteve le stežka mogoče zadovoljiti, če manjkajo »rezerve« dolgoročnosti. Primer terorističnih izbruhov je s tega gledišča zelo značilen. Silna grožnja družbenemu in političnemu sožitju se je razbohotila prav zaradi moralne erozije, se pravi zaradi pomanjkanja »daljnovidnega gledanja«. In ta grožnja je doživela konec šele, ko je uspelo v vsej družbi vzbuditi moralno reakcijo v obrambo temeljnih vrednot, ki vodijo, obvladujejo »dolgoročno obdobje«.

Prav podobno velja tudi za ekonomsko krizo v obeh njenih fazah: v fazi energetske krize in v fazi prestrukturiranja oz. iskanja novih virov. Ali nismo v obeh fazah najprej plačali znanstveni primankljaj, ki je nastal zaradi nenačrtovanja, pa tudi zaradi neopremljenosti in neinovativnosti? Nasprotno pa je značilno, da so se tako imenovane družbene sile (sindikati) dolgo prepirale okrog vprašanja cene dela, pojmovanega kot zgolj cena delovne sile (ročnega dela), ne da bi posvečale dovolj pozornosti tehnološki inovativnosti in s tem znanstvenemu napredku. Tako smo stopili v »postindustrijsko družbo« razpravljajoč samo o starih vprašanjih; nova vprašanja rešujemo na stare načine. Kakor da v bistvu vprašanje cen ne bi bilo tudi vprašanje velikega zaostanka naše znanstveno-tehnološke sposobnosti, ki pa je med drugim tudi naš poglavitni resurs.

Kaj bi se čudili naši bedni mednarodni konkurenčnosti, ko pa vstopamo v »znanstveno družbo« brez organsko reformirane šole, kar pomeni tudi brez novega in drugačnega premisleka o delitvi dela, o poklicih, razmerju znanost-produkcija, razmerju čista znanost – aplikativna znanost? Ko smo zanemarili prvenstveno vlogo znanosti v šoli, smo vsebinsko zavrli inovativni razvoj poklicnih znanj, zamrznili poklice na nizki ravni in razvrednotili kvalitativni element nove ekonomije, ki ji vladajo servisi, informacije, kulturna rast subjektov. Nismo razumeli, da je potrebno obnoviti *hard*, tega pa nismo razumeli, ker smo razvrednotili *soft*. Čas bi bil, da bi dojeli, da kolikor bolj napreduje tehnika, toliko bolj je nujno ustvarjalno delo. Se pravi, visoka raven in resnični primat znanosti v odločitvah o produkciji in poklicnih strukturah.

Če se je pred stoletjem reklo, z značilno, toda zasmehljivo primerjavo, da je nemški učitelj porazil Francijo (Sedan), ali nismo zdaj na točki, ko nam je priznati, da so ekonomsko krizo premagali japonski znanstveni raziskovalci in ameriški učitelji? Univerza pa se je rodila v Evropi!

4. V krizi politike

Jasno je, da imamo danes tudi *krizo politike* (ne le politično krizo nasploh). Gre za specifičen pojav, ki je zelo tesno povezan z našim načinom vstopanja v razvito industrijsko družbo, v deželi, ki ni dobila v enem samem zamahu nacionalne države in nima ničesar, kar bi bilo primerljivo z razvito profesionalno etiko, kakršno poznajo religiozne reforme. S tega vidika je morda mogoče reči, da določena poklicna etika nastaja na množični podlagi prav sedaj, ko stopa v krizo politično predstavništvo. Medtem ko je v preteklosti na to krizo grozljivo in nadvse nevarno odgovarjal terorizem majhnih, toda organiziranih nihilističnih združb, katerih cilj je bil razkroj, pa danes prihaja demokratičen odgovor iz razvoja civilne družbe.

Krepi se namreč trdno zaupanje v demokratične institucije, hkrati pa tudi bolj ali manj zavedna skepsa glede čistega političnega delovanja. Tako imenovani novi subjekti v vzponu se združujejo ob zahtevi po demokratični učinkovitosti države in po modernizaciji in ozdravitvi civilne družbe. S tem je mogoče razložiti, da se določen odmik od politike dogaja hkrati z visoko stopnjo volilne udeležbe, s kulturno rastjo, s pogostnostjo manifestacij državljskega značaja.

Na univerzah je mogoče opaziti, tako med učitelji kot med študenti, da upadanje političnega aktivizma sploh ne gre vstric z odmikom od kulturnega in državljskega angažmaja: prav narobe, ta angažma se večja in pomnožujejo se tudi znaki na področju izobraževalnega sistema, raziskovalnega dela, dohodka. Seveda pa ne gre zgolj za psihološke procese, temveč za procese, ki so povezani z globokimi spremembami v italijanski družbi in z novo podobo, ki jo dobiva razmerje produkcija – znanost in razmerje politika – znanost.

V družbi, kjer je znanost postala produktivna sila, narašča njen temeljni pomen prav zaradi potreb ekonomskega razvoja; zmanjšuje se razdalja med znanstvenim laboratorijem in tovarniškim raziskovanjem, povečuje se vpliv kulture na produktivnost, raste potreba po tehnoloških inovacijah in torej tudi pomen znanosti in kulture, ne glede na njune možnosti za takojšnjo tehnično uporabo. Po drugi strani današnji tehnični razvoj vse bolj obvladuje informatika in prav nanjo najmočneje vplivajo ne le specialna tehnično-znanstvena znanja, temveč prav splošna kultura – kot nujna podlaga zmožnosti presojanja, programiranja, izbora in pobude. Ta sposobnost čedalje bolj označuje navzočnost človeka v celotnem informacijskem sistemu.

Potemtakem je potrebno spremeniti razmerje med čistimi in aplikativnimi znanostmi, pa tudi razmerje med znanostjo in poklicno strukturo. Če je bila v preteklosti poglobljena skrb na področju družbenoekonomske organizacije namenjena temu, kako v najkrajšem času izvleči iz nekega znanstvenega odkritja kar največji dobiček, torej vprašanju praktičnega prenosa določenega odkritja in inovacije – pa postaja danes poglobljeno

vprašanje obnavljanje poklicnega znanja, ki zaradi napredka informatike in raziskovanja, pa tudi visoke stopnje mednarodne konkurenčnosti neverjetno hitro zastareva. Ekonomska donosnost znanosti in kulture nasploh se naglo povečuje: medtem ko nas je prej skrbelo, kako slediti zahtevam trga življenjskih poklicev in veščin, nam je danes skrbeti predvsem za to, kako jih anticipirati, kako oblikovati nove tehnične tipologije, nove poklicne profile in nove razvojne programe, ki bodo usmerjeni dolgoročno.

5. Povpraševanje po družbenih vedah

Še vedno se ohranja iluzija, da dogajajoči družbeni procesi zanimajo skoraj izključno fizikalno-naravoslovne znanosti. Toda ta iluzija se hitro izgublja in jo je šteti za anahronistično dediščino pozitivizma 19. stoletja, pa tudi neopozitivizma, ki sta oba rasla pod okriljem fizikalizma. Vzpon humanističnih in družbenih ved ukinja to dediščino, predvsem pa jo zavračajo objektivne nujnosti veljavnega produkcijskega sistema. Rast moderne ekonomije in povečevanje produktivnega vpliva znanosti in kulture z vso močjo zastavljata vprašanje drugačne znanstvene sistemizacije ter intenzivnega in integrativnega razvoja družbenih, političnih, ekonomskih, juridičnih, psiholoških disciplin. In ker takšna sistemizacija ne more hoditi po starih poteh fizikalizma, je nujna splošna reorganizacija razmerja med temi disciplinami ter med dvema velikima področjema tradicionalne humanistične kulture: filozofijo in zgodovino. Tudi to razmerje pretresajo globoko spreminjevalni tokovi.

Povpraševanje po »družbenih vedah« prodira skoz pore produkcijskega sistema v vse smeri: v raziskovanje, v tisk in komunikacije, v sindikate, stranke, ministrstva, policijo in parlament. Informatizacija tudi tu opravlja funkcijo pospeševalca, ker povečuje potrebo po *soft* izdelkih, ki niso zgolj rezultat ustvarjalnosti razvitih subjektov, ampak tudi poglobljenih in integriranih spoznavnih sistemov. Tudi zato dobiva intelektualno delo v splošnem nov pomen, ki je v temelju radikalne kritike zarjavelih teorij o njeni domnevni ekonomski neproduktivnosti.

Seveda univerzo kot središče intelektualne produkcije, kot središče produkcije poklicev in kot vzgojno institucijo vsi ti procesi močno pretresajo. Narašča njen splošni vpliv na družbeno življenje v celoti kot tudi na njegove specializirane segmente. Postaja pglavitno središče oz. stikališče med nekaterimi novimi težnjami, ki bi jih morda lahko sintetizirali takole: premoč intelektualnega dela, prednost znanosti pred poklicno usposobljenostjo, prednost specializacije v sicer integriranem kulturnem okviru, osrednjost permanentnega izobraževanja ljudi kot proizvajalcev in kot državljanov. Univerza postaja stalna referenčna točka za vse te težnje in njih nasledke. Narašča namreč stalna potreba po intelektualni in znanstveni prehrani, profesionalizirajo in »oddaljujejo« pa se tradicionalne

poti kulturne integracije, ki jih je vzpostavljala politika. Raste nezadovoljstvo z lastno poklicno usposobljenostjo pa tudi s čisto poklicno dejavnostjo.

Čeprav so politične stranke zaposlene z revizijo lastne strukture, in razmišljajo o splošni reformi državnih političnih institucij, je kaj malo verjetno, da se bo avtoreforma politike, če bi že uspela, zmogla spoprijeti s temi novimi razmerami. Mogoče je, da bo zahteva po integriranosti terjala predvsem kulturne proizvode visokega ranga in se bo usmerila k univerzi. Ta težnja se že kaže v povečevanju študentske populacije v zadnjem desetletju, v rasti števila univerzitetnih učiteljev in v rasti pomena raziskovalcev.

6. Znanost in državljanska vrlina²

Veliko je seveda odvisno od sposobnosti ljudi, ki delajo na univerzah in ki jim sicer neustrezen zakon vendarle pušča dovolj prostora. Smeri razvoja, ki naj univerzo pripelje v središče nacionalnega življenja, je mogoče povzeti takole:

1. absolutna prednost znanstvenega raziskovanja, s katerim se mora uskladiti študijski proces, poklicno usposabljanje in državljanska vzgoja študirajočih;

2. osrednjost oddelkov kot mesta organizacije raziskovanja in njena členitev na tista tematska področja, ki spodbujajo usklajevanje in institucionalizirajo kritično soočanje;

3. izoblikovanje medoddelčnih združevalnih centrov, kjer bi se »raztopila« tehnicistična ločenost disciplin in bi se vzpostavila integracija ved pri analizi problemov;

4. prevzemanje javnih nalog in s tem povezava znanosti s temeljnimi problemi dežele – z izdelavo projektov in organiziranjem razprave o njih, s strokovnjaki in politiki, z oblikovanjem univerze kot središča znanstvene razprave o javnem življenju;

5. odkrit boj z degenerativnimi pojavi politike: diskriminacijo, hiperpolitizacijo. Razvijanje asociacijske zavesti, ki ni ne neposredno politična in ne neposredno korporativna: zavesti, ki temelji na brezpogojnem primatu znanosti;

6. sistematično povezovanje z velikimi strokovnimi združenji (pedagogov, novinarjev, zdravnikov, pravnikov, urbanistov, arhitektov, direktorjev podjetij, vodij sindikatov), da bi odkrivali urgentne probleme dežele in organizirali sistematične razprave strokovnega in kritičnega značaja.*

² V izvorniku «civismo» = «celota lastnosti, vrlin, ki soustvarjajo dobrega državljana» (Dizionario PALAZZI).

* Prispevek U. Cerronija, *Università e crisi* je bil objavljen v 12. številki revije *Scienza e società* (november–december 1984), str. 3–6.

Kaj je pravičnejše: enakost ali diferenciranje?

(O pravnem in idejnem ozadju preferencialnih tretmajev v mednarodni trgovini)

»Ista enakost naj vlada med deleži kot med osebami, kajti razmerje med deleži naj bo isto kot razmerje med osebami; če osebe niso enake, naj nimajo enakih deležev;

prepiri in tožbe se pojavljajo prav takrat, kadar so enakim osebam dodeljeni neenaki deleži ali pa neenakim osebam enaki deleži«.

(Aristotel: Nikomahova etika,
5. knj., III. pogl. v. 6)

GATT in načelo največjih ugodnosti

Ko so po drugi svetovni vojni članice svetovne skupnosti oblikovale sistem pravil obnašanja v mednarodni trgovini in dosegle soglasje o temeljnih pravilih v Splošnem sporazumu o trgovini in carinah (GATT) iz leta 1947, je bilo načelo prepovedi diskriminiranja eden izmed temeljnih kamnov nove ureditve. To nas ne sme presenetiti, če se spomnimo, da so bile prav najrazličnejše oblike diskriminacije in privilegiranja ena izmed najbolj izrazitih značilnosti visoko protekcionističnih nacionalnih trgovinskih politik v obdobju med obema vojnama ter da številni teoretiki prav tovrstnim pojavom pripisujejo znaten del krivde za gospodarske in politične katastrofe tega obdobja.¹ Ker je bil za obdobje, ko je bil podpisan GATT, značilen razmah »navdušenega internacionalizma« po drugi svetovni vojni,² ko so bile napake bližnje preteklosti še trdno v spominu ljudstev sveta in njihovih voditeljev, je razumljivo, da je bil boj proti diskriminaciji v mednarodnih trgovinskih odnosih eden izmed pglavitnih ciljev GATT.

V mednarodni trgovini sta predvsem dve obliki diskriminacije, ki bi jih

¹ Gl. npr. Gardner – Pattison: *Discrimination in International Trade – Policy Issues 1945–65*, Princeton 1966, str. 1.

² McGovern: *International Trade Regulation*, Exeton 1982, str. 1.

bilo treba izkoreniniti, da bi bila trgovina svobodnejša: prvič, diskriminacija *proti* tujim državam (proizvodom oziroma proizvajalcem), in drugič, diskriminacija *med* tujimi državami (proizvodi, proizvajalci). Medtem ko se proti prvemu pojavu borimo s pomočjo pravila o t. i. »nacionalnem tretmaju«,³ pa se prizadevanja za odpravo razlikovanja med posameznimi trgovinskimi partnerji odražajo v pravilu klavzule »največjih ugodnosti«, zapisane v 1. členu Splošnega sporazuma iz leta 1947.

Čeprav ni pretirano trditi, da celoten sistem GATT sloni na t. i. »MFN« načelu (»most-favoured nation«), pa bi bilo zmotno misliti, da je to pravilo iznajdba sestavljalcev GATT. Omeniti namreč velja, da je klavzula največjih ugodnosti, ki se v pravnih dokumentih mednarodnih trgovinskih razmerij prvič pojavlja že leta 1417 (ko naj bi bila vnešena v pogodbo med Anglijo in Burgundijo), v 17. stoletju postala bolj ali manj običajna sestavina meddržavnih pogodb.⁴ Ker sta bili od vsega začetka njena natančna razlaga in vsebina vzrok za številna nesoglasja v teoriji in v praksi, si je Komisija za mednarodno pravo (ILC) v novejšem obdobju zadala nalogo to načelo podrobneje opredeliti ter kasneje to definicijo in vsa z njo povezana vprašanja urediti s posebno mednarodno konvencijo.⁵ V skladu z ugotovitvami Komisije pomeni »tretma največjih ugodnosti« tretma, v katerem »država, ki to ugodnost daje, zagotavlja državi uporabnici oziroma osebam in predmetom v določeni zvezi s to državo, položaj, ki ni manj ugoden od tistega, ki ga država – dajalka ugodnosti zagotavlja katerikoli tretji državi ali osebi oziroma predmetu, ki se s to tretjo državo nahaja v enakem razmerju«.

GATT-ova formulacija klavzule največjih ugodnosti (ki je v uvodnem okvirčku) torej v vseh bistvenih elementih ustreza tej teoretični definiciji, pri čemer pa je razumljivo oblikovana konkretnije: govori le o »proizvodih«, saj je njen namen urediti le razmerja v mednarodni trgovini, ne pa v mednarodnih odnosih nasploh. Da bi pravilno razumeli način, na katerega pravilo največjih ugodnosti učinkuje v sistemu GATT, je treba dodati, da to pravilo ne sodi med t. i. »splošna načela mednarodnega prava« (ki bi se uporabljala tudi, če ne bi bila izrecno dogovorjena), temveč je slejkoprej predvsem pogodbeno kategorija, katere obvezna narava izvira iz akta podpisa mednarodne pogodbe. Prav tako pa so od podpisa pogodbe odvisne tudi ugodnosti, ki jih to načelo zagotavlja. Nazorneje povedano: le podpisnicam GATT je prepovedano, da bi diskriminirale med trgovinskimi partnerji, prav tako pa je le podpisnicam GATT zagotovljeno, da ne bodo diskriminirane. Vendar pa razmerja s tretjimi deželami, ki niso članice GATT, niso brez vsakega pomena za

³ Gl. čl. III GATT o »notranjih davkih in predpisih«; moramo pa se zavedati, da je bilo v mednarodni trgovini načelo »nacionalnega tretmana« uveljavljeno le zelo omejeno. Ker so poglavito sredstvo diskriminiranja zoper tuje blago in proizvajalce carine in druge ovire na meji, bi uveljavitev omenjenega načela seveda zahtevala njegovo ukinitve (in ne le zniževanje), kar pa za sedaj seveda presega realistična pričakovanja.

⁴ Prim. Verloren van Themat: The Changing Structure of the International Economic Legal Order (v zborniku »Change and NIEO, J. A. van Lith, ur.) Nijhoff 1978, str. 3

⁵ Prim. Yearbook ILC 1978, II. zveze, 2. del.

učinke MFN pravila: dolžnost nujenja enakih ugodnosti se namreč ne omejuje le na ugodnosti, ki bi jih bile deležne druge podpisnice GATT, temveč na vse ugodnosti, ki jih posamezna država nudi katerikoli trgovinski partnerici. GATT-ovo načelo največjih ugodnosti torej ne prepoveduje le diskriminacije med podpisnicami GATT, temveč je bilo zamišljeno kot vrhovno pravilo za liberalizacijo mednarodne trgovine: načeloma naj ne bi bilo mogoče ponuditi nobene trgovinske olajšave, v ali zunaj GATT, ne da bi bila ta olajšava na razpolago tudi vsem preostalim podpisnicam GATT. Medtem ko se torej države, ki niso članice GATT, na njegove določbe ne morejo sklicevati, pa se podpisnice lahko nanje sklicujejo tudi tedaj, kadar oporekajo ravnanju ene izmed njih nasproti tretjim državam.

GATT in prednosti (preferencialni) tretma

Pravilo največjih ugodnosti, ki uzakonja prepoved diskriminacije, je res temeljno načelo GATT, ne pa tudi absolutno in brez izjem veljavno. Že od vsega začetka je bilo namreč jasno, da to pravilo ne more veljati brezpogojno in da realnost in praksa terjata nekatere izjeme. Te izjeme, ki jih srečujemo pod oznako najrazličnejših »preferencialov« (v vsakdanji rabi bi bila izraza »prednost« ali »ugodnost« gotovo ustreznjša), so stare prav toliko kot načelo prepovedi diskriminacije samo ter skupaj z njim sodijo med t. i. sedem splošnih standardov mednarodnega trgovinskega prava.⁶

1971: Splošni sporazum o carinah in trgovini, člen I/1

»... vsaka ugodnost, korist, prednost ali imuniteta, ki jo je katera od podpisnic odobrila v korist proizvodov, ki izvirajo iz oz. so namenjeni v katerokoli drugo državo, bo nemudoma in brezpogojno dosegljiva tudi za proizvode enake vrste, ki izvirajo iz katerekoli druge države podpisnice oziroma so namenjeni za izvoz vanjo«.

1979: »Enabling Clause«, GATT – odločitev L 4903 z dne 3. 12. 1979.

»Ne glede na določila člena I GATT smejo države podpisnice podeljevati različen in ugodnejši tretman v korist dežel v razvoju, ne da bi takšen tretman hkrati razširile tudi na ostale podpisnice.«

⁶ Verloren van Themat, op. cit., str. 3.

Že samemu izvirnemu besedilu GATT prednostni tretma ni bil neznan. Člen XXIV Splošnega sporazuma podpisnicam namreč dovoljuje, da odstopajo od načela največjih ugodnosti, kadar s svojimi partnerji oblikujejo *carinske unije* ali *cone proste trgovine*. Kadar to opravičujejo posebno močni skupni gospodarski interesi ter cilji tesnejšega gospodarskega sodelovanja in integracije (kar GATT oboje označuje kot »zaželeno«⁷, so tvorbe omenjene vrste po GATT izrecno dopustne, čeprav je na prvi pogled očitno ter izhaja že iz njihove narave same, da se v tovrstnih formacijah nudijo medsebojne ugodnosti, ki drugim trgovinskim partnerjem ne bodo dosegljive. Protislovnost med prepovedjo diskriminacije in privilegiranja ter med dopustnostjo oz. celo »zaželenostjo« takšnih posebnih aranžmajev na drugi strani, so sestavljalci GATT skušali premostiti z vključitvijo dodatne zahteve, po kateri so »carinske zveze« in »cone proste trgovine« dopustne le, če je njihov *namen* olajševati trgovino med državami, ki jih ustanavljajo, ne pa vzpostavljati ovir za trgovanje z drugimi državami. Praktičen pomen takšne zahteve je seveda na moč dvomljiv, ne le ker je – kot je zlasti pravnikom dobro znano – »namen« nadvse subjektivna kategorija, ki jo je težko ugotavljati in dokazovati, temveč tudi zato, ker je protislovnost: vsako olajševanje trgovine med dvema partnerjema pomeni oteževanje stikov med vsemi tretjimi državami in vsakim od obeh partnerjev. Če bi se besedilo GATT namesto na »namen« sklicevalo na »posledice« ustanovitve takšnih tvorb, dvomimo, da bi današnje ekonomske integracije večje ali manjše stopnje intenzivnosti uspešno prestale preizkus, ali se z njihovim obstojem ne otežuje trgovina z državami, ki ostajajo zunaj teh tvorb.

Zaradi popolnosti je treba dodati, da omenjena izjema ni edina koncesija potrebam po prednostnem tretmaju, ki jo pozna izvorni GATT: da bi ugodil zgodovinskim in tradicionalnim političnim interesom, je sporazum dovolil odstopa od načela največjih ugodnosti tudi pri sodelovanju med ozemlji, ki »pripadajo skupni suverenosti« (zlasti Commonwealth!) in tudi pri nadaljevanju tradicionalnih razmerij med sosednjimi deželami.⁸

Prednostni tretma za dežele v razvoju

S položajem dežel v razvoju (DVR) se izvorni GATT iz leta 1947 ni posebej ukvarjal ter v njem še ni nikakršnih zametkov ideje o posebnih ugodnostih za dežele tretjega sveta. Temu se seveda ne moremo čuditi. Treba je namreč upoštevati, da so se sestavljalci pravil igre za svetovno trgovino v povojnem obdobju ukvarjali predvsem z gospodarskimi interesi razvitih zahodnih držav in s premagovanjem svojih težav.⁹ Tudi zanemarjanje razvojnih interesov je moč razložiti z dejstvom, da je bil

⁷ Gl. 4. odst. člena XXIV GATT.

⁸ V skladu z 2. odst. člena I GATT in k njemu spadajočim Aneksom velja takšen režim že od leta 1947 dalje za Argentino, Bolivijo in Peru v J. Ameriki ter za tedanji Palestino in Transjordanijo na Bližnjem vzhodu.

GATT, kot je znano, zamišljen le kot eden izmed delov institucionalnega sistema svetovne trgovine; celota naj bi bila uresničena v zamišljeni Mednarodni trgovinski organizaciji (ITO), ki pa nikdar ni bila ustanovljena. Eno izmed poglavij Havanske listine iz leta 1946, ki je v zvezi z ustanovitvijo ITO govorilo o »gospodarskem razvoju in obnovi«, torej ni vključeno v GATT in je obležalo bolj ali manj pozabljeno v predalih s spisi ponesrečenega projekta ITO.¹⁰

V izvornem GATT-u so razvojne potrebe omenjene samo v čl. XVIII («Vladna pomoč gospodarskemu razvoju»), ki pa – tudi po reviziji iz leta 1955 – omogoča le zelo omejeno gibljivost DVR pri uporabi zaščitnih ukrepov. Omogoča torej le *pasivno* pomoč v razvoju, ne daje pa podlage za nikakršno pozitivno akcijo ali ukrep, ki naj bi prispeval h gospodarskemu napredku DVR. Temeljna ugotovitev je, da prvotni GATT torej ne le ne zahteva od razvitih dežel vzpostavitve prednostnih tretmajev v korist DVR, temveč – nasprotno – morebitna tovrstna prizadevanja celo onemogoča, saj ne predvideva nikakršne oprostitev od temeljnega načela največjih ugodnosti oziroma prepovedi diskriminacije. Zaradi splošnega nezadovoljstva s takšno ureditvijo so DVR pod okriljem na novo ustanovljene Konference OZN za trgovino in razvoj (UNCTAD) v letu 1964 začele skupno akcijo, ki je kljub nasprotovanju večine razvitih držav povzročila, da je bilo v zaključni dokument prvega zasedanja UNCTAD (Ženeva 1964) vneseno »splošno načelo«, da

»... je treba vzpostaviti nove prednostne ugodnosti – tako carinske kot necarinske narave – v korist dežel v razvoju kot celote ter da teh prednosti ni mogoče razširiti tudi na razvite države.«¹¹

V nadaljevanju akcije DVR je bilo na drugem UNCTAD-u (New Delhi, 1968) že mogoče doseči soglasje o vzpostavitvi »sistema generaliziranih neregipročnih in nediskriminatornih ugodnosti v korist dežel v razvoju«, kar je pripomoglo k sprejemu t. i. »sporazumnih zaključkov o splošnem sistemu preferencialov« z dne 31. 10. 1970.¹² Vzporedno z dejavnostjo UNCTAD-a pa so očitne spremembe tudi v GATT. Ne samo, da je ministrski sestanek leta 1963 prižgal zeleno luč za uporabo pravila neregipročnosti (ki je pogoj za uveljavljanje razvojnih preferencialov), temveč je bila kmalu za tem (leta 1965) opravljena tudi prva daljnosežnejša revizija Splošnega sporazuma iz leta 1947, po kateri je bilo v prvotni GATT vključeno novo četrto poglavje z naslovom »Trgovina in razvoj«. Z določbami novega poglavja je bilo v sistemu GATT prvič vpeljano jasno razlikovanje med razvitimi državami in državami v razvoju. Vendar pa je tudi tu ostalo bolj pri načelnih koncesijah: ker nove določbe niso izrecno uzakonile prednostnega tretmaja v korist DVR, tudi niso pome-

⁹ Prim. A. Yusuf: *Legal Aspects of Trade Preferences for Developing States*, Nijhoff 1982, str. 10.

¹⁰ 15. člen Havanske listine iz leta 1946 je predvideval »... podelitev novih prednostnih ugodnosti v interesu gospodarskega razvoja in obnove ene ali več podpisnic«.

¹¹ UNCTAD I, Doc. E/Conf. 46/141, Vol. I, General Principle 8.

¹² UNCTAD, Doc. TD 2B (AC.5/36).

nile samostojne podlage za odstop od tradicionalnega načela največjih ugodnosti, ki je seveda ostalo slejkoprej v veljavi. Tudi v naslednjih letih so bili trgovinski preferenciali, ki so jih posamezne razvite države pričele priznavati deželam v razvoju, zatorej obravnavani le po standardnem postopku za dovoljevanje izjem («waiver»), predvidenem v čl. XXV GATT.¹³ Na voljo sta bili sicer še dve drugi možnosti za legaliziranje novo nastale »splošne sheme preferencialov«:

– bodisi s formalno *spremembo* besedila prvega člena GATT (sprememba definicije pravila največjih ugodnosti ali pa dodatna izrecno predvidena izjema glede DVR),

– bodisi s soglasno *izjavo* držav podpisnic, ki bi dopustila uveljavitev preferencialov za določeno časovno obdobje.

Prva izmed možnih rešitev, tj. sprememba Sporazuma, je bila očitno videti preveč zapletena, najverjetneje pa bi bila – glede na razpoloženje podpisnic – tudi neizvedljiva. GATT-ov sekretariat je sicer predlagal drugo od zgornjih variant, ki pa se je državam, zastopanim v Svetu, očitno zdela preveč obvezujoča, zaradi česar je obveljala tradicionalna rešitev v obliki dovoljevanja izjem. Nezadovoljne s tako rešitvijo, ki pravice do prednostnega tretmaja ni povzdignila na raven splošnega načela, temveč jo je obdržala kot fakultativno in od dobre volje odvisno izjemo, so DVR nadaljevale boj za uveljavitev trajne pravne podlage za prednostni tretma v GATT. Ta prizadevanja so končno povzročila, da so bile ob otvoritvi Tokijskega kroga mednarodnih trgovinskih pogajanj vsaj soglasno ugotovljene prave razsežnosti tega problema. S t. i. Tokijsko deklaracijo (septembra 1973) je bilo namreč ugotovljeno, da mora biti ena izmed prednostnih nalog tudi »izboljšanje pravnih okvirov obnašanja v svetovni trgovini – posebno glede na trgovino med razvitimi državami in DVR ter na različen in prednostni tretma, ki ga je treba sprejeti v tovrstni trgovini«. Kot rezultat dela posebne delovne skupine je bil ob sklenitvi Tokijskega kroga eden izmed sprejetih dokumentov posvečen tudi temu. Akt z naslovom »Odločitev o diferencialnem in ugodnejšem tretmaju, vzajemnosti in polnejšem sodelovanju dežel v razvoju«, bolj znan kot »Klavzula omogočanja« («Enabling Clause»),¹⁴ je končno tudi uradno odpravil naziranje, da je prednostne režime nemogoče uskladiti z načelom največjih ugodnosti.

Razlogi »za« in »proti« prednostnemu tretmaju

1. Ali je potreba po »enakosti med državami« argument za ali proti?

Najzanimivejše pri vsej zadevi, ki smo jo doslej obdelali predvsem faktografsko, nadaljevanje pa smo namenili vsebini, je prav gotovo, da

¹³ Po navedeni določbi »waiver« pomeni izjemo oz. oprostitev katere od obveznosti po Sporazumu v korist posameznih podpisnic GATT; za odobritev takšne izjeme se zahteva soglasje dvetretjinske večine glasujočih držav, ki mora hkrati pomeniti več kot polovico vseh podpisnic GATT; v praksi se ta določba uporablja predvsem v korist posamezne, konkretno imenovane dežele in je torej splošna shema preferencialov v korist DVR pomenila enega izmed prvih primerov, ko je izjema po čl. XXV/5 zajela celo kategorijo držav.

¹⁴ GATT Dec. L 4903 z dne 3. 12. 1979 z uradnim naslovom, navedenim zg. v besedilu.

zagovorniki in tudi nasprotniki uveljavitve prednostnih ugodnosti za DVR kot primarni argument v podporo svojim stališčem navajajo zahtevo po enakosti med državami, članicami svetovne skupnosti. Vsi se torej strinjajo, da je takšno enakost treba zagotoviti: kaj pa enakost pomeni ter kaj je z njo v skladu in kaj v nasprotju, nadvse različno obravnavajo.

Predvsem je treba opozoriti, da težave, povezane s pojmom in modalitetami »enakosti«, v mednarodnem pravu niso nič novega. Če zelo površno povzamemo glavne teoretične struje, je to predvsem spor med pristaši *formalne* enakosti ter *materialne* (vsebinske) enakosti. Že bežen pogled v davne Aristotelove čase nam odkrije stališče, da prava enakost ni v tem, da vsakogar obravnavamo enako, temveč jo zagotovimo le, če »enake obravnavamo enako, neenake pa v sorazmerju z razlikami, ki med njimi obstajajo«. Ni treba posebej pojasnjevati posebnega pomena teh vprašanj za mednarodna *gospodarska* razmerja, kjer so razlike med državami in narodi tako ogromne in tako očitne, da je težko govoriti o kakršnikoli primerljivosti med najbolj in najmanj razvitimi državami. Dokaj jasno je, da bi enako obravnavanje tako neenakih partnerjev ne le ohranilo, temveč še vedno bolj širilo obstoječi prepad med razvitimi in nerazvitimi: tisti, ki jim bo formalna »enakost« sicer na razpolago, namreč praviloma ne bodo imeli nobenih možnosti, da bi svoje »enake« pravice tudi dejansko izkoristili tako kot njihovi bolje usposobljeni tekmeči.

Utemeljenosti naziranja o vsebinski (ali tudi »kompenzacijski«) enakosti se bodo torej težko uspešno upirali tudi tisti, ki so najbolj nasprotovali uvedbi prednostnega tretmaja za DVR v okviru GATT. Ne le da so s tezo o formalni enakosti prepričljivo obračunali že humanisti kot npr. Anatole France, ki je zapisal, da

»...v svoji veličastni pravičnosti pravo prepoveduje bogatim prav tako kot revnim, da bi spali pod mostovi, prosili vbogajme na ulicah in kradli kruh«,

pač pa je teza o formalni enakosti tuja tudi notranjim ureditvam razvitih dežel samih, saj je tudi v teh ureditvah vsebinska enakost trdno zasidrana. Tudi v teh družbenih ureditvah je namreč več kot običajna poteza davčnih sistemov in politik, da se od kategorij prebivalstva z višjimi dohodki pričakuje večji prispevek kot od tistih z nižjimi dohodki. Zanimiv je odlomek iz govora predsednika ZDA, države, ki je bila med največjimi nasprotniki uveljavitve prednostnega tretmaja za DVR. O pravicah črncev je *L. B. Johnson* med drugim dejal:

»Osebe, ki je leta in leta ležala v verigah, vendar ni mogoče preprosto rešiti okovov, jo privedi na startno črto tekaške tekme ter ji reči, naj kar svobodno tekmuje z vsemi drugimi; kdor stori tako, bo težko verjel sam sebi, da je bil popolnoma pravičen. Ni torej dovolj, da zgolj odpremo vrata za priložnost... Ne gre le za enakost kot pravico ali kot teorijo, temveč za enakost kot rezultat...«¹⁵

¹⁵ V govoru na harvardski univerzi dne 4. 6. 1965; cit. po S. Weintreb: *Trade and Preference For Less Developed Countries*, Praeger 1966, str. 57.

Najbrž bi težko našli prepričljivejšo primerjavo s položajem dežel v razvoju v današnji svetovni gospodarski ureditvi.

Če se vrnemo k ureditvi svetovne trgovine, bomo ugotovili, da je tezo o absolutni prevladi načela največjih ugodnosti težko zagovarjati zaradi že omenjenega razloga: če so bile izjeme, pogojene z zgodovinskimi tokovi sodelovanja ali z oblikovanjem tesnejših gospodarskih tvorb, sprejete kot alternativa načelu prepovedi diskriminacije že v prvotnem GATT, ni razloga, da to ne bi bilo mogoče tudi v deželah v razvoju. Še več: izjema je videti še toliko umestnejša, ker se DVR od drugih razlikujejo po povsem *objektivnih* merilih, kar pa npr. za oblikovanje »območij svetovne trgovine«, ki prav tako opravičujejo prednostne tretmaje v medsebojnih razmerjih, gotovo ne bo vselej veljalo.

2. Drugi razlogi »za« in »proti«

Za vse tiste, ki menijo, da že pravilna interpretacija zahteve po »enakosti« sama po sebi dovolj dokazuje umestnost prednostnega tretmaja za DVR, bo razprava o morebitnih nadaljnjih argumentih odveč. Kljub temu pa je morda vredno, da si problem ogledamo še z nekaterih drugih vidikov.

Najprej je treba odgovoriti na vprašanje, kdo so tisti, ki jim prednostni režimi in ugodnosti za DVR niso po volji? Temeljna ugotovitev pri tem bo, da običajno ne negoduje država, ki takšne prednosti nudi; preferencialne ugodnosti so namreč, kot smo videli, za države uvoznice slejkoprej le opcija in če jim ne bi bile po volji, jih zagotovo ne bi uvedle.¹⁶ Navadno bodo zoper prednostne ugodnosti negodovale torej tretje države, ki takšnih ugodnosti ne bodo deležne, predvsem pa seveda tiste, katerih izvoz na trg države, ki nudi ugodnosti, bo zaradi teh ogrožen. Industrija v državi – uvoznici prav tako ne bo imela mnogo razlogov za nejevoljo, razen če gre za monopol na domačem trgu: s stališča domače industrije namreč pri preferencialih ne gre za prednosten režim. Uvozni preferencial je prednost le v razmerju do drugih izvoznikov, ki ga niso deležni; v razmerju do domačega proizvajalca pa je tudi znižana carina seveda še vedno carina in torej vse prej kot prednost.

Ko torej vemo, katere so zainteresirane stranke v razpravi o umetnosti prednostnega tretmaja za DVR, si oglejmo še pglavitne argumente, ki jih je v tovrstni razpravi pričakovati.

a) Spremenjena podoba sveta: prej kolonije, danes dežele v razvoju

Dodaten razlog, ki govori v prid potrebi po posebnih ugodnostih za DVR, je moč najti v spremembah na političnem zemljevidu sveta, nastalih po II. svetovni vojni, ter v ustrezno spremenjenem vzorcu trgovanja med industrializiranimi državami in »tretjim svetom«. Podrobnejša analiza

¹⁶ To trditev ponazarja splošno uveljavljen naziv »Enabling Clause« za dokument, ki je preferencialne uvedel v sistem GATT: izraz daje vedeti, da ta dokument le »omogoča« razvitim državam (ne pa tudi zahteva od njih), da odobrijo prednostni tretma v korist DVR.

zgodovine in razvoja trgovine med glavnimi industrijskimi državami in njihovimi kolonijami bi nedvomno pokazala, da so med temi partnerji veljali številni posebni režimi trgovanja; tako so npr. za promet blaga »znotraj Commonwealtha« veljala drugačna pravila kot za trgovanje z drugimi partnerji. Ni naključje, da so se »zgodovinski preferenciali« obdržali tudi v določbi člena I GATT. Tak način trgovanja je seveda pomenil priznanje razvitih držav, da njihove kolonije niso sposobne konkurirati drugim proizvajalcem po običajnih pogojih. Doslednost bi terjala enako obravnavo tudi danes, čeprav so se politični in gospodarski odnosi odločilno spremenili. Če pa je bil namen t. i. »zgodovinski preferencialov« pospešiti izkoriščanje naravnih bogastev v kolonialnih deželah, jih v določenih GATT ne bi smelo biti. Danes, ko je politična neodvisnost večine dežel v razvoju že dolgo neizpodbitno dejstvo, bi se delni interesi po razvoju »lastnih« nerazvitih območij vsekakor morali umakniti splošnejšemu priznanju nujnosti po enakopravnejšem razvoju.

b) Zniževanje carin in carinski preferenciali

Nekateri med tistimi, ki niso bili naklonjeni zamisli o prednostnem tretmaju za DVR (zlasti še ZDA ob začetku pogajanj Tokijskega kroga), so trdili, da bi bil tak tretma v obliki splošne sheme (carinskih) preferencialov razmeroma malo pomembna ugodnost, ker je bilo pričakovati vse večje zniževanje carinskih stopenj: čim nižja bi bila povprečna carinska stopnja, tem manjši bi bil praktičen učinek carinskih olajšav. Tej trditvi je moč očitati ne le to, da je zrasla na morebiti vendarle preveč optimističnih pričakovanjih o rezultatih mednarodnih trgovinskih pogajanj, temveč predvsem tudi, da izhaja iz nedokazane, pa dokaj malo verjetne predpostavke, da bodo carinske stopnje najbolj znižane pri tistih trgovinskih postavkah, ki so za države v razvoju najpomembnejše. Praksa bi potrdila prej nasprotno.

c) Trgovinska menjava med deželami v razvoju

Ne moremo trditi, da so le industrijske razvite države nasprotovale ideji o prednostnem tretmaju za DVR; resnica je namreč, da so imele podobne pomisleke tudi DVR. To nas seveda ne sme presenečati: takšna reakcija bi bila nenavadna le tedaj, če bi bile DVR povsem homogena skupina držav, ki bi bile vse na enaki stopnji gospodarskega razvoja in ki bi imele povsem enak gospodarski ustroj. Ker to seveda ni tako, je lahko razumeti, da so bile nekatere relativno bolj razvite DVR,¹⁷ zlasti pa še t. i. »novo industrializirane dežele («NIC») proti uvedbi preferencialov, četudi bi bile tudi same deležne njihovih ugodnosti. Če namreč upoštevamo, da trgovinski preferenciali, ki formalno sicer ne vsebujejo pogoja

¹⁷ Po definiciji iz popravljenega čl. XVIII. (4. odst.) GATT se za DVR štejejo »...gospodarstva, ki zmorejo vzdrževati le nizek življenjski standard in se nahajajo v zgodnjem stadiju razvoja«; hkrati pa se uveljavlja tudi *vmesna kategorija*, v katero sodijo države, »...ki se nahajajo v procesu razvoja, vendar pa jih zgornja definicija ne pokriva«.

vzajemnosti in niso odvisni od nasprotnih olajšav – vendar utegnejo vplivati na trgovinske tokove, tako da jih usmerjajo v obojestransko menjavo bolj, kot bi bilo sicer pričakovati, je razumljivo, da posamezna DVR, zlasti takšna, ki sodi med izvoznike industrijskega blaga, z uvedbo preferencialov izgubi potencialno izvozno tržišče drugih DVR. Tudi če na vprašanje gledamo s stališča DVR kot celote, je moč zagovarjati tezo, da preferencialni režim zavira trgovinsko menjavo pri skupini koristnikov preferencialov ter spravlja DVR v večjo trgovinsko vezanost na države, ki nudijo preferencialne ugodnosti.

d) Optimalna alokacija proizvodnih sredstev

Države s sistemom tržnega gospodarstva rade poudarjajo nujnost po čimbolj racionalni alokaciji vseh sredstev za proizvodnjo. Tudi na tej podlagi nasprotujejo preferencialnim tretmajem za posamezne skupine dežel, češ da se s tem ustvarja umetna prednost za uporabnice olajšav ter torej spodbuja neracionalna namestitve proizvodnih zmogljivosti. To stališče ima predvsem dve šibki točki. Prvič, ne moremo prezreti, da je trgovinski preferencial le sekundarni povzročitelj »umetne« prednosti. Carine in druge uvozne omejitve pa so tisti primarni dejavnik, ki najbolj ovira optimalno alokacijo sredstev. Odstraniti bi torej morali najprej te, nakar seveda trgovinski preferenciali sploh ne bi bili več potrebni.

Iz tega izhaja tudi drugi očitak navedenemu stališču: trgovinski preferencial ne ustvarja v prvi vrsti umetne prednosti za koristnika, temveč le zmanjšuje že od prej dano umetno prednost domače industrije. Pa četudi se ta argument nanaša le na razmerje med več državami – izvoznicami, od katerih so ene deležne ugodnosti, druge pa ne, ne moremo prezreti, da je eden glavnih namenov preferencialnega tretmaja za DVR prav ta, da je DVR omogočeno, da izkoristijo primerjalne prednosti; trmasto vztrajanje pri statični »optimalni alokaciji« in neupoštevanje njenih dinamičnih sestavin bi v celoti ovrglo tudi klasično Riccardovo teorijo o motivih za mednarodno trgovinsko menjavo.

Posebne ugodnosti za DVR in Tokijski krog trgovinskih pogajanj

Vse doslej smo o prednostnem obravnavanju dežel v razvoju govorili predvsem v zvezi s *carinskimi* preferenciali. Za zadnji krog mednarodnih trgovinskih razgovorov v okviru GATT, sklenjen leta 1979 (»Tokijski krog«), pa je bilo značilno, da je glavna pozornost veljala t. i. »necarinskimi ovirami« v svetovni trgovini in prizadevanjem za njihovo odpravljanje. Že omenjena »Enabling Clause« je sicer prinesla znatne carinske olajšave v korist DVR, vendar pa bi to ne bilo dovolj, če bi pri necarinskih ovirah ne bilo nikakršnega napredka. Izkušnje namreč kažejo, da necarinske ovire v praksi kaj lahko izničijo vse pozitivne učinke zniževanja carin,

pa naj bo to zniževanje splošno ali preferencialno.¹⁸ Poleg tega je splošno sprejeto mnenje, da dežele v razvoju bolj čutijo posledice necarinskih ovir kakor pa druge države; glavni razlogi za to so:

- dejstvo, da je izvoz iz DVR praviloma manj diverzificiran kakor pa izvoz drugih držav, kar pomeni večjo verjetnost, da bo posamezna DVR prizadeta zaradi vzpostavitve neke necarinske ovire,

- dejstvo, da so možnosti DVR za prestrukturiranje proizvodnje in s tem za prilagajanje strukture izvoza razmeroma skromne,

- izkustveno spoznanje, da so prav proizvodi, ki so posebej pomembni za gospodarski in trgovinski položaj DVR, zelo pogosto predmet necarinskih ovir s strani razvitih držav.¹⁹

Razumljivo je torej, da se boj DVR za pravičnejšo ureditev svetovne trgovinske menjave v okviru GATT ni končal le z delom delovne skupine in sprejetjem sporazuma o carinskih preferencialih («Enabling Clause»), temveč je bil enako intenziven tudi v vseh delovnih telesih, ki so se ukvarjala z necarinskimi ovirami. Tako je bilo že v načelni izjavi, s katero je bila priznana pravica dežel v razvoju do prednostnega obravnavanja, zapisano splošno pravilo, da »smejo razvite dežele odobriti DVR diferencialni in ugodnejši tretma določb Splošnega sporazuma o posameznih necarinskih ukrepih ter glede pravil, sprejetih na multilateralnih pogajanjih v okviru GATT«;²⁰ hkrati pa so bila konkretnejša pravila o prednostnih ugodnostih za DVR vključena v večino sklepnih dokumentov, sprejetih ob koncu Tokijskega kroga.

Tako npr. Sporazum o subvencijah in izravnalnih carinah (znan pod oznako »Kodeks o subvencijah«) med drugim določa, da se na DVR ne nanaša obveznost, ki so jo sprejele države razvitega sveta in po kateri naj te ne bi subvencionirale izvoza industrijskih proizvodov. Ta koncesija pa seveda ni bila dar z neba, temveč je rezultat kompromisa, v katerem so se DVR po drugi strani obvezale, da izvoznih subvencij ne bodo uporabljale na način, ki bi lahko povzročil resno škodo trgovini ali proizvodnji v katerikoli drugi podpisnici GATT. Poleg tega so DVR v zvezi s subvencioniranjem izvoza in tudi domače proizvodnje dobile nasploh bolj proste roke v mejah, ki jih predpisuje mednarodni nadzor.²¹

V okvir pravil o pogojih in načinu uvajanja protidumpinških ukrepov («Antidumpinški kodeks») je bila sprejeta nekoliko splošnejša in manj obvezujoča določba, po kateri morajo razvite dežele, ki nameravajo uvesti tovrstne zaščitne ukrepe, »posvetiti posebno pozornost specifičnemu položaju DVR«. Posebej je določeno, da morajo razvite države preučiti vse možnosti za »konstruktivnejše ukrepe«, preden se odločijo za uvedbo ukrepov, ki bi bistveno prizadele interese DVR.²²

¹⁸ Zvezo med zniževanjem carin na eni strani in naraščajočim pomenom necarinskih ovir na drugi strani lepo ponazarja prispevka o »ledeni gori, ki je vidimo tem več, čim bolj se gladina morja znižuje«; prim. B. Balassa: *The Tokyo Round and the Developing Countries*, 14 JWTL 1980, p. 102.

¹⁹ Prim. Yusuf, op. cit., str. 496.

²⁰ »Enabling Clause«, od t. 2(b).

²¹ Člen 14 »Kodeksa o subvencijah«.

Sporazum o tehničnih ovirah v trgovini (»kodeks o standardih«) priznava deželam v razvoju pravico, da zaradi socialno-ekonomskih razlogov v svoji zakonodaji predvidijo takšne standarde, katerih namen je obdržati njihove lastne tehnološke in proizvodne metode. Tem državam torej ni potrebno v celoti sprejeti in uveljaviti mednarodnih tehničnih standardov in normativov, če ti ne bi ustrezali njihovim razvojnim, finančnim in trgovinskim potrebam.²³

Nekoliko manj neposredna koncesija v korist DVR je tudi »kodeks o ugotavljanju carinske vrednosti«, katerega temeljni namen je zagotoviti doslednost, preprostost in preglednost carinskih postopkov. Deželam v razvoju je poleg tega izrecno zagotovljena tehnična in strokovna pomoč pri izvajanju teh pravil kakor tudi pravica, da njihovo uveljavitev prelože za največ pet let.

Podoben položaj uživajo DVR tudi po »Kodeksu o uvoznih dovoljenjih«, ki naj bi prav tako prinesel korist DVR – predvsem z zagotovitvijo preprostejšega in preglednejšega postopka za izdajo dovoljenj; 1. odst. 14. člena te zbirke pravil pa poleg tega izrecno določa, da je treba pri t. i. »neavtomatičnih uvoznih dovoljenjih« posebno pozornost posvetiti uvoznikom proizvodov, ki izvirajo iz DVR.

Končno je nekaj ugodnosti v korist DVR najti tudi v »Kodeksu o vladnih dobavah«, ki naj bi uredil pravila obnašanja za t. i. »vladno trgovino«, tj. državne nakupe, ki obsegajo danes po nekaterih ocenah že petino svetovne trgovine. Čeprav si tudi ta kodeks postavlja cilj, omogočiti povečevanje uvoza iz DVR, pa za uvoz iz teh dežel ne predvideva izrecnih prednostnih ugodnosti. Predvideva pa vendarle, da bodo DVR deležne tehnične pomoči in podpore v obliki informacijskih centrov, potrebnih za nemoteno odvijanje tovrstne trgovine. Odbor podpisnic ima poleg tega pravico v posameznih primerih dovoliti odstopanja od dogovorjenih pravil v korist DVR.²⁴

Čeprav navedene določbe v sklepnih dokumentih Tokijskega kroga nedvomno pomenijo napredek na poti k priznanju in praktični uveljavitvi načela o prednostnem obravnavanju DVR, pa te niso v celoti zadovoljne z rezultati dosedanjih pogajanj v GATT. Nezadovoljstvo se nanaša predvsem na kodeks o subvencijah, zaradi katerega so DVR zahtevale bolj odločno omejitev pravice razvitih dežel, da uvajajo izravnalne carine na uvoz subvencioniranih proizvodov iz DVR, ter na Kodeks o carinskem vrednotenju, kjer bi DVR želele daljši rok in večjo postopnost pri praktičnem uvajanju sprejetih pravil. Seveda pa bi bil spisek zahtev, ki so jih med Tokijskim krogom pogajanj postavile DVR, pa v dokumentih niso bile sprejete, še mnogo daljši.²⁵

²² Člen 13 »Sporazuma o izvajanju člena VI GATT« z dne 12. 4. 1979 (»Antidumpinški kodeks«).

²³ Člen 12, 4. dost. »Kodekst o standardih«, 1979.

²⁴ Gl. člen 10 »Kodeksa o vladnih dobavah«; da to niso posebno otipljive ugodnosti, izhaja tudi iz dejstva, da del literature tega kodeksa ne sodi med dokumente, s katerimi se zagotavlja prednostni tretma za DVR; prim. J. Flere: Mednarodne organizacije in gospodarsko sodelovanje, GV, Ljubljana 1982, str. 71.

IV. Sklep

V Tokijskem krogu mednarodnih trgovinskih pogajanj v okviru GATT je bila končno in na nedvoumen način potrjena legitimnost različnega (prednostnega) obravnavanja dežel v razvoju, kar je nedvomno pomemben dosežek. Vendar pa se ne bi smeli prenageliti s sklepom, da je s tem delo DVR za zagotovitev ustrežnejšega položaja v svetovni menjavi že opravljeno. Obstaja namreč še cela vrsta razlogov, ki opravičujejo zaskrbljenost zaradi tega položaja. Predvsem moramo ugotoviti, da nekateri sklepni dokumenti teh pogajanj ne vsebujejo določb, ki bi šle dlje od načelnih deklaracij in ki bi pomenile resnično izboljšanje položaja DVR. Praktični pomen vseh teh »kodeksov« in drugih sprejetih dokumentov pa je še znatno manjši – ob sicer sporni razlagi, ki pa jo vztrajno in goreče zagovarjajo zlasti ZDA – da so ugodnosti iz teh dokumentov dosegljive samo državam, ki so te dokumente podpisale, ne pa tudi vsem drugim podpisnicam GATT.²⁶ Drugi razlog za nezadovoljstvo je, da so zadnja GATT-ova pogajanja povsem propadla prav na nekaterih vsebinskih področjih, ki so za DVR posebej pomembna; predvsem to velja za celotno trgovino s kmetijskimi pridelki, o kateri EGS vztrajno in uspešno zavrača vsako resnejšo razpravo v GATT, ter za razpravo o nesojenem »kodeksu zaščitnih ukrepov«. Ugotavljamo torej, da so DVR sicer že nekajkrat zmagale, nikakor pa še niso dobile tudi vojne. Tretji vir mešanih občutkov v vrstah DVR pa je t. i. »načelo graduacije«, ki je uvrščeno v dokumente GATT zaradi vztrajanja razvitih dežel. Čeprav temu načelu v principu gotovo ni mogoče očitati nepravilnosti (saj je to predvsem dosledno zagotavljanje materialne enakosti, t. j. »različnega tretmaja v sorazmerju s stopnjo različnosti«), pa utegne zahteva po graduaciji v sedanjem trenutku biti pomembna ovira za dejansko uveljavitev prednosti in ugodnosti, ki so v korist DVR zapisane v dokumentih Tokijskega kroga. Vse dokler namreč nimamo nikakršnih objektivnih in sporazumno ugotovljenih meril za takšno razvrščanje DVR na »bolj nerazvite« in »manj nerazvite«, se lahko uveljavitev tega načela izkaže kot usodna za vse deklarirane prednosti v korist DVR, saj preti nevarnost enostranskega in povsem arbitrarnega uveljavljanja stopnjevanja.²⁷

Končno bi bilo za popolno sliko in presojo dejanskih ugodnosti, ki so bile doslej priznane v korist DVR, zanimivo analizirati številčne podatke o obsegu in gibanju trgovine med razvitimi in nerazvitimi ter zlasti preučiti,

²⁵ Izčrpen prikaz stališč DVR o rezultatih Tokijskega kroga GATT-ovih pogajanj najdemo v dokumentu »Assessment of the multilateral trade negotiations«, 1982, UNCTAD TD/B/778/Rev. 1.

²⁶ Več o tem gl. pri A. Yusuf, op. cit., str. 498; praktična predstavitev tega načelnega spora je ameriško-indijski trgovinski spor iz leta 1981, ko so ZDA trdile, da se ugodnosti, ki jih prinaša novi Kodeks o subvencijah (zlasti npr. zahteva, da je treba dokazati poleg subvencioniranja tudi, da je domača industrija uvozne države utrpela škodo), nanašajo le na tiste države, ki so tudi same podpisale Kodeks; očitno je, da Kodeks določa pravila za obnašanja držav – uvoznice, ne pa držav izvoznice.

²⁷ S tem v zvezi gl. dokument »Arusha Programme for Collective Self-Reliance and Framework for Negotiations« [Proceedings of UNCTAD V, Vol. I, Reports and Annexes, sec. III, Item 9(b) par. 4(b)].

ali se je tudi dejanski obseg menjave spremenil toliko, kot so se spremenila besedila formalno sprejetih dokumentov, ki to trgovino urejajo. Nesporno je namreč, da bodo naraščajoče protekcionistične težnje naše nadvse ugodne pogoje za bujno rast prv v praviloma zelo ohlapno in neobvezujoče oblikovanih pravilih teh dokumentov. Če je takšne načelne določbe moč interpretirati tako, kot to ustreza trenutnim interesom tistih, ki ugodnosti »ponujajo«, potem so to zgolj deklaracije, ne pa dosežki resnih dimenzij. Šele analiza prakse, zlasti tiste, povezane z izvajanjem zaščitnih ukrepov vseh vrst, bi omogočila realno oceno položaja DVR.

Po našem mnenju je resničen napredek pri zagotavljanju ustrežnejšega položaja DVR mogoče doseči le s skupno akcijo, ne pa le s tem, da protagonisti svetovne menjave drug drugemu bolj ali manj dopuščajo in popuščajo ravnanja, ki niso v skladu s temeljnimi načeli GATT. Zato menimo, da se kaže zavzemati predvsem za uveljavitev (aktivnih) trgovinskih in carinskih preferencialov, ki naj ne bi bili več le enostranska koncesija, temveč splošno veljavno pravilo. Le drugotnega pomena pa naj bi po našem mnenju bile (pasivne) koncesije, ki določajo liberalnejše ukrepe za uvajanje necarinskih ovir DVR. Le carinski preferenciali namreč resnično pospešujejo trgovinsko menjavo: z necarinskimi ukrepi, dosegljivimi pod pogoji »s popustom«, se sicer položaj DVR lahko izboljša, trgovina v svetovnem merilu pa se kljub temu ne pospešuje, temveč zavira.

ALEŠ ERJAVEC

Slovenska zgodovinska avantgarda 1910–1930

6. in 7. decembra 1984 je bilo v Cankarjevem domu v Ljubljani znanstveno srečanje o slovenski zgodovinski avantgardi v drugem in tretjem desetletju tega stoletja.

Znano je, da je to obdobje (ki bi ga lahko pričeli šteti tudi nekaj let prej in nehali nekaj let kasneje) v evropskem prostoru čas dotlej nepoznanega umetnostnega pojava, ki ga na kratko označujemo s pojmom umetniške »avantgarde«, avantgardnih gibanj, avantgard in avantgardizma, nanj pa se vežejo tudi razprave o »izmih« ipd. Na kratko reče-no gre za gibanja, ki so si med seboj sicer močno različna, imajo pa vsa to skupno lastnost, da so provokativna, radikalno kritična do preteklosti ter kolektivna: vedno gre za nastop večjega kroga istomišljenikov, ki se praviloma ne povezujejo le na ravni umetniških pogledov ali afinitet, marveč delijo tudi siceršnja stališča in izhodišča. Ni naključje, da se te umetniške avantgarde pojavlja-jo v času velikih družbenih sprememb ter političnih avantgard ali gibanj: oktobrske revolucije in vzpona fašizma v Italiji.

Umetniške avantgarde si s političnimi delijo več kot le čas nastanka ali uveljavitve; delijo tudi svojo popolno zavezanost določenim smotrom, ki niso več le intimistični kot je to veljalo v predhodni generaciji ali v drugi polovici 19. stoletja, zaradi česar tudi razvijajo propagandne metode, ki so zelo blizu metodam politične propagande. Tudi njihov siceršnji družbeni nastopi, ki temelji-jo na načelih izključevanja, elitizma, kritike buržoaznih pogledov in norm, iskrenega ali narejenega povelečevanja proletariata, na idealu idejne pravovernosti, »frakcijskih«

bojih itd., močno spominjajo na tedanja avantgardna družbena gibanja. Nenazadnje, za umetniške avantgarde velja, da so praviloma močno povezane s temi prevratniškimi družbenimi gibanji, katerim so pogosto več kot le sopotniki. To velja za Majakovskega, Tatljina, Marinettija in večino italijanskih futuristov, za Kosovela, Černigoja, Krefta itd.

Težko je presoditi koliko so bili avantgardisti tudi dejansko predani idejam revolucije in koliko jih niso razumeli predvsem kot možnost za izvedbo veličastnega umetniškega eksperimenta, ki bi zajel družbo v celoti. Gotovo pa velja, da so tudi avantgardna gibanja z začetka tega stoletja pripomogla k popularizaciji oktobrske revolucije in k prodoru novih družbenih idej, čeprav je tudi res, da so njihovi nosilci mnogokrat postali žrtve ravno taistih družbenih gibanj ali njihovih nadaljnjih aplikatorjev.

Pojem »zgodovinska avantgarda« je v strokovni rabi predvsem zato, da bi z njim umetnost tega časa ločili od avantgardnih gibanj in pojavov v šestdesetih letih, ko srečamo umetnost, ki nosi veliko potez avantgarde iz dvajsetih in tridesetih let; za to novejšo avantgardo uporabljamo tudi pojem »neoavantgarda«, a to so distinkcije, ki niso predmet tega prikaza, kot tudi niso bile predmet simpozija.

Znanstveno srečanje oziroma simpozij je organiziralo Društvo za estetiko in ga je namenoma zastavilo tako, da bi z njim zajelo čim širši krog umetnostnih področij, ob čemer pa naj bi bila vsaj delno predstavljeni tudi tedanja širša kulturna in družbenozgodovinska situacija. Ta zadnja namera je uspela le delno, jo je pa nepredvideno do neke mere uresničil France Klopčič s svojim diskusijskim prispevkom.

Avantgarda ni obstajala le v Sloveniji niti ni bila brez zvez z drugimi avantgardnimi gibanji v Evropi in Jugoslaviji. Obstajajo dokazi o povezavah med konstruktivizmom Černigoja in Kosovela ter Lj. Micića in njegovega brata V. Poljanskega, torej slovenske avantgarde in beograjskega zenitizma

(do katerega pa je bil Kosovel upravičeno kritičen). Dobro znane so tudi zveze med slovensko avantgardo in evropskimi avantgardisti in njihovimi glasili. Očitno je tudi, da so bili slovenski avantgardisti – Černigoj, Delak, Štepančič, Kogoj, Podbevsek itd. dobro obveščeni o dogajanjih v tujini, kot je to navsezadnje veljalo za tedanja siceršnje inteligenco: na simpoziju je dr. Bratko Kreft upravičeno rekel, da je napačno mnenje o tedanjem slovenskem neažurnem in slabem poznavanju sočasnih kulturnih in umetniških dogajanj v Evropi; po njegovem velja to neprimerno bolj za današnji čas.

Simpozij je bil sestavljen iz treh delov. Najprej je šlo za referate, ki so z različnih izhodišč obravnavali različna področja ali aspekte tedanje slovenske avantgarde; za pričevanja akterjev ali prič avantgarde; za spremno dejavnost, ki naj bi ponazorila oziroma predstavila tedanja umetniška dela. Od akterjev ali prič so na simpoziju sodelovali dr. Bratko Kreft, Josip Vidmar, Božidar Jakac, France Klopčič, Milko Bambič in Ivan Mrak (če naštejemo le tiste, ki so tudi sodelovali v razpravi). V Cankarjevem domu je bila razstava publicističnih in umetniških del slovenskih avantgardistov; med drugim so bila tudi prvič razstavljeni likovna in fotografska dela Eduarda Štepančiča iz let 1927–1928. Izvedena je bila rekonstrukcija Kogojevega koncerta z dne 6. novembra 1980, ki ga je imel tedaj v Unionski dvorani in ki sta ga tokrat izvajala Zlata Ognjanović ter Marijan Lipovšek. Ob tej priliki je bilo ponatisnjenih tudi nekaj Jakčevih plakatov iz tega časa.

Z referati so sodelovali: dr. Peter Krečič, mag. Janez Vrečko, Borut Loparnik, dr. Marija Bergamo, dr. Denis Poniž, dr. Milček Komelj, mag. Lev Kreft, dr. Tomaž Brejc, dr. Frane Jerman, dr. Franc Zadavec, iz Zagreba dr. Aleksander Flaker in dr. Eva Sedak ter iz Beograda Irina Subotić ter Vida Golubović. Referate ter diskusijo, ki je ob njih potekala, lahko razdelimo v dve osnovni skupini. Najprej gre za referate, ki se ukvarjajo s specialnimi umetnostnimi ali umetnostnozgodovinskimi temami; nadalje gre za referate, ki so načelnejšega ali tudi širšega značaja. Obe skupini ali usmeritvi se seveda prepletata, pri umetnostnozgodovinskih temah gre namreč pogosto tudi za ocen in poglede, ki odstopajo od uveljavljenih ocen avantgarde. Da bi bile te ocene možne,

je bilo nujno, da so nekateri referenti podali obsežen faktografski prikaz dogajanja, saj šele to omogoča nadaljnje presojanje pomembnosti, vrednosti ter mesta slovenske avantgarde v slovenski kulturi ter njenega položaja v evropskih avantgardističnih dogajanjih.

Ker je tematika malo poznana oziroma so poznani predvsem nekateri segmenti (kar je tudi posledica dosedanjega navadno po strokah in področjih umetnostnih zvrsti razdeljene strokovne obravnave), simpozij ni prinesel nekih obćih ali sintetičnih zaključkov; predvsem je avantgardo predstavil in v slovenski strokovni in siceršnji javnosti, upajmo, zbudil zanimanje zanjo ter nekoliko utrdil njeno mesto v javni zavesti, namreč njeno upravičeno upoštevanje v okviru obravnave slovenske kulture. Problem je namreč v tem, da slovenska avantgarda, tako kot podobna avantgardistična gibanja po Evropi tega časa, ni zapustila velikih in monumentalnih del, da je šlo torej bolj za gibanje kot pa za dejavnost, katere cilj bi bile velike razstave, velik odziv široke publike ali dela, ki bi s svojo neposrednostjo ali dostopnostjo hitro vstopila in se utrdila v slovenski kulturni zavesti. Tudi je težko estetsko jasno ovrednotiti različne proizvode slovenskih avantgardistov, ker se ti ne omejujejo le na uveljavljene umetniške proizvode, marveč gre tudi za prireditve in razstave, ki so delovale kot celota in kot »dogodek«, ne pa kot razstava zbranih izoliranih del; nadalje je šlo za politična ali parapolitična dogajanja, za manifestacije, ki so bile tako ljube tudi avantgardistom drugje po Evropi ter za izpričevanje »drugačnosti«, ki se je kazalo v vedenju, nastopih itd.

Tako kot sami avantgardisti svoje dejavnosti niso omejevali le na umetnost (dostikrat so jo deklarativno tudi zanikovali) tudi simpozij ni hotel ostati le pri izključno umetnostni problematiki. L. Kreft je tako posegel v obravnavo odnosa Ivana Tavčarja do mlade umetnosti, F. Jerman je predstavil estetsko Franceta Vebra, ki je kot prvi slovenski univerzitetni profesor filozofije deloval ravno v tem času in tedaj tudi kot prvi na Slovenskem ustvaril razmeroma originalno filozofsko teorijo, M. Komelj je naredil prikaz sočasne novomeške pomladi, E. Sedakova je na nov način ovrednotila hrvatsko avantgardno glasbeno umetnost tedanjega časa v povezavi s slovensko, B. Loparnik pa

je prikazal Kogojevo mesto v tedanjem slovenskem kulturnem prostoru ter razloge za njegovo neodmevnost. Zagovarjal je stališče – ki je bilo navzoče na celotnem simpoziju in ki so ga s svojimi pričevanji potrjevali tudi udeleženci teh dogajanj – da je šlo v primeru slovenske zgodovinske avantgarde za umetniško gibanje, ki je bilo ne le, kot se temu reče, na »evropski ravni«, marveč, čeprav na njeni geografski margini, njen enakovreden del. Še vedno so namreč navzoča mnenja – tako pri nas kot v tujini – da je namreč avantgarda tega časa omejena le na glavne evropske dežele in da ni segla južneje od Dunaja in Budimpešte. Po Loparnikovi oceni je Kogojeva glasba v zvezi s tedanjo evropsko, v nekaterih pogledih pa je celo prehitela razvoj slednje.

Splošnejše teme sta obravnavala T. Brejc, ki je načel odprta konceptualna vprašanja, medtem ko je D. Poniž prikazal nekatere vzroke za tedanje (in kasnejše) ignoriranje avantgarde pri nas in odprl nekatere probleme, ki so aktualni za vsakršno nadaljnje proučevanje avantgarde pri nas. J. Vrečko je

v svojem obsežnem prispevku predlagal drugačno periodizacijo avantgarde pri nas in sicer na tri faze, spodbijal pa je tudi nekatere doslej uveljavljene predstave o Kosovelu in njegovih *Integralih*. P. Krečič je prikazal odnos kritike do avantgardistov, medtem ko sta se A. Flaker in F. Zadavec lotila Kosovelovega teksta. Beograjski udeleženci sta obravnavali predvsem likovno in gledališko plat avantgarde ter zveze s srbskim prostorom.

Na tem mestu ne bi podrobneje predstavljaj referatov (ti bodo skupaj z diskusijo izšli v 1.–3. številki revije *Sodobnost*) in ki so bili že obsežneje predstavljeni v drugih časopisih. Poudarim naj le, da je bil simpozij zanimiv poskus povezati zgodovino s teorijo, obe pa s predstavitevijo umetnosti, ki je bila njun predmet, istočasno pa je bil simpozij lahko pomemben kot izrazit primer intradisciplinarnega pristopa k umetnostnem in kulturnem pojavu, ki je bil dolgo časa na robu zanimanja (o vzrokih česar bi se tudi lahko spraševali) in ki gre v korak z novejšim ponovnim zanimanjem za zgodovinske avantgarde po svetu.

JANKO KOS

Marksizem in problemi literarnega vrednotenja

Mladinska knjiga, Ljubljana 1983, 183 str.)

Knjiga Janka Kosa je nastala na podlagi njegovih predavanj na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo Filozofske fakultete v Ljubljani in jo poznamo že iz nadaljevanj, ki so izhajala v letih 1978 in 1979 v reviji *Sodobnost*. Sedanja knjižna izdaja tvori celovito delo in ne razpade na posamezne dele, kot se to včasih zgodi ob takšnih naknadnih knjižnih izdajah že prej objavljenih spisov. Očitno je avtor že na samem začetku tematiko zastavil tako, da je tekla njena obravnava kontinuirano in na isti ravni. Ta tematika pa je literarna aksiologija oziroma kot jo opredeljuje sam avtor v I. poglavju (»Uvodna vprašanja«): gre za »vrednostno problematiko literarnih del, tj. (za) teorijo in prakso literarnega vrednotenja (in to) z marksističnega gledišča, (ki se) ... dogaja na znanstveno-filozofski ravni« (str. 5). Pri tem je po avtorjevem mnenju osnovni problem v tem, da tako pri nas kot v svetu »skoraj docela manjkajo zares strokovna dela, ki naj bi bila izhodišče za globlje razumevanje marksističnega razmerja do vprašanj literarnega vrednotenja« (ibid.).

V nadaljevanju omenja avtor vrsto problemov, ki izhajajo iz te »bele lise«. Vendar pa se ta belina ne razteza le po področju marksizma, marveč je dosti širša: »Tako pa je treba priznati, da je razmišljanje o problemih vrednotenja za raziskovalca literature bolj nespodobno delo in ne moremo se čuditi, da se raje nihče ne ozre na to, kako trhla je veja, na kateri vsi sedimo, in nima rad, čeprav iz prestižnih razlogov, da se o tem glasno govori.« Tako iz drugačnega zornega kota prikazuje ta problem H. Markiewicz (*Glavni problemi literarne vede*, DZS

1971, str. 257). Vidimo, da gre res za tematiko, ki je le redko predmet strokovne obravnave in je tako obravnava, kakršne se je lotil Janko Kos, toliko zahtevnejše in nehvaležnejše opravilo. Pri tem pa se nekako samo po sebi zastavlja še eno vprašanje, ki pa meri onkraj samega neposrednega predmeta knjige, to je prek problemov literarne aksiologije. Gre za vprašanje značaja »marksizma«, ki se pojavlja v njenem naslovu in iz katerega izhaja tudi sam avtor. Ob njem se namreč spomnimo ocene, ki jo avtor postavlja za obdobje klasične evropske kulture, ko naj bi bila mogoča »kvečjemu implicitna literarno-vrednostna misel, ne pa eksplicirana literarna aksiologija« (str. 19). Zdi se namreč, da velja nekaj podobnega tudi za pojem »marksizma«, kot ga v delu uporablja sam avtor. A k temu vprašanju se bom vrnil kasneje; najprej se ozmrimo po vsebini knjige.

Sámo delo je zastavljeno po historičnem zaporedju. II. poglavje pretresa klasične teorije in sega nekako do začetka 19. stoletja. Za vse to obdobje velja že navedena ocena o »implicitni« vrednostni misli. III. poglavje predstavi prva izhodišča za teorijo umetnostno-literarnih vrednot; če se je II. pričelo z Aristotelom, se pričena to s H. Tainom ter sega približno do 1. svetovne vojne dalje. Zaključijo se z obravnavo R. Ingardna, čigar teorija naj bi že kazala na krizo meščanskega literarnega vrednotenja. Pravzaprav posveti avtor v tem zgodovinskem prikazu tem meščanskim teorijam (O. Walzel, L. Beriger, R. Welck in A. Warren, W. Kayser, N. Hartmann, W. Müller-Seidel) še največ prostora. Analize so detajlne, navsezadnje zato, ker gre za avtorje (če k naštetim prištejemo še Ingardna), ki so aksiološkimi vprašanjem posvetili razmeroma precej pozornosti – v nasprotju z marksisti, ki so predmet kasnejše obravnave in pri katerih najdemo le skromna tovrstna dela. Pod »meščansko« teorijo razume avtor ne »samo tisto, ki neposredno služi meščanskemu razredu, ampak (teorijo, ki) je meščanska tudi takrat, ko s svojo mislijo in obzorjem ostaja docela znotraj meščanskega

sveta. To pomeni predvsem, da se ne zaveda lastne zgodovinske določenosti, pa tudi ne vseh družbenih razsežnosti samega vrednotenja, vrednot in meril zanje. Njeno vrednostno mišljenje je docela abstraktno, brezčasno in brezproblemsko; prav s tem ustreza ideji za zmeraj dovršenega, formalno abstraktnega meščanskega reda.« (str. 41–42). Druga poteza meščanske aksiologije je, da poudarja vlogo estetskega, ki jo včasih postavlja za edini kriterij vrednosti.

Nadaljnja tri poglavja obsegajo »marksizem«: neomarksistične izpeljave frankfurtske šole kot jih najde Kos pri J. Schultesseju ter N. Mecklenburgu ter nato pri predstavnici ortodoksnega marksizma M. Maren-Grisebach. Avtor kritično ovrže tudi stališča omenjenih avtorjev, ob tem pa tudi nakaže lastno stališče oziroma svoj pogled na Marxa ter na od tod izhajajočo pozicijo marksizma: »Mecklenburg je v imenu neomarksistične interpretacije Marxa zanimal sam pojem vrednosti in razvrednotil vrednotenje, kar je kajpak že samo na sebi contradicij in adiecto. Takšnemu razumevanju problema je mogoče postaviti nasproti čisto drugačno stališče, da iz Marxa nikakor ne sledi zanikanje vrednosti, ampak kvečjemu razločevanje med uporabno in menjalno vrednostjo, nato pa fundiranje uporabne vrednosti v potrebi, ki terja seveda znotraj marksistične filozofije še globljo družbenozgodovinsko, antropološko in najbrž tudi ontološko utemeljitev.« (str. 133)

To stališče nas tematsko veže na zaključno, X. poglavje »Prolegomena k marksistični literarni aksiologiji«, ki skupaj s I. poglavjem tvori »teoretsko« izhodišče in hipotetično zastavljeno »prolegomeno« za »marksistično literarno aksiologijo«. Iz navedene kritike Mecklenburga je že tudi do neke mere razvidno, kaj razume avtor pod marksizmom, ki ga mestoma (npr. na str. 167) imenuje tudi »historični materializem«, oziroma njemu pripadajočo aksiologijo »materialistično aksiologijo« (str. 174), govori pa tudi o nekaterih poskusih, ki so na »marksistično-materialistični ravni« (str. 145). Tako se zdi, da moramo knjigo *Marksizem in problemi literarnega vrednotenja* brati pravzaprav kot historičen prikaz meščanskih ter dosedanjih marksističnih aksioloških teorij, ob čemer naj bi bilo njegovo, avtorjevo, izhodišče in stališče marksistično, nato pa naj bi na samem koncu, to je v

zaključnem poglavju, s stališča kritike mnenj drugih prešli na izdelavo lastne oziroma »marksistične literarne aksiologije«.

Glede na pomen, ki ga ima marksizem v delu, morda pogrešamo podrobnejše ali preciznejše določbe pojma marksizma. Zdi se, da gre ob Kosovi knjigi za nekakšen »marksizem na delu«, ki sovпада z vrsto predvsem filozofskih slovenskih del, ki so izhajala v zbirki »Misel in čas« in ki so s stališča marksizma bolj ali manj lucidno ter bolj ali manj upravičeno *kritizirala* meščanske in druge filozofske teorije ter tej svoji kritiki iskala temelje v opiranju neposredno na Marxa, torej z zaobitjem in izogibanjem dotlej obstoječim »izpeljavam« Marxa. Ta metoda, ki je bila tedaj lahko upravičena pa najbrž danes nima več iste teže, pri čemer lahko tudi pojem »marksizma«, kot je uporabljen v knjigi, razumemo kot predvsem ideološko oznako in to ravno v pomenu »nezavedanja lastne... določenosti«: čim uporabljamo nekakšno ekskluzivno oznako »marksističnosti« za neko teorijo, npr. za »marksistično literarno aksiologijo«, to implicitno pomeni, da dosedanje takšne »marksistične« teorije niso bile »v resnici« marksistične. Marksističnost se tako postavlja kot nek ideal, od katerega »odpadajo« nemarksistične, neomarksistične ali ortodoksno marksistične teorije in ki vse le vodijo do teorije, ki bo resnično »marksistična«. Seveda lahko tudi za takšno stališče najdemo veliko argumentov, vendar pa je v novejši »marksistični« in neomarksistični teoriji in filozofiji v glavnem ovrženo kot ahistorično.

Seveda so to izpeljave; težko presodimo, če lahko na osnovi implikacij, ki jih knjiga ponuja, prihajamo upravičeno do takšnega zaključka (ki se ga pa, kot rečeno, tudi da braniti) Da o tem sploh je govor, je vzrok X. poglavje: po avtorjevi oceni so »za marksistično literarno aksiologijo mogoči kvečjemu šele predlogi, nastavki, orientacija ob temeljnih vprašanjih, nikakor pa ne izumljanje že dovršenega sistema... (str. 145).

Za »materialistično teorijo literarnega vrednotenja (je) potrebno dognati pomen tistim pojmom, brez katerih takšna teorija sploh ni mogoča. Mednje spada... vprašanje o legitimnosti in upravičenosti pojma vrednosti za literarno vedo in še za druge umetnostne vede.« (str. 146). Nedvomno je to osnovno vprašanje Kosove aksiologije, saj z njo takorekoč stoji in pade. Kos se

implicitno odloča za stališče, po katerem takšna legitimnost obstaja; če te legitimnosti ne bi bilo, navsezadnje najbrž tudi ne bi bilo njegove knjige, v kateri najdemo ostro kritiko neomarksizma ter njegovega stališča, da gre pri aksiologiji v bistvu za vprašanja ideologije. Vendar pa se Kos očitno povsem ne izogne tudi pristanku na to možnost, pristaja namreč na razlago, da se pojem »vrednosti« pokriva s pojmom »dobrega« v antiki in da izhaja nato iz ekonomskega izvora. Ravno od tod pa postane vprašljiva njegova kritika Mecklenburga, saj ta ravno tako pojem vrednote veže na politično ekonomijo in to ravno prek para uporabna/menjalna vrednost. Kos skuša razložiti ta problem prek razlike na historično in »transhistorično«, ki ga potem vpelje kot temeljni koncept nadaljnega razlaganja. Pri tem razume pojem vrednosti kot »razmerje med subjektom in objektom, ki ga subjekt vrednoti. Izvor vrednosti je torej akt vrednotenja, vrednost se pojavi šele iz takšnega akta, se z njim konstituira.« (str. 151.) Ta opredelitev, ki spominja na nekatere razlage moralnega akta, dopolnjuje omenjeno razlikovanje na historične in transhistorične vrednote, od katerih so prve minljive, trenutne in začasne. Transhistorične naj bi bile tiste – če avtorja razumemo prav – ki so esencialne, ki »zadevajo ‚bistvo‘ ali ‚kajstvo‘ človeka«. Te, kot nadaljuje avtor, »so pravo območje, v katero je postavljena literatura in ki predstavlja zato tudi pravi predmet literarne aksiologije« (str. 155). Avtor tako literarne vrednote veže na antropologijo ter jih utemeljuje kot izraz in potrebo človeškega bistva. Vendar pa je to rešitev problema na »abstraktni ravni«. Na konkretni, na ravni literarnega dela ali kar literature sprejema avtor teorije o obstoju več sočasnih funkcij ali kot jih imenuje, vrednot, ki koeksistirajo in se dopolnjujejo. »Razmerje estetskega do drugih razsežnosti literarnega dela (etično in spoznavno) (je) vendarle sorazmerno, skladno, uravnoteženo, kar seveda pomeni, da je to celostno razmerje vendarle po svojem bistvu estetsko; s tem ostaja estetičnost kljub vsemu vrednostno bistvo in najvišje merilo za umetniškost literarnega dela.« (str. 161). V nadaljevanju nato avtor pravi: »Literarno-umetniška struktura ni niti estetska niti spoznavna niti etična realiteta, ampak vsemu temu nadrejena in s tem onstran slehernega gnoseologizma, moralizma ali esteticiz-

ma.« (str. 162) Vendar pa, če je temu tako, ali ni potem »literarno-umetniška struktura« le drugo ime za nosilca »estetičnosti«? To vprašanje puščam tu odprto, vendar pa se mi zdi, da predstavlja pomemben in tehten odprt problem v okviru takšne marksistične aksiologije.

Za avtorja je konstantna vrednost literarnega dela tista vrednost, »ki se formira na ravni njegove pretežno transhistorične, zgolj umetniške integralnosti« (str. 166). To pomeni, da izgubi literarno delo svojo neposredno spoznavno in etično vrednost in ohrani torej le estetsko – vendar pa, mar to ne pomeni, da smo ponovno pri nadmoči, če že ne estetskega pa »umetniškega«, razumljivega kot širše, čeprav nespecificirane lastnosti? A morda je ta ocena preuranjena: »Celostnost... literarno-umetniške strukture (literarnega dela), tj. razmerje med spoznavnimi, estetskimi in etičnimi elementi v nji, ostaja relativno nespremenjeno, ker ostaja človeška potreba po ‚totaliteti‘ biti in s tem po umetniški integralnosti ista, naj se vrednost spoznavnega, etičnega ali estetskega v literaturi še tako spreminja.« (str. 166). Vidimo, da lahko iz navedenih stališč izhajajo različne razlage.

Stališča v tej prolegomeni izhajajo iz avtorjevega implicitno nakazanega izhodiščnega filozofskega stališča, da je možno in potrebno literarne vrednote utemeljevati v človeškem bistvu, ki je, tako kot dejanske literarne ali umetniške vrednote, transhistorično. Namesto »transhistorično« bi na prvi pogled lahko rekli tudi »večno« ali »brezčasno«, vendar pa očitno ne gre za to, marveč za določeno stališče, dobro poznano iz novejših marksističnih filozofij. A vseeno bi bilo verjetno koristno to »transhistoričnost« – tako kot pojem marksizma – jasneje definirati, morda pa bi se vsaj deloma dalo tudi problem vrednotenja in vrednot razrešiti z epistemološkim razlikovanjem med zgodovino konceptov in zgodovino terminov ter ob tem razlikovati različne potrebe in različne načine njihovega oblikovanja ter zadovoljevanja – kot se oblikujejo in kažejo *skoz* zgodovino. V tem kontekstu pridobi poseben pomen tudi »blagovna estetika«, o čemer na drug način govori tudi Kos, ko omenja *Poetiko* W. Schererja.

Nedvomno je v Kosovi knjigi najbolj razmisleka vredno zaključno poglavje, ki s svojimi dilemami in odprtimi vprašanji kaže na

vrsto problemov, ki jih bo dejansko potrebno pričeti obravnavati od samega začetka. Eden takšnih začetkov je nedvomno tudi pojem vrednosti ter delitev na menjalno in uporabno vrednost, kar v knjigi omenja že sam avtor. Ob tem vprašanju pa bi morda lahko nakazali še en odgovor, ki ne pade takoj pod kategoriji menjalne in uporabne vrednosti, namreč, umetniško vrednost bi po analogiji morda lahko povezovali z etično vrednostjo ali vrednoto in s funkcioniranjem vrednot na moralnem področju – ko jih že obravnavamo transhistorično.

Druga, dopolnjujoča pot vodi najbrž v smeri historičnega raziskovanja in nadaljnja v smeri povezovanja literarne aksiologije z obravnavo podobne problematike na drugih področjih umetnosti. Morda bi k temu pripomnil še to, da je umetnostna in predvsem literarna aksiologija predmet številnih in že tradicionalno relevantnih raziskav na Poljskem in da bi bilo za nadaljnje preučevanje koristno, če bi ob obravnavi te problematike upoštevali tudi poljske izsledke.

Aleš Erjavec

HERBERT MARCUSE

Sovjetski marksizem

Prevod in predgovor G. Flego, Globus, Zagreb, 1983, str. 224

Knjiga Herberta Marcuseja »Sovjetski marksizem« je nastala pred tridesetimi leti. Ta podatek je važen za razumevanje njenih poglobitv in vsebinskih tokov in vpliva, ki ga je imela in ga še ima. Dve študiji, ki tvorita to knjigo (Politična stališča, Etična stališča), sta bili napisani med leti 1952 in 1955 v okviru ameriškega kritičnega proučevanja sovjetske družbe. To v določenem smislu opredeljuje temeljni analitični pristop in pogojuje določene poenostavitve ali ne dovolj pojasnjene in nediferencirane identifikacije in relacije. Vendar pa vsebuje ta knjiga vrsto plodnih oblih kritičnih naznak o graditvi sovjetske družbe, predvsem pač o stalinističnih težnjah. Glede na čas, ko je bila napisana (pred 20. kongresom KP SZ), čas, ko ni bilo dovolj kritične teoretične zavesti o globlji naravi stalinizma, je lahko ta knjiga mo-

čno vplivala na razsvetljevanje teh teženj. Hkrati pa je lahko pomenila tudi izvor enostranskih kvalifikacij o sovjetski družbi in socializmu nasploh. Ta možnost izhaja iz očitnega dejstva, da so Marcusejeve analize fragmentarne, sklepi pa radikalni. Res je, da bi vsako branje te knjige, ki bi v njej iskalo sistematičnost, celovitost in doslednost, ostalo čisto neproduktivno branje. Vrednost te knjige je iskati v tisti razsežnosti, ki je sicer najuspešnejša v Marcusejevem delu in sploh v vsej kritični teoriji, namreč v angažirani filozofski kritiki sodobnih družb. Predvsem je popolnoma na liniji zgodovinskega mišljenja prizadevanje, da bi kljub kritiki brez predsodkov in kljub pogosto pre nagljenim ocenam sovjetskega marksizma zagledali sovjetsko družbo ne v obliki dokončnosti in zaprtosti stalinskega sistema, temveč tudi v luči možnih človeških perspektiv.

Marcuse ni prizadeva, da bi v teh razpravah z »immanentno kritiko« ovrednotil poglobitvena obdobja v sovjetskem marksizmu (leninizem, stalinizem, poststalinizem). Immanentna kritika je tu dokaj zreducirana, ker Marcuse v svojih analizah v glavnem zajema samo eno plast vsega, kar je možni predmet analize – samo uradna stališča sovjetske politike, torej politične, ideološke in moralne norme. To je hkrati tudi mogoče šteti za glavno omejenost te knjige.

Pravi predmet kritičnih analiz je dejanska vloga »sovjetskega marksizma« v razvoju sovjetske družbe. Analizirane torej niso »marksovske«, temveč »sovjetske marksistične kategorije«, ki so ostale nespremenjene skozi razne prevrate. Ali, rečeno čisto določno, predmet analize so splošne okoliščine razvoja socializma v ZSSR in nekatera uradna ideološka stališča o razvoju sovjetske družbe.

Specifične teoretične lastnosti sovjetskega marksizma so se izoblikovale v okviru pogov in ciljev industrializacije, ki se je dogajala v antagonističnem tekmovanju z zahodnim svetom. Po drugi strani pa sovjetski marksizem ni zgolj uradna ideologija, ki opravičuje neko uradno politiko, temveč izraža samo resničnost sovjetskega razvoja. Pri tem je potrebno upoštevati, da takšna izhodiščna opredelitev terja celovit pristop, ker Marcuse v splošnem ne sprejema ne pojma »socializem« ne njegove enostranske negacije, pa tudi ne pojma »totalitarizem« in njegovih sinonimov. To seveda naravno pe-

lje k vprašanju o statusu in lažnostih sovjetske teorije. Čeprav v tej knjigi naletimo na različne ocene (glede na raven, globino in predmet) lahko trdimo, da Marcuse ne sprejema predpostavke, da je sovjetski marksizem zgolj dodatna ideologija, ki služi za propagando režima, pa tudi ne predpostavke, da je sovjetska družba socialistična v Marxovem smislu – in cicer predvsem zato ne, ker oblasti nimajo neposredni proizvajalci in pobude ne prihajajo »od spodaj«. Sovjetska teorija se mu v bistvu kaže kot »samorazlaganje racionalizirane stvarnosti in absolutnega, neprotislovnega značaja te stvarnosti«.

Iz katerih predpostavk izhaja fenomen sovjetskega marksizma? Na prvem mestu so objektivni dejavniki, na drugem pa subjektivni, v katere Marcuse šteje teoretske osnove in »človeški material« ali etiko.

Na prvi pogled se zdi povsem paradoksnost, toda Marcuse je nagibal k temu, da vzrokov za odločilne težnje v sovjetskem marksizmu ne vidi v prvi vrsti v strukturi sovjetske družbe, temveč prej v vzajemnem delovanju sovjetske in zahodne družbe. Kot najvažnejšo obliko te povezanosti odkriva tehnično ekonomsko bazo (industrijski značaj dela), katere nadstavba ima različno strukturo (privatna in družbena lastnina). To zvezo šteje Marcuse za dominantno zgodovinske težnje, ker je prav to vplivalo na vrsto temeljnih odločitev ter na Leninovo teorijo avantgarde, koncepcijo socializma v eni državi, nadaljevanje represivne totalitarne civilizacije. Navzven se to vidi po tem, da sovjetska družba reagira na vsak pojav zahodnega sveta. V Marcusejevi oceni je zlasti pomembno, da tega vpliva ne opredeljuje kot konvergenco, temveč kot koeksistenco. Zato tudi razvoj od leninizma do stalinizma in naprej proučuje v tej perspektivi – ne kot razvoj družbe, ki prihaja po kapitalizmu, temveč kot družbe, ki z njim koeksistira. Socializem se razvija vzporedno s krizo kapitalizma, namesto, da bi ji sledil. Prehod v socializem se je začel zgoditi v kapitalističnem okviru in je zato zgodovina Sovjetske zveze usodno povezana z zgodovino lastnega antagonista. »Onkraj in nad graditvijo socializma ali komunizma v eni državi ali enem taboru, prevladuje predvsem mednarodni element socializma«. Zahodni svet je ostal, po Marcuseju, odločilni problem v sovjetskem marksizmu. Iz koncepta o zao-

strovanju protislovij kapitalizma nastaja povsem določena politika.

Specifična točka v tej zvezi je potreba Sovjetske zveze, da »dohiti kapitalizem«. Prav to je pogojilo povečano in pospešeno industrializacijo, kot edino možno pot v socializem. Tako se je zgodilo, da se je cilj izgubljal, sredstvo pa postajalo vse. Toda ta zaposlenost z zahodnim svetom je ena stalinovskih sovjetske politike in teorije, njen obrambni značaj pa prispeva h konsolidaciji zahodnih družb predvsem zato, ker se s krepitvijo totalitarne uprave krepijo tudi sile, proti katerim bi hoteli delovati. Zlasti pa prispeva k tej konsolidaciji dejstvo, da sovjetski marksizem nikoli ni priznaval resnične alternative socializmu ali kapitalizmu in vse spremembe v socialistični skupnosti doživlja kot naraščanje kapitalističnega vpliva in spremembo ravnovesja. Takšen odnos je posledica splošne ocene sodobnega kapitalizma, kakršna je uveljavljena v sovjetski teoriji. Le-ta ne vidi nikakršnih sprememb, ne razlike med fašizmom in zahodnimi demokracijami, ne pomena spektakularnega povečanja vpliva komunističnih partij (Italije in Francije), ne revolucionarnih potencialov na Zahodu, ne sprememb v biti delavskega razreda, ne moči reformizma in ne preventivne kontrarevolucionarne sposobnosti kapitalizma.

Druga predpostavka za nastanek sovjetskega marksizma je subjektivni dejavnik, ki se kaže v sami opredelitvi »sovjetskega marksizma« kot stalnost poglavitnih elementov od leninizma do poststalinizma. Analiza tega dejavnika terja, da pojasnimo relacijo leninizem – stalinizem ter »marksovski marksizem« in »sovjetski marksizem«.

Marcusejeva opredelitev odnosa med leninizmom in sovjetskim marksizmom je več pomenska. Leninizem se mu v skrajni posledici kaže kot prabit sovjetskega marksizma iz naslednjih razlogov: premestitev revolucionarnega subjekta z razreda na partijo, poskus vključitve kmetov v orbito marksovskih teorije, poskus ponovne opredelitve kapitalističnega in revolucionarnega razvoja v obdobju imperializma. To stališče ne pomeni izenačevanja leninizma in stalinizma. Po Marcuseju so »očitne« razlike med prvimi dnevi boljševiške revolucije in med do kraja razvito stalinistično avtoritarno centralizacijo in oblastjo nad delavstvom. Nasploh je »herojsko obdobje« ruske revolucije imelo

drugačne norme in vrednote. Tudi odnos do teorije, kar je za predmet te knjige bistveno, ni istoveten – Leninu je teorija sredstvo za analizo, Stalinu pa sredstvo za opravičevanje storjenega in odločenega. Vendar pa je razumevanje zveze med leninizmom in stalinizmom tu mnogo bolj zapleteno. Marcuse se pogosto obotavlja, ko gre za opredelitev dosega in posledic leninizma. Leninu priznava, da je čvrsto vztrajal na Marxovem stališču, da bo revolucija izšla iz burnih sprememb v razvitih kapitalističnih državah (dolgo ni hotel priznati socialističnega značaja boljševiške revolucije). Toda tudi on spoznava, da so nekateri pojavi iz tega obdobja objektivno omogočili porajanje stalinizma: usmeritev v industrializacijo (kar Marcuse opredeljuje tudi kot prevlado države nad delavci), napredek tehnične baze (ob zatiranju človeškega elementa); vse to je enako vzpostavilvi prvenstva industrializacije, produktivnosti, discipline nad socializmom. V teh elementih vidi Marcuse pravo kontinuiteto do poststalinizma, če že ne v resnici pa vsekakor na ravni propagandnih zahtev.

V vsebinskem pogledu se sovjetski marksizem oblikuje okrog majhnega števila stalno ponavljanih in togo kanoniziranih trditev apologetskega tipa. Vrednost teh trditev je pragmatična, ne pa logična. Njihova sintaktična struktura je čisto svojska: isti samostalni spremljajo isti pridevniki, zato je to obredni jezik za magično rabo in dajanje obljub. Teorija se tako spreminja v novo racionalnost, torej tudi v ideologijo. Toda Marcuse je noče opredeliti kot lažno zavest. Kolikor je namreč ta teorija hkrati tudi ideologija, je potrebno razlikovati dobesedne formulacije od njihovega resničnega pomena (demokracija, svoboda, mir, revolucija, diktatura proletariata itn.). Sovjetska teorija dobiva značaj pragmatistične in instrumentalistične pozicije, ker služi za pojasnjevanje, opravičevanje, podpiranje in izvajanje določenih akcij in stališč, ki so za omenjene izraze dejanske »danosti«. To pomeni, da postaja ideologija – in ne teorija – odločilni moment sovjetske družbe. Ta ocena je v skladu tudi z izsledki Lukácsa, Blocha, Sartra in drugih pomembnih kritikov stalinizma, ki trdijo, da je stalinizem antiteoretska pozicija, ker je dnevno politiko dvignil na raven teorije.

Marcuse hoče dejansko opozoriti na »traj-

ne lastnosti« sovjetske družbe: na totalno industrializacijo in centralizacijo nacionalizirane proizvodnje (ki lahko, ne glede na cilje vodstva, preobrazi strukturo sovjetske družbe), vse večjo kolektivizacijo proizvodnje v kmetijstvu, splošno mehanizacijo dela, širjenje politehničnega izobraževanja ter izenačevanja mestnih in vaških poklicev, postopno rast splošne življenjske ravni, oblikovanje obče delovne morale, ohranjanje in krepitev državnega, vojaškega, upravnega in partijskega aparata, ustvarjanja pogojev za delitev po potrebah. Med temi stalnicami gre osrednje mesto sovjetski državi. Gospodstvo države ostaja v delitvi dela posebna funkcija in zato specifični monopol ekonomske, vojaške in politične birokracije. Država se tudi uradno opredeljuje kot vodilna, arhimedovska točka, s katere se svet giblje v socializem. Izjemno moč države odraža tudi oblast nad ideološko sfero. V tej luči vidi Marcuse Stalinovo osebno oblast kot podrejanje zahtevam sistema občega gospodstva.

Sorazmerno največji del te knjige je namenjen analizi etičnih stališč v sovjetskem marksizmu. Avtor obravnava odnos med zahodno in sovjetsko etiko, njune poglavitne značilnosti in razločke. Marcusejeva vnaprejšnja teza je, da postaja zaradi popolne industrializacije s sodobno tehniko in metodami dela vprašljivo tudi abstraktno nasprotje med zahodno in sovjetsko etiko in zatrjuje, da sedanji »komunistični duh« pravzaprav ustreza »kapitalističnemu duhu«, kakršnega je Weber pripisoval kapitalizmu v vzponu. Oba sistema se približujeta v splošni težnji po tehničnem napredku in to pogojuje sorodne težnje in modele ravnanja, ki po Marcuseju, premoščajo temeljne politične in ideološke razlike.

Globoka istovetnost teh sistemov je v prevladi tehnoloških elementov nad humanističnimi. Oba sistema kažeta lastnosti pozne industrijske civilizacije: centralizacija in regulacija (ki spodrivata individualno podjetništvo in avtonomijo), oblast birokracije, niveliranje ljudi prek množičnih medijev, zabavne industrije, izobraževanja, nadzor vseh področij, težnja k državi izobilja. Poglavitno razliko vidi Marcuse v tem, da zahodna etika vztraja na pojmu svobode in posameznika oziroma njegove zasebnosti in zasebne lastnine, medtem ko sovjetska etika vztraja na skupnem interesu, državi, družbi, partiji.

Kljub neprikriti kritičnosti pa Marcuse ne

gleda na sovjetsko družbo in sovjetsko etiko kot na nespremenljivo družbeno entiteto. Zanimajo ga tudi razvojne možnosti, predvsem možnost avtonomije subjekta, ki sta jo zatrli množična produkcija in manipulacija. Za to možnost in za razvoj demokracije v Sovjetski zvezi sta po njegovem mnenju potrebni dve predpostavki: raven družbenega bogastva, ki bo lahko zadovoljila individualne potrebe in ukinila prerogative pooblaščenih sil – in pa mednarodne razmere, v katerih spopad med družbenima sistemoma ne bi odločal o njunem gospodarstvu in njuni politiki.

Ratko Nešković

Ruski formalisti

(Izbor teoretičnih besedil), Mladinska knjiga 1984, 530 str.

Zbornik spisov ruskih formalistov izhaja v slovenščini s sedaj že kronično zamudo, ki je značilna za večino družboslovja; res je, da je obsežnejši kot npr. zbornik v redakciji A. Petrova (*Poetika ruskog formalizma*, Prosveta, Beograd 1970, 380 str.) ali kot verjetno najbolj znana izdaja *Théorie de la littérature* (Seuil, Paris 1965, 318 str.) in da tudi velja argument urednika, komentatorja in sestavljalca opomb ter bibliografije Aleksandra Skaze, da »je vsaj v najpomembnejših delih ruske formalistične šole precej tega, kar bi lahko imenovali ‚aristotelovska‘ neusahljiva živost duha«. (Str. 7.) Takšna »delovna knjiga« – kot jo v nadaljevanju imenuje isti pisec »Uvoda«, ima seveda svoje prednosti pred mnogimi preteklimi, morda modnejšimi ali manj premišljenimi ali s skromnejšim aparatom opremljenimi izbori, vendar pa vse to ne spremeni dejstva, da smo Slovenci dobili izbor del ruskih formalistov »dvajset oziroma trideset let po renesansi ruske formalistične šole v Evropi, svedu in tudi pri nas« (ibid.). Najbrž so *Ruski formalisti* še en primer slovenskega nenačrtnega, nespodbudnega in na osebne afinitete ter osebna žrtvovanja vezanega podjetja, ki mu pravimo slovensko zalaganje strokovnih knjig.

S povedanim nočem zmanjšati truda in uspeha urednika zbornika niti napora

D. Bajta, ki je skupaj z A. Skazo pripravil izbor ter prevedel spise (vse razen enega, tega je prevedel Frane Jerman), vendar pa navkljub temu njunemu trudu ostaja dejstvo, da lahko spisi ruskih formalistov danes res služijo le kot »delovna knjiga«. Navsezadnje to ni malo; vseeno pa drži dvoje: če bo res delovala kot »delovna knjiga« bo še treba videti, obdobje formalistične teorije in predvsem strukturalizma, ki se je ob njenem ponovnem odkritju nanjo navezoval, je namreč že zatonilo in nadalje, terminologija, ki so jo v drugih jezikih uvajali in preverjali ravno podobni zborniki in izdaje, je v slovenščini bolj ali manj uspešno izoblikovana že vsaj desetletjem. Pri tem ne gre le za terminologijo v strogem pomenu besede, marveč za pojme, ki vedno funkcionirajo v določenem tekstualnem, teoretskem in tudi širše kulturnem kontekstu ali ozadju. V Sloveniji so tako dela in koncepti ruskih formalistov delovali ali prek ruskih originalov, dosti močneje pa – zaradi jezikovne bariere, ki nam jo mnogim predstavlja ruščina – predvsem prek francoskih, nemških ali srbohrvatskih izdaj. Omeniti je namreč treba, da so Hrvati že leta 1969 izdali *Uskrnuće riječi* (izbor spisov V. Šklovskega), Srbi pa leta 1972 *Teorijo književnosti* B. Tomaševskega ter *Književnost* B. Ejhenbauma, če naštejemo le glavna knjižna dela. Na Slovenskem bi se morda lahko pohvalili z izdajo spisov J. Mukašovskega *Estetske razprave* (Slovenska matica, 1976), kar pa je predvsem posledica dejstva, da imamo v Sloveniji velikega poznavalca del Jana Mukašovskega ter sploh češke in poljske filozofije, namreč dr. Franeta Jermana. Sicer pa: Mukašovský sploh več ne sodi v formalizem, marveč v t. i. praški lingvistični krožek in torej v strukturalizem. Naj poudarim še enkrat: zbornik *Ruski formalisti* je veliko in pomembno založniško in strokovno dejanje, škoda je le, da res prihaja k nam tako pozno in da bo najbrž imel manjši odziv kot pa bi ga to delo lahko imelo in kot bi ga zaslužilo.

Zbornik je razdeljen na tri dele (»Teoretska izhodišča«, »Verz in proza« in »Stilistika, žanri«) in se umestno pričinja s spisom Viktorja Šklovskega »Vstajenje besede« (1914), ki kaže na vlogo, ki so jo formalisti igrali ob svojem nastanku, namreč vlogo teoretskega artikulatorja ruskega futurizma. Spis ima značaj polemičnega in manifestativnega zapisa, ki je tako značilen za ta čas.

V nadaljevanju so predstavljeni spisi Šklovskega, V. Žirmunskega, G. Vinokura, B. Ejhenbauma, J. Tinjanova ter znani spis J. Tinjanova in Romana Jakobsona »Problemi preučevanja literature in jezika«, ki bi ga pravzaprav lahko postavili že na skrajno mejo med formalizmom in strukturalizmom. Drugi del vsebuje spise L. Jakubinskega, B. Ejhenbauma, J. Tinjanova, B. Tomaševskega in O. Brika, medtem ko zajema tretji del ponovno spise V. Vinogradova, B. Ejhenbauma, V. Šklovskega in po en spis M. Petrovskega, V. Proppa ter R. Jakobsona.

Po ustaljenih pogledih traja razvoj ruskega formalizma približno od leta 1915 do 1930. V tem času se oblikujeta dve skupini, namreč Moskovski lingvistični krožek ter skupina ali krog »Opojaz«. Poleg njiju obstaja še nekaj sopotnikov. Po kritiki formalistov s strani Trockega, Lunačarskega itd. (glavni očitki so bili, da so »formalisti« – oznaka »formalisti« je že v začetku nosila pejorativni pomen – da obravnavajo literaturo ločeno od življenja, razrednega boja in družbenih dogajanj sploh) je njihovo delo v glavnem zamrlo. Roman Jakobson je že pred tem odšel v Prago, kjer je kasneje sodeloval z Mukašovskim, vendar pa v tem času v Pragi ne gre več na formalizem, marveč dejansko za strukturalizem (in zato je najbrž vprašljiva umestitev Jakobsonovega spisa »Kaj je poezija?« iz leta 1933 v zbornik, čeprav je res, da bi ga po metodi težko določili kot formalističnega ali kot strukturalističnega).

Na tem mestu ne bi obnavljali teorije ruskega formalizma, saj so njegove ideje dovolj znane. Znana je tudi razlika med formalizmom in strukturalizmom, kateremu se formalizem koncem dvajsetih let močno približa, čeprav ne le pod vplivom Saussurove lingvistike (ki pa so jo formalisti tudi dobro poznali) ampak najbrž tudi po logiki samega svojega raziskovanja. Poudariti je treba, da so formalistična raziskovanja ves čas komplementirajoča: zajemajo tako teorijo kot »kritiko«, pri čemer pa je »teorija« vedno v službi kritike ali točneje rečeno, empiričnih raziskovanj literature in drugih jezikovnih diskurzov. Tako skoraj za nobenega od formalistov ne bi mogli reči, da bi se ukvarjal le z analizo literature ali le s »teoretiziranjem«; oba postopka sta celota, ki se od primera do primera razlikuje le v tem, da

je večji poudarek na prvi ali na drugi temi oziroma pristopu. Zanimivo je, da formalisti zvečine ne vidijo filozofskih konsekvenc svojih stališč, niti jih ta stališča, zdi se, dosti ne zanimajo; njim gre zares na »strogo znanstveno« preučevanje literature kot samostojnega, avtonomnega (čeprav ne neodvisnega) niza, zaradi česar se izogibajo vsakršnim neposrednim filozofikacijam ali ideologizacijam svoje dejavnosti ter predmeta svojega raziskovanja.

Morda bi lahko za leto prehoda ruskega formalizma v bolj »strukturalistično« teorijo postavili leto 1924; tedaj je »razvoj« nadomeščen z »zamenjavo«, uveden je koncept »dominante«, vendar pa je za razliko od kasnejšega povojnega strukturalizma poudarek na diahroniji in ne na sinhroniji. (V tem pogledu je ruskemu formalizmu mnogo bolj sledil češki strukturalizem.)

Ruski formalisti so bili mnogo pozneje, čeprav cenjeni in upoštevani, tudi deležni kritike »strukturalizma«: po C. Lévi-Straussu je za formaliste razumljiva edinole oblika, forma, medtem ko naj bi bila vsebina le ostanek, ki nima pomenske vrednosti. Ali kot pravi sam Lévi-Strauss: »Pred ruskim formalizmom nismo vedeli, v čem so si literarna dela enaka, po njem pa ne vemo, v čem se razlikujejo.« To ostro kritiko bi sicer lahko zavrnili z navajanjem npr. Šklovskega ali Ejhenbauma, ki kasneje presežeta začetno poudarjanje umetnosti kot postopka, s čemer se dejansko poudarja forma, vendar pa predvsem drugi Lévi-Straussov očitek upravičeno velja za celotno obdobje ruskega formalizma.

Slovenski zbornik vsebuje nekaj spisov (formalisti so v glavnem pisali krajše spise in članke), ki doslej niso bili pogosto prevajani. To velja predvsem za spise Vigotskega, Vinokura in Petrovskega ter za Jakobsonov zadnji spis. Morda je škoda, da izbor ne vsebuje več Brikovih del ali del drugih formalistov-sociologov iz *Lefa*, prek katerih bi spoznali še en vidik formalizma oziroma nastavek, ki sovпада z nekaterimi tendencami v tedanji sovjetski kulturi. Zanimivo bi bilo tudi spoznati formalistične analize Leninih govorov. Zdi se, da je bil ta aspekt ruskega formalizma pripravljalcema knjige nepomemben in da sta jo zastavila, nekoliko v skladu s težnjami samih formalistov, čim bolj strogo znanstveno in čim bolj literarno-teoretsko.

Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije

(izd. Institut društvenih nauka – Centar za sociološka istraživanja, Beograd 1984)

Knjiga vsebuje poleg spisov ruskih avtorjev obsežne »Komentarje in opombe« (str. 421–484), ki smiselno in po posameznih spisih predstavijo njihove avtorje, vlogo samih spisov ter njihov pomen ali pomen njihovega avtorja v kontekstu ruskega formalizma kot literarnoteoretskega gibanja. Sledi obsežna bibliografija del in objav formalistov in njihovih sopotnikov, (kar je postalo že nekako pravilo pri skoraj vseh dosedanjih objavah njihovih spisov), tej pa nekoliko pomanjkljiva »Strokovna literatura o ruskem formalizmu«. Na samem koncu je stvarno kazalo, ki poleg slovenskih terminov koristno navaja tudi ruske originalne izraze.

Iz povedanega je najbrž razvidno, da gre za delo, ki je pripravljeno izredno strokovno ter na osnovi temeljitega poznavanja ruskega formalizma, tega znanstvenega in splošnokulturnega fenomena iz začetka stoletja, ki je nato v petdesetih in v šestdesetih letih iznenada doživel renesanso ter pomembno prispeval k nastaku in razvoju francoskega strukturalizma. Zavedati se je seveda treba, da gre tu za strukturalizem v lingvistiki in pri proučevanju literature in tudi tega, da spisi ruskih formalistov o filmu ali o temu, čemur bi danes že lahko rekli »ideološki diskurz«, niso imeli v povojnem času skoraj nikakršnega odmeva.

Zanimivo je, da je ruski formalizem oziroma zanimanje zanj pravzaprav obudilo nekaj posameznikov: posredno seveda Roman Jakobson, sicer pa predvsem Victor Erlich s svojo knjigo iz leta 1955 ter nato, ob nastajanju strukturalizma v Franciji, predvsem T. Todorov in nekoliko kasneje J. Kristeva (ki je na Zahodu nekoliko popularizirala tudi dotlej skoraj neznani češki predvojni strukturalizem, ki se je v tridesetih letih močno oprl ravno na teorijo ruskega formalizma, prek Jakobsona pa z njim ohranil tudi personalno kontinuiteto).

Danes, v letu 1985, je delo ruskih formalistov, vsaj kolikor lahko presodim, manj sredstvo za neposredno aplikacijo in prej teorija, ki je, kot že »predelana«, vključena v kasnejša dela in teorije. Zato tudi obstaja nevarnost, da bo zbornik, navkljub argumentom njenega urejevalca, deloval bolj kot zgodovinski dokument, ne pa kot »delovna knjiga«. Upajmo, da se v tej oceni motim.

Aleš Erjavec

V zadnjih nekaj letih smo dobili vrsto knjižnih del in razprav, ki na tak ali drugačen način obravnavajo inteligenco, njen položaj in vlogo v Jugoslaviji. Takšni pozornosti je verjetno botrovala določena situacija v jugoslovanskem družboslovju, kot tudi globalna družbenopolitična dogajanja.

Janičijevićevo delo je izjemno zaradi dveh značilnosti: *prvič* – uspešno kombinira – kar v našem družboslovju ni najbolj pogosto – empirično raziskovanje z argumentiranim, znanstveno podprtim teoretičnim razmišljanjem o predmetu raziskovanja. Vez med empirijo in teorijo se vzpostavlja na objektu raziskovanja – na inteligenci, ki je nedvomno zelo zapleten objekt za uspešno povezavo obojega; in *drugič*, v raziskovanje preteklosti uvaja družboslovni pristop, kar je za naše razmere tudi praviloma redko, saj naše zgodovinske pisane dokumente skoraj ne pozna. V družboslovnem raziskovanju pa je resnična analiza zgodovinskih dogodkov in procesov ravno tako izjemno redka.

Predmet knjige »Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije« je del inteligence medvojne Jugoslavije, ki jo avtor označuje s pojmom *ustvarjalna inteligenca*. Dilema o razdelitvi inteligence glede na njeno funkcijo je sicer že stara. Izrazil jo je že A. Gramsci, pozneje pa tudi K. Mannheim.

Ustvarjalna inteligenca zveni kot terminološko dokaj dobro izbran izraz, saj implicira delitev na ustvarjalce in poustvarjalce med inteligenco, ki imajo ne glede na svoje razredne in ideološke razlike različno funkcijo. Vprašanje kriterijev, na podlagi katerih bi lahko delali razloček med tema dvema deloma inteligence, pa je seveda še vedno odprto.

Raziskovanje, čigar rezultat je pričujoča knjiga, je zajelo več funkcionalnih skupin inteligence (v umetnosti, literaturi, znano-

sti), vendar z opozorilom, da te skupine intelektualcev ne zajemajo v enaki meri različnih ustvarjalcev izvornih kulturnih vrednosti (st. 17). Skupno število izbranih predstavnikov ustvarjalne inteligence (1636) ne predstavlja vzorca tega družbenega sloja, poudarja avtor.

Pri izbiri oseb, katerih kariere in biografije naj bi bile osnova za raziskovanje, si je avtor pomagal z dvema različnima kriterijema. Podskupina ustvarjalcev na različnih področjih je sestavljena po formalnih kriterijih iz vseh oseb, ki so bile v letih 1918–1941 izbrane najmanj v naziv docenta in so se aktivno ukvarjale s pedagoško raziskovalnim delom. Upoštevani so tudi tisti posamezniki, ki so delovali izven univerze. Na področju umetnosti so bili uporabljeni drugačni kriteriji, saj gre tu za izbiro bolj znanih predstavnikov različnih področij umetniške dejavnosti, to je književnosti, slikarstva, glasbe, gledališča.

Podatki o teh osebah so bili zbrani na podlagi posebnega obrazca, po katerem je mogoče rekonstruirati natančen življenjepis in demografske podatke. Drugi vir podatkov so bili pisni viri – članki, študije, polemike in podobno, ki so se pojavljali v časnikih in drugih periodičnih publikacijah. Ta dvojni način zbiranja podatkov na nek določen način vpliva tudi na samo strukturo knjige, ki ima poleg uvodnih misli o inteligenci, metodološkega dela, in dela, ki govori generalno o družbi in inteligenci medvojnega Jugoslavije, *dva ločena dela*.

Del knjige s podnaslovom »Razvoj in struktura ustvarjalne inteligence« govori o podatkih, dobljenih s pomočjo obrazca, in daje zelo jasno sliko inteligence, njeno socialno poreklo, etnično in izobrazbeno strukturo. Zbiranje podatkov je očitno terjalo veliko truda in rezultati bi bili lahko zanimivi tudi za tiste, ki se le delno zanimajo za to obdobje naše preteklosti. Še posebej so podatki in seveda rezultati zanimivi zato, ker so opremljeni z ustreznim, razumljivim in metodološko jasnim tekstom.

V drugem delu knjige skuša avtor domisliti in predstaviti idejno delovanje in tokove med inteligenco med obema vojnama, kar pa je bila očitno mnogo težja naloga. Pojasnitev zahtevajo svet, družba, pa tudi aktivnost razmišljanja, tvorba idej in njihovo prenašanje ter preoblikovanje. Povezati oboje, družbo, v kateri so intelektualci delovali, in

ideje, ki so se rojevale na osnovi te družbe in nanjo tudi vplivale, ni lahka naloga. Različna videnja in določanja istih dogodkov in procesov so seveda nujna, toda tu je mogoče tudi šibka točka Janičijevičeve knjige. Zdi se, da kljub avtorjevemu dobremu poznavanju delovanja ustvarjalne inteligence vseh jugoslovanskih narodov obstaja določena stopnja nefleksibilnosti v razumevanju in pojasnjevanju razlik, ki so očitne predvsem med srbsko, hrvaško in slovensko inteligenco.

Že vprašanje jugoslovanstva, ki je po avtorju osnovno ideološko vprašanje inteligence med vojnama, lahko služi za primer. Tema je aktualna še danes, toda s kakšnim odnosom in s kakšnim merilom naj se lotimo njenega zgodovinskega razvoja? Vprašanje je povezano s problemom, ali lahko z današnjimi merili vedno najbolje označujemo nastanek in razvoj določenih idej (ideologije) preteklosti. Avtorju razrešitev tega problema ni popolnoma uspela, kajti nekatere ugotovitve so takšne, da jih ni moč prepričljivo dokazati s podatki, ki jih sam predstavi. Z nekaj citati, čeprav so nujno iztrgani iz konteksta, naj pojasnim, za kaj gre. Npr. »Z eno besedo, tik pred vojno se je večji del srbske inteligence opredelil za jugoslovanstvo kot državno idejo, katere obstoj vidi v možnosti zblíževanja nacionalnih ideologij posameznih narodov Jugoslavije.« (st. 136). Ali pa: »Iz teh vrstic se jasno kaže, da je tik pred zadnjo vojno Keršovani (eden najimennitnejših intelektualcev – komunist, članov KPJ – op. P. J.) delno sprejel pristop hrvaških nacionalistov okrog HSS v tolmačenju bistva političnih odnosov v tedanji Jugoslaviji. Kajti tudi on, kot mnogi drugi hrvaški nacionalisti, ne ločuje jugoslovanstva kot kulturnega gibanja od jugoslovanstva kot sistema politične organizacije države.« (st. 146).

Ugotavljati, kaj je vodilo avtorja v včasih preveč črno-belo slikanje ideoloških gibanj med inteligenco, posebej ko gre za odnos med jugoslovanstvom in nacionalnim vidikom, bi brez dvoma presegalo namen te recenzije. Enako bi bilo mogoče ugovarjati nekaterim neupravičeno ostrim ocenam posameznih intelektualnih tokov pa tudi posameznikov. Ugotovitev, da je bila linija Miroslava Krležje »ne vedno popolnoma jasen protest tiste vrste malomeščanskih intelektualcev, ki je zaradi okoliščin (prva svetovna

vojna) in osebnih usod zaustavljena v svoji uspešni profesionalni karieri« (st. 219), preveč direktno insinuira in obuja že znane napade na Krležo in odnose med intelektualci in KPJ.

Kljub trditvam in zaključkom, ki so lahko sporni, pa knjiga kot celota predstavlja pomemben prispevek k jugoslovanski sociološki literaturi. Omeniti pa je treba še podrobnost, ki sicer ni običajna za takšne prikaze. V knjigi mrgoli napak, predvsem pri letnicah in zemljepisnih imenih. Kdorkoli že je krivec zanje – mu niso v ponos.

Primož Južnič

Razprave in gradivo št. 17/1984

Pred nami je nova, sedemnajsta številka revije Inštituta za narodnostna vprašanja, ki je izšla v decembru 1984. Tokrat sicer to ni tematsko zaokrožena številka, kot jih je bilo že nekaj doslej, kljub temu pa prinaša najnovejši zvezek dovolj zanimivega čtiva za kar najširši krog bralcev, ki jih s tega ali onega vidika potegujejo vprašanja narodov in narodnosti.

Tematsko se v številki prepletajo tri sklopi sorodnih vprašanj. Najprej so to v glavnem uvodni članki, ki obravnavajo narodnostno problematiko v Jugoslaviji. Drugi sklop obravnava nekatere teme iz narodnostnih vprašanj po svetu, tretji – najobsežnejši del – pa je vendarle posvečen sosednjim državam socialistične republike Slovenije in nekaterim izbranim vidikom narodnostnega vprašanja na tem področju. Kar 23 naših in tujih avtorjev razmišlja o navedeni problematiki in marsikatera misel vnaša dovolj svežine in sicer ustaljena razmišljanja.

Uvodne besede v pričujoči zvezek razprav in gradiva je tokrat napisal naš znani družbenopolitični delavec Štefan Cigoj, član predsedstva Republiške konference socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije. Ciril Ribičič je svoj članek posvetil nekaterim vprašanjem delovanja in razvoja našega političnega sistema, s posebnim ozirom na vlogo federacije, Dušan Dragosavac pa piše o aktualni nacionalni problematiki v Jugoslaviji. O že standardiziranih problemih teoretske

prepoznave nacionalizma ter razmerja med nacionalnim in razrednim piše Rudi Ritzman, medtem ko se Nijaz Duraković v svojem prispevku ukvarja z zgodovinskimi koreninami identitete Muslimanov. Predvsem ta članek bo še posebej zanimiv za slovenskega bralca; prav tako pa kaže omeniti Jovana Munčana, ki piše o enakopravnosti narodov in narodnosti v Vojvodini kot temelju njihovega socialističnega samoupravnega skupništva. Razmere v jugoslovanskem prostoru zaokroža članek Iva Pirya o spremembah v številu in strukturi prebivalstva obmejnih območij SR Slovenije (v obdobju 1953–1981).

Kot smo že omenili, se najobsežnejši del pričujočega zvezka (kar je seveda tudi povsem normalno), nanaša na problematiko, ki je tesno povezana s slovenskim narodnostnim vprašanjem. Tako je napisal Silvo Devetak prispevek o mednarodno-pravnem varstvu slovenske narodnostne skupnosti v Italiji in italijanske narodnosti v Jugoslaviji po Osimski pogodbi; v njem avtor kot neposredni udeleženec pogajanj osvetljuje med drugim do danes še nekatera manj znana dejstva ob sklepanju Osimske pogodbe. Lucijan Vuga piše o obmejnem jugoslovansko-italijanskem prostoru v silnicah tehnološke revolucije (gre za razmišljanja o načrtu za raziskovalni projekt); David Malnič se ukvarja z zanimivo mislijo o znanstveno raziskovalnem sodelovanju kot alternativni za prosto industrijsko cono na Krasu. Pavel Stranj poroča o družbenem razvoju območja dežele Furlanije Julijske krajine, kjer živijo Slovenci, in sicer v luči povojnih popisov; Ferruccio Clavara piše o globalni zaščiti Slovencev v Italiji oz. o specifičnem primeru slovenske manjšine v Videmski pokrajini. Riccardo Ruttar razmišlja ob italijanski šoli v Benečiji, kako asimilacija ne more biti vzgoja za mir; Saša Žabjek ugotavlja, kako kulturni razvoj Slovencev v Videmski pokrajini zagotavlja večjo samozavest, medtem ko se Milan Pahor ukvarja s pregledom boja Slovencev v Italiji za narodne pravice po drugi svetovni vojni.

O raziskavah o Slovencih na Madžarskem nam pripoveduje Marija Kozar-Mukič, Rudi Čaćinovič pa razmišlja o tezi oživiljanja madžarskega nacionalizma, ki jo, kot se zdi, utemeljeno zavrača. S tem v zvezi pa je tudi zanimiv članek Rudolfa Jooja o razvoju manjšinskih pravic in o položaju madžarske

narodnosti v Ljudski demokratični republiki Romuniji.

Sicer skromna po obsegu toda nič manj tehtna po vsebini so razmišljanja o slovenski narodnostni skupnosti v sosednji Avstriji. Prav gotovo je aktualen članek Avgušlina Malleja o razvojnih problemih dvojezičnega šolstva na Koroškem, zanimiv pa je tudi prispevek Nade Vilhar o strukturnih spremembah v razvoju kmetijstva na narodnostno mešanem ozemlju na Koroškem po letu 1973. Posebno poučen je članek Borisa Jesiha, ki govori o nekaterih značilnostih avstrijske politike do slovenske manjšine na Koroškem v zadnjih letih.

Trije branja vredni članki se ukvarjajo s posameznimi vidiki manjšinske problematike v svetu. Tako je objavljen prevod Yvesa Plasserauda, ki govori o manjšinah v Franciji, torej v državi, ki je še do nedavnega veljala za bastion ideje o eni naciji v eni državi. Določeno kurozioteto predstavlja članek Ivana Toševskega, ki govori o problematiki domorodnega prebivalstva na mednarodni sceni. O novumu na področju

mednarodnih odnosov nas seznanja Yvo J. D. Peeters, ki govori o t. i. jezikovni zvezi, ki je nastala s pogodbo med Flandrijo in Nizozemsko.

Gradiva oz. dokumentov v pričujoči številki ni veliko. Zanimivo branje je gotovo prevod konvencije o ustanovitvi zveze za nizozemski jezik med kraljevinama Belgijo in Nizozemsko; Pavel Stranj je v tej številki poskrbel za sociodemografske pokazatelje povojnih popisov v 35. občinah Furlanije Julijske krajine, kjer živijo Slovenci. Sklepni sestavek prikazuje dejavnost Inštituta za narodnostna vprašanja, založnika in izdajatelja te revije. Povod za prikaz je bila 40-letnica obstoja inštituta, ki je kar nekako sramežljivo zamolčal tudi tisto dobo, ko je deloval kot manjšinski inštitut že v predvojnih letih. Ob tem jubilejnem dogodku uspešnega dela lahko vsem sodelavcem Inštituta za narodnostna vprašanja z golj čestitamo in jim zaželimo še v prihodnje čimveč kvalitetnih izdaj njihove revije Razprave in gradivo – po vzoru že doslej natisnjenih števil.

Bojko Bučar

bibliografija knjig in člankov

(Iz dokumentacije osrednje družboslovne knjižnice v Ljubljani)

A = članki in knjige iz SFRJ

B = članki in knjige iz tujine

I. MARKSIZEM

- A
- LENIN Vladimir Ilič: Odabrana pisma. Zagreb, Školska knjiga, 1984
- SKLEDAR Nikola: Dijalog kršćana i marksista. Beograd, NIRO Mladost, 1984
- STANIČ Gojko: Razvoj Marxove in Engelsove teorije partije. Ljubljana, Komunist, 1984

II. FILOZOFIJA

- A
- FINK Eugen: Osnovni fenomeni ljudskog postojanja. Beograd, Nolit, 1984
- KANGRGA Milan: Praksa, vrijeme, svijet. Beograd, Nolit, 1984

B

- BUNGE Mario: Philosophical Problems in Linguistics. Erkenntnis, 21 (1984)2
- FORGE John: Theoretical Functions in Physical Science. Erkenntnis, 21(1984)1
- KÜHNEL Reinhard: Zur Dialektik von Eroberung und Befreiung. Blätter für deutsche und internationale Politik, (1984)4

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

- B
- BOOKCHIN Murray: The Ecology of Freedom. Palo alto, Cheshire, 1982
- HENNIS Wilhelm: Max Webers Thema. Zeitschrift für politik, 31(1984)1
- WEYWER Johannes: Soziologie in Faschismus. Das Argument, 26 (1984)146

POSEBNE SOCIOLOGIJE

- A
- FOUCAULT Michel: Nadzorovanje in kaznovanje. Ljubljana, Delavska enotnost, 1984
- JEROVŠEK Janez, Pertot Vladimir, Rus Veljko, Sočan Lojze, Županov Josip: Integracije v gospodarstvu. Ljubljana, Delavska enotnost, 1984
- MILIČ Vladimir: Socijalni portret Partije. Beograd, Mladost, 1984

B

- BROMLEJ Ju. V., Kašuba S. I.: Brak i sem'ja u narodov Jugoslavije. Moskva, Nauka, 1982
- HICKEL Rudolf: Technologische Arbeitslosigkeit, Blätter für deutsche und internationale Politik, (1984)4
- HOLZKAMP-OSTERKAMP Ute: »Ausländerfeindlichkeit«. Zur Funktion ihrer Psychologisierung. Blätter für deutsche und internationale Politik, (1984)8
- INOVACIJSKA politika (Tematska številka). Policy Studies Review 3(1984)3-4
- ZAPATA Francisco: Mouvements sociaux et alliance politiques Autogestions 17(1984)17

IV. POLITIČNE VEDE – SPLOŠNO

A

- ALTVATER Elmar: O nekim problemima državnog intervencionizma. Marksizam u svetu 10(1984)4
- BLANKE Bernhard, Jürgens Ulrich, Kastendiek Hans: Prilog novijoj diskusiji o analizi oblika i funkcija građanske države. Marksizam u svetu 10(1984)4
- CORRONI Umberto: Politička teorija i socijalizam. Zagreb, Školska knjiga, 1984

B

- EVERS Tilman: »Basisdemokratie« in Search of its Subject: New Social Movements and Political Culture in West Germany. Praxis international 4(1984)2
- FONTAINE Jean-Marc: A quoi sert le totalitarisme? L'homme et la societe (1984)71-72
- GORZ Andre: De la morale au politique. Autogestions 17(1984)17
- LOZEK Gerhard: Die imperialistische »Ost- und Kommunismusforschung« und ihre Darstellungen zur Geschichte und Gegenwart der DDR. Beiträge zur Geschichte der Arbeitbewegung (1984)4
- MÜLLER-ROMMEL Ferdinand: Zur Klassifizierung parteiintern organisierter Gruppierungen: Ein Westeuropäischer Vergleich. Zeitschrift für Politik 31(1984)1
- POLITIČNA kultura (Tematska številka). Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft (1984)1
- SCHMID Günther: Krise des Wohlfahrtsstaates: Alternativen zur staatlichen Finanzierung und Bereitstellung kollektiver Güter. Politische Vierteljahrschrift 25(1984)1
- WIDMER Paul: Streiflichter auf den Begriff »Reaktion«. Zeitschrift für Politik 31(1984)3
- WIE weiter mit der Friedensbewegung? Blätter für deutsche und internationale Politik (1984)6

SAMOUPRAVNI SISTEM, DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEM

- A
- BAŠIĆ Nedžad, Blažić Branislav: Ustavno-pravna regulacija samoopredeljenja jugoslovenskih naroda. Pregled 47(1984)6
- BLANKE Bernhard: Oblici i promene oblika političkog sistema u građanskom društvu. Marksizam u svetu 10(1984)4
- JOGAN Savin: Pariška komuna 1871 in sodobna jugoslovenska občina. Ljubljana, Delavska enotnost, 1984

- B
- ABATE Yohannis: Civil-Military Relations in Ethiopia. Armed Forces and Society 10(1984)3
- DALEY Dennis: Controlling the Bureaucracy Among the States: An Examination of Administrative Executive, and Legislative Attitudes. Administration and Society 15(1984)4
- FOGT Helmut: Basisdemokratie oder Herrschaft der Aktivisten? Zum Politikverständnis der Grünen. Politische Vierteljahresschrift, 25(1984)1
- JUNNE Gerd: Der strukturpolitische Wettlauf zwischen den kapitalistischen Industrieländern. Politische Vierteljahresschrift, 25(1984)2
- SCHUMACHER Edward: Argentina and democracy. Foreign Affairs 62(1984)5
- SIGAL Silvia: Sur le discours militaire: Argentina 1976-1978 et un déjà vu. L'homme et la société (1984) 71-72
- TOURAINE Alain: Un pays entre la vie et la mort. autogestions 17(1984)17

NOVEJŠA POLITIČNA ZGODOVINA, ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

- A
- BRITOVŠEK Marjan: Stalinov termidor. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1984
- FISCHER Louis: Gandhi. Zagreb, Globus, 1984
- STANKOVIĆ Dorde D.: Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije. Beograd, Nolit, 1984

- B
- THE CULTURE of Consumption: Cultural Essays in American History 1860-1960 (Richard Wightman Fox, T. J. Jackson Lears eds.). New York, Pantheon books, 1983
- JAWORSKI Rudolf: Geschichte und Tradition in gewärtigen Polen. Leviathan, 12(1984)3

V. MEDNARODNI ODNOSI

- A
- TANOVIĆ Arif: Svjetski mir kao fundamentalna vrijednost i moralni imperativ. Pregled 74(1984)6

VUKADINOVIĆ Radovan: Hladni rat i Evropa. Zagreb, August Cesarec, 1984

- B
- BOLIN William H.: Central America: Real Economic Help IS Workable now. Foreign Affairs 62(1984)5
- BRUHA Thomas: Internationale Regelungen zum Schutz vor technischindustriellen Umweltnotfällen. Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, 44(1984)2
- ISARD Walter, Nagoo Yoshimi: International and Regional Conflict. Cambridge, Ballinger, 1983
- PETERSMANN Hans G.: Die Entwicklungsdarlehen und Kofinanzierungen der Weltbank. Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht 44(1984)2

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

- A
- GRLIČKOV Aleksandar: Razpotja socializma. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1984
- MANDEL Ernest: Ratna pretnja i borba za socializam. Marksizam u svetu 10(1984)4

- B
- HARTMANN Rudolf: Die Anfänge der Sozialistischen Bewegung in Japan und die deutsche Sozialdemokratie. Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung (1984)2
- HOFFMANN Hans: Entwicklungstendenzen der sowjetischen Arbeiterklasse in den letzten zwei Jahrzehnten. Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung (1984)2

VI. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO

- B
- BOVENTER Herman, Bergisch Gladbach: Ethik und System im Journalismus. Publizistik 29(1984)1-2
- RAMPAL Kuldip R: Adversary vs. developmental journalism: Indian mass media at the crossroads. Gazette 34(1984)1
- VLASOV A. I.: Političeskie manipuljacii. Moskva, Meždunarodnye otnošenija, 1982

VII. SPLOŠNI LJUDSKI ODPOR, OBRAMBNA POLITIKA

- A
- VARNOSTNE in samozaščitne izkušnje narodnoosvobodilnega gibanja pri graditvi in razvoju sistema družbene samozaščite in nekatera teoretična ter praktična vprašanja naše varnosti danes. Ljubljana 1984

B

- FALK Richard: Nuclear Weapons and the Renewal of Democracy. *Praxis International* 4(1984)2
- KANTER Herschel: Defence Economics: 1776 to 1983. *Armed Forces and Society* 10(1984)3
- SEIFFERT Wolfgang: Die sowjetische Konzeption der militärstrategischen Parität. *Zeitschrift für Politik* 31(1984)4
- STEINHAUS Kurt: Wie stark sind die USA wirklich? *Blätter für Deutsche und internationale Politik* (1984)9
- THOMPSON Wayne C., Witting Peter: The West German Defence Policy Consensus: Stable or Eroding? *Armed Forces and Society* 10(1984)3

VIII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO

A

- BOŽOVIĆ Ratko: Lavirinti kulture. Beograd, Rad, 1984
- GRAMSCI Antonio: Marksizam i književnost. Zagreb, Školska knjiga, 1984
- NEEPHAM Joseph: Kineska znanost i Zapad. Zagreb, Školska knjiga, 1984

B

- FRIES Sylvia D.: The Ideology of Science during the Nixon Years: 1970-76. *Social Studies of Science* 14(1984)3

- GREGORY James R.: The Myth of Male Ethnographer and the Woman's World. *American Anthropologist* 80(1984)2
- HOW Humans Adopt: A Biocultural Odyssey (Donald J. Ortner ed.) Washington, Smithsonian Institution Press, 1983
- KRYSMANSKI Hans-Jürgens: Hochschulen zwischen Okonomisierung und Militarisierung. *Blätter für deutsche und internationale Politik* (1984)10
- PAŠAEV S. Š.: Nauka i npravstvennoe vaspitanie. Moskva, Vysšaja škola, 1984

IX. EKONOMIJA

B

- KELLER Lawrence F.: The Political Economy of Public Management. *Administration and Society* 15(1984)4
- MAGDOFF Harry, Sweezy Paul M.: Herhören, Keynesianer! *Das Argument* 26(1984)145
- WOLF F. O.: Chancen und Illusionen grüner Wirtschaftspolitik. *Das Argument* 26(1984)146
- WEEDE Erich: Democratic, schleichender Sozialismus und ideologischer Sozialismus als Determinanten des Wirtschaftswachstums. *Zeitschrift für politik* 31(1984)4

Program dejavnosti CDPI v letu 1985

Center za družbenopolitično izobraževanje pri Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani deluje s sedanjo programsko naravnostjo od leta 1979. V tem času si je nabral obilo dragocenih izkušenj. Naloge opravlja v okviru lastnega dolgoročnega programa, izobraževalnega in raziskovalnega programa FSPN ter družbenega dogovora o družbenopolitičnem izobraževanju v SR Sloveniji. Svoje delo opira na rezultate raziskav teoretične in empirične narave, ki sodijo na področja socioloških, politoloških, komunikoloških, pedagoško-andragoških in drugih znanstvenih ved in disciplin, ki jih gojijo FSPN in druge fakultete, višje in visoke šole v Sloveniji in Jugoslaviji. Praviloma se izobraževanja in drugih oblik v svoji dejavnosti loteva interdisciplinarno, kar pomeni, da priteguje v krog sodelavcev družboslovce, družbenopolitične delavce in strokovnjake najrazličnejših profilov in strok.

Prirreja seminarje, posvete in znanstvene sestanke za posamične delavce in funkcionarje občinskih in republiških vodstev družbenopolitičnih organizacij, skupnosti, društev in združenj, za vodilne in druge delavce v združenem delu, za organizatorje in izvajalce izobraževalnega dela na vseh ravneh itn. Pri tem je v izobraževanje in usposabljanje zajeto znanje, ki ga ljudje potrebujejo za poklic, kot tudi znanje, ki ga ljudje nujno potrebujejo za učinkovito vključevanje v institucije samoupravne demokracije oz. v odločanje na vseh ravneh našega delegatskega sistema.

To je njegova temeljna dejavnost in poteka praviloma na dvodnevni seminarjih oz. posvetih skozi celo leto. Trajna oz. dolgoročna naloga Centra je tudi empirično in teoretično proučevanje razvoja in rezultatov družbenopolitičnega izobraževanja v Sloveniji; tretja in nič manj pomembna naloga pa je pripravljavanje in publiciranje gradiv, ki so jih predavatelji in sodelavci centra napisali za seminarje in srečanja ali pa so se porajala

v razpravah na seminarjih. Doslej je izšlo že enajst takih zbornikov in priročnikov.

Že utrjeno pravilo je, da center posreduje vsem prijavljenim udeležencem napisana študijska gradiva že vnaprej, tako da se lahko na seminarje itn. temeljito pripravijo.

Doslej je bilo 51 takih seminarjev, posvetov in srečanj, ki se jih je udeležilo po približni oceni 4298 ljudi.

Naj zdaj na kratko predstavimo program dejavnosti CDPI v letu 1985: naštetli bomo le naslove tém seminarjev in posvetovanj in njihovo predvideno časovno zaporedje:

1. Srednjeročni program razvoja Slovenije v luči dolgoročnega stabilizacijskega programa (14. in 15. februar v Portorožu ter 21. in 22. februar v Radencih);
2. Samoupravna organizacija združenega dela in njena praktična funkcija (27. in 28. marca v Lipici);
3. Nekateri vidiki povezovanja odločanja v delegatskem sistemu – odnos med temeljno družbeno ravni in delegatskimi skupščinami (28. in 29. marca na Bledu);
4. Javna občila in komuniciranje med jugoslovanskimi narodi; poročevalstvo o športu kot družbeni dejavnosti (18. in 19. aprila na Bledu);
5. Tribuna za mlade; enodnevni seminarji ob petkih – 10., 17., 24., 31. maja in 7. junija v Ljubljani (če pa bo interes, bodo seminarji tudi v drugih krajih);
6. Razvoj in kriza družbenih dejavnosti (6. in 7. junija v Kranju);
7. Uravnavanje delovnega časa (26. in 27. septembra na Bledu);
8. Družbenopolitično izobraževanje – programiranje in metode dela; tradicionalni seminar za predavatelje in organizatorje DPI (3. in 4. oktobra na Bledu ter 10. in 11. oktobra v Dobrni);
9. Zihlerovi dnevi 1985 na temo: Mladina kot dejavnik razvoja – mladina med preteklostjo in prihodnostjo (24. in 25. oktobra v Škofji Loki);
10. Družbena lastnina in njena protislovja (14. in 15. novembra na Bledu);
11. Ženska, družba, družina (5. in 6. decembra v Ljubljani);
12. Javno mnenje v samoupravni družbi (19. in 20. decembra v Ljubljani).

UDC339.54:061.2(100) GATT

ILEŠIČ, Mirko: What is more Just: Equality or Differentiation?
Teorija in praksa, Ljubljana 1985, Vol. XXII, No. 1-2, p. 142-155

Although preferential trade facilities in regard to developing countries have become a steady practice in the world of to-day, the fundamental discussions on their justification have not yet come to an end. The author's analysis on development of preferential facilities is based on documents regulating international trade, GATT in particular. He points to the pro and contra arguments regarding these facilities with special regard to the question of formal i.e. material equality of sovereign states, which is, no doubt, reflecting itself in the economic sphere as well. Most of the hesitations in regard to special facilities which should promote development, have, according to the author, no support either in the legal or other criteria. Analysing the advantages in the developing countries, brought about as a result of GATT negotiation by the Tokyo round in 1979, the author concludes by suggesting certain measures and actions which, according to him, will be indispensable in the future.

UDK 339.45:061.2(100) GATT

ILEŠIČ, Mirko: Kaj je pravičnejše: enakost ali diferenciranje?
Teorija in praksa, Ljubljana 1985, let. XXII, št. 1-2, str. 142-155

Čeprav so preferencialne trgovinske ugodnosti v korist držav v razvoju v sodobni praksi že dokaj trdno zasidrane, pa načelne razprave o njihovi utemeljenosti še niso končane. Avtor obravnava razvoj preferencialnih ugodnosti v dokumentih, ki urejajo mednarodno trgovino, zlasti v okviru GATT; analizira razloge, ki govorijo za in proti tem ugodnostim, posebej vprašanje formalne oz. materialne enakopravnosti suverenih držav, ki se mora odražati tudi na gospodarskem področju. Ugotavlja, da večina pomislekov proti posebnim ugodnostim, ki naj omogočijo hitrejši razvoj, ne najde opore niti v pravnih niti v drugih kriterijih. Potem, ko analizira koristi, ki jih je za interese držav v razvoju prinesel leta 1979 sklenjeni Tokijski krog GATT pogajanj, sklene prispevek s pogledom na ukrepe in akcije, ki bi bile potrebne v prihodnje.

Prvi vir
je še vedno
najboljši vir

 ljubljanska banka

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Pomen »Očrtov« (Grundrisse) Karla Marxa – vrsta študij slovenskih družboslovcev

Janez Stanovnik: Gospodarski razvoj Jugoslavije v luči svetovnega razvoja

Okrogla miza: Svet v dolgovih in Mednarodni monetarni sklad

Katja Vadnal: Načrtovanje na področju kmetijstva

Zvonimir Tanko: Temeljna protislovja družbene lastnine

Marija Ambrožič-Počkar: Vloga drobnega gospodarstva v razvoju razvitih in manj razvitih območij

Tomislav Jantol: O javnosti v socialistični družbi samoupravne demokracije

Firdus Džinić: Javno mnenje in socializem: razumevanje in raziskovanje

Boris Bergant: Imajo »zeleni« tudi prihodnost?